

7

липень 1971

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXIV з'їзд КПРС про актуальні питання економічної політики
- Людина і природне середовище
- Антиробітничка політика правлячих кіл сучасної Англії
- Художня література як джерело вивчення історії
- Про реакційну діяльність сіоністських організацій

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. С. Бибко*. XXIV съезд КПСС об актуальных вопросах экономической политики партии. *В. В. Лапин*. Человек и природная среда. *В. А. Горбик*. Антирабочая политика правящих кругов современной Англии. Методология и методика исторических исследований. *Н. И. Миронец*. Художественная литература как источник изучения истории. Сообщения. *Ю. В. Носиков*. Из истории восстановления народного хозяйства Украины в 1943—1945 гг. *А. А. Соловьева*. Деятельность Коммунистической партии Украины по усилению политико-просветительной работы в деревне в 1929—1932 гг. *В. В. Добрецова*. Из истории реакционной деятельности сионистских организаций в Западной Украине в 1920—1939 гг. *П. М. Калинин*. Революционные волнения в польской Милиции народной (ноябрь 1918 — октябрь 1919 гг.). Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *V. S. Bibko*. The XXIV Congress of the C. P. S. U. on the Urgent Problems of the Party Economic Policy. *V. V. Lapin*. Man and Environment. *V. O. Gorbik*. Anti-Labour Policy of Ruling Circles in Modern England. Methodology and Methods of Historical Researches. *N. I. Mironets*. Fiction As a Source for Studying History. Communications. *Yu. V. Nosikov*. From History of National Economy Reconstruction of the Ukraine in 1943—1945. *A. A. Solovyeva*. Activity of the Communist Party of the Ukraine on Consolidating Political-educational Work in the Country during 1929—1932. *V. V. Dobretsova*. From History of Reactional Activity of the Zionist Organizations in the Western Ukraine during 1920—1939. *P. M. Kalenichenko*. Revolutionary Riots in the Poland People's Militia (November 1918—October 1919). Notes. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. New Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (124)

ЛИПЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
ІІК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. С. Бєбко—XXIV з'їзд КПРС про актуальні питання економічної політики партії 3
В. В. Лапін—Людина і природне середовище 15
В. О. Горбик—Антиробітничка політика правлячих кіл сучасної Англії 28

Методологія та методика історичних досліджень

- Н. І. Миронець—Художня література як джерело вивчення історії 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Ю. В. Носиков (Херсон)—3 історії відбудови народного господарства України в 1943—1945 рр. 46
А. А. Соловйова—Діяльність Комуністичної партії України по посиленню політосвітньої роботи на селі в 1929—1932 рр. 53
В. В. Добрецова (Львів)—Про реакційну діяльність сіоністських організацій на Західній Україні в 1920—1929 рр. 61
П. М. Калениченко—Революційні заворушення в польській Міліції людодів (листопад 1918—жовтень 1919 рр.) 72

ЗАМІТКИ

- М. Т. Шепета (Чернівці)—Творча співдружність працівників науки і виробництва УРСР у 1951—1955 рр. 79
В. С. Горякіна (Сімферополь)—3 історії Кримської партійної організації (1907—1914 рр.) 84
О. І. Юристовський (Львів)—40-річчя заснування Українського селянського об'єднання 90
В. М. Маркуш (Ужгород)—Соціально-економічне становище Мараморощини в XIV—XVII ст. 93
С. Д. Бабишин (Івано-Франківськ)—Київська школа в XI ст. 96
М. А. Молдавська (Донецьк)—Боротьба французьких друкарів проти підприємців у 70-х роках XVI ст. 100

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. К. Матюша (Чернігів), І. З. Онищенко (Чернігів)—3 досвіду патріотичного виховання учнів у школах Чернігівщини 109

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- А. С. Бугай—Один із стародавніх оборонних рубежів на території Київщини 112

НАШ КАЛЕНДАР

- В. І. Нечай—Від феодалізму до соціалізму (До 50-річчя Монгольської Народної Республіки) 121
П. Я. Лещенко (Ровно)—В лавах безсмертних (До 60-річчя від дня народження М. І. Кузнецова) 125

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- М. Ф. Дмитрієнко, Т. М. Шелюх—Історична періодика на Україні в радянський час 127

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. Т. Чеканюк — Нариси історії Комуністичної партії України	135
В. П. Столяренко, М. Т. Бортичук, А. О. Овсяницький — С. М. Зверев. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951—1958 рр.)	137
В. І. Білоусов — Ю. В. Бабко. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр.	138
Л. А. Демиденко — Национальное и интернациональное в жизни народа. Материалы Межреспубликанской научной конференции	140
В. О. Волобуєв (Сімферополь), К. К. Когонашвілі (Сімферополь) — Историческое краеведение (Основные источники изучения истории родного края)	142
М. Н. Лещенко, Л. В. Олійник — А. М. Анфимов. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX — начало XX века)	144
І. О. Гуржій, В. О. Маркіна — Е. И. Дружинина. Южная Украина 1800—1825 гг.	146
М. П. Тиводар (Ужгород), В. А. Качкан (Івано-Франківськ) — В. Мельник. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях	148
І. М. Кулинич — С. И. Сидельников. Болгарский революционный Центральный комитет (1869—1872 гг.)	150
М. Ф. Котляр — Як «невдячне» козацтво виступало проти «інтелігентних» провідників	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

А. Д. Ярошенко — Нагородження Інституту історії партії	155
Т. Т. Гриценко — Наукова сесія, присвячена підсумкам роботи XXIV з'їзду КПРС	155
Т. М. Кольяк — В Республіканській раді по координації наукової розробки історії КПРС і КП України	156
І. Л. Комарова — Вечір дружби, присвячений 50-річчю заснування Комуністичної партії Чехословаччини	156
Н. С. — Установча нарада упорядників бібліографії «Історія Української РСР»	157
П. І. Захарчичин (Львів) — Наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Василя Стефаника і Володимира Гнатюка	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31

Український історический журнал, № 7, 1971.

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Технічний редактор *Д. Н. Березовська*

Коректор *Гірченко*

БФ 05588. Здано до набору 27.V 1971 р. Підписано до друку 12.VII 1971 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друкарський № 2. Друк. аркушів 10. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,39. Зам. К-83. Тираж 8850. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3.

Типографія видавництва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19.

Печ. листов 10,0. Тираж 9105. Ціна 40 коп.

Статті

В. С. БЕБКО

XXIV З'ІЗД КПРС ПРО АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПАРТІЇ

Рішення XXIV з'їзду КПРС, Директиви з'їзду по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. та інші документи мають величезне історичне значення. Всесвітньо-історична заслуга КПРС полягає в тому, що вона в теорії і практиці комуністичного будівництва послідовно додержує висновків марксистсько-ленінського вчення про те, що головним фронтом боротьби за побудову нового суспільства в нашій країні була і лишається економіка.

На XXIV з'їзді КПРС відмічалось, що завдяки самовідданій праці робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, всіх трудящих нашої країни у минулім п'ятиріччі політичні і основні соціально-економічні завдання, накреслені XXIII з'їздом партії, успішно виконані. Успіхи у розвитку виробництва дали можливість у відчутних розмірах перевищити намічене зростання народного добробуту. Реальні доходи у розрахунку на душу населення зросли за п'ятирічку на 33% проти 19% у сьомій п'ятирічці¹.

Вагомий вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму за минулу п'ятирічку внесли трудящі України. В республіці за минулі п'ять років було видобуто вугілля більше як 1 млрд. т, газу — 258 млрд. кубометрів, вироблено електроенергії близько 600 млрд. квт, виплавлено сталі — 220 млн. т, випущено 685 тис. тракторів і 485 тис. автомобілів. Значний крок уперед зробило сільське господарство. Середня врожайність зернових культур збільшилась на 4 ц, середньорічний валовий збір його становив 33,4 млн. тонн².

Значно зросла роль інтенсивних факторів у розвитку всіх галузей народного господарства. В промисловості розширилась сировинна база, в більш широких масштабах застосовуються економічні, високоякісні синтетичні матеріали. Так, в паливному балансі зросла питома вага нафти й газу до 60% проти 51% в 1965 р.³; широко впроваджуються новітні досягнення науки і техніки, збільшуються масштаби застосування агрегатів великої потужності; випереджаючими темпами розвивались галузі, які визначають науково-технічний прогрес в народному господарстві.

Економічна політика партії, вироблена на XXIV з'їзді КПРС, ґрунтується на принципах марксизму-ленінізму про постійне максимальне

¹ О. М. Косигін. Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, К., 1971, стор. 5, 6.

² Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 9, 27.

³ О. М. Косигін. Директиви XXIV з'їзду КПРС..., стор. 11.

врахування вимог економічних законів соціалізму. Аналіз нинішнього етапу комуністичного будівництва яскраво переконує в справедливості положення теорії марксизму-ленінізму про те, що з розвитком продуктивних сил соціалізму і зміцненням матеріально-технічної бази комунізму неухильне підвищення добробуту людей все більше розкривається як об'єктивна економічна необхідність. «Тільки соціалізм, — писав В. І. Ленін, — дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту. Тільки соціалізм може здійснити це. І ми знаємо, що він повинен здійснити це...»⁴ При соціалізмі, вказував Володимир Ілліч, суспільне виробництво розвивається «для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»⁵.

Виходячи з головного завдання нової п'ятирічки, з'їзд розробив широку програму соціальних завдань, спрямованих на подальше підвищення добробуту всіх верств населення, зближення рівня життя в місті і на селі, на створення більш сприятливих умов для праці і відпочинку, для всебічного і гармонійного розвитку здібностей радянських людей, кращого задоволення їх духовних запитів. Ці завдання пов'язані не тільки з наявністю зрослих можливостей, а й з новими потребами росту економіки країни, об'єктивною потребою самого розвитку народного господарства. Йдеться про створення умов для всебічного розвитку особи, про розвиток головної продуктивної сили нашого суспільства, що є однією з найважливіших економічних передумов швидкого росту виробництва.

При переході до інтенсивної бази розвитку народного господарства роль виробничих нагромаджень як вирішального фактору економічного росту не міняється, однак головну роль стимулятора останнього відіграє вже не приріст маси засобів виробництва і живої праці, а їх ефективність. Процес же підвищення ефективності засобів виробництва в сучасних умовах потребує великої віддачі психічної та фізичної енергії працівника і тісно пов'язаний з необхідністю високого рівня споживання, освіти, медичного обслуговування населення тощо. Рівень оплати праці і споживання трудящих в цих умовах безпосередньо пов'язані з темпами росту виробництва і значною мірою зумовлюють прискорення темпів та ефективність виробництва. Завдання полягає в тому, щоб виявляти і повністю використовувати переваги економічної системи соціалізму шляхом всебічного вдосконалення методів господарювання, піднесення ініціативи і творчості мас.

Економічною політикою партії передбачається розробка такої системи стимулювання праці, яка б ставила зростання доходів усіх працівників народного господарства в новій п'ятирічці в залежність від їх трудового вкладу в суспільне виробництво, яка б підсилювала їх зацікавленість у підвищенні продуктивності праці, зниженні затрат на виробництво і поліпшенні якості продукції. В підвищенні ефективності суспільного виробництва на базі його інтенсифікації партія вбачає, за висловом В. І. Леніна «ту особливу ланку ланцюга, за яку треба всіма силами ухопитися, щоб удержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до дальшої ланки...»⁶

Ефективність суспільного виробництва, як відомо, зумовлена характером нагромаджень і в значній мірі визначається політикою капітало-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 36.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 238.

вкладень. Саме капітальні витрати служать передумовою науково-технічного прогресу, вдосконаленню структури народного господарства, поліпшенню організації виробництва і праці. Так, в 1971—1975 рр. загальний обсяг капіталовкладень становитиме близько 500 млрд. крб., що на 40% більше, ніж у восьмій п'ятирічці⁷. Таких темпів капіталовкладень не знає ні одна високорозвинена капіталістична країна. Так, за останні 18 років (1951—1968) капітальні вкладення в народне господарство СРСР збільшилися в 5,6 раза, в США — в 1,7, в Англії — в 2,6, у Франції — в 3 рази. Обсяг капіталовкладень в нашій країні становить нині близько 95% їх обсягу в США⁸.

Щоб здійснити значне зростання добробуту радянських людей необхідно збільшувати ту частку в національній доході, яка використовується на споживання і відповідно скорочувати частку фонду нагромадження. В поточній п'ятирічці, і в перспективі абсолютні розміри капіталовкладень, безумовно, збільшуватимуться, але лише в міру зростання всього національного доходу. А це зумовлює необхідність постійно і всебічно вдосконалювати систему капіталовкладень і будівництва. Ця система повинна стимулювати такий розподіл і освоєння капітальних витрат, щоб кожний вкладений карбованець давав найбільшу віддачу, щоб скорочувались витрати сировини, матеріалів, палива на одиницю продукції. Останнім часом партія і уряд приділяють велику увагу питанням скорочення строків проектування, будівництва і освоєння виробничих потужностей, забезпечення рівноваги між введенням до експлуатації нових підприємств, вдосконалення структури виробництва, з одного боку, і виготовленням та постачанням нової техніки — з другого.

Одним з першочергових факторів підвищення ефективності виробничого нагромадження є дальше збільшення концентрації коштів, які виділяються на капітальні вкладення, ліквідація їх розпорошення, невідповідності між вартістю і матеріально-речовинними структурами капіталовкладень. Між тим, нині ще великий обсяг незавершеного будівництва. Тільки для завершення об'єктів виробничого призначення, які зараз будуються, потрібно 125 млрд. крб., тобто майже п'ятирічну норму капітальних витрат на ці цілі. При чому кількість об'єктів, які споруджуються одночасно в 2,5—3 рази перевищує наявні можливості по обсягу капіталовкладень, матеріальним та людським ресурсам⁹. З метою концентрації капіталовкладень передусім на пускових будовах і скорочення незавершеного будівництва Держплан СРСР дотримується принципу найбільш раціонального використання капіталовкладень. Так, у титульний список 1970 р. було включено лише 300 крупних об'єктів із тисячі пропонувананих міністерствами і союзними республіками¹⁰.

Нині партія націлює, насамперед, на ефективне використання того виробничого апарату, який уже функціонує на діючих підприємствах. Саме на вдосконалення і покращення використання діючих виробничих фондів повинна направлятися переважна більшість капіталовкладень. «Найбільший ефект,— підкреслював у своїй доповіді О. М. Косигін,— дасть приріст потужностей на діючих підприємствах за рахунок впровадження передової технології, модернізації і заміни застарілого устаткування»¹¹.

⁷ О. М. Косигін. Директиви XXIV з'їзду КПРС., стор. 44.

⁸ «Коммунист», 1970, № 15, стор. 70.

⁹ «Вопросы экономики», 1971, № 3, стор. 44.

¹⁰ «Коммунист», 1970, № 15, стор. 70.

¹¹ О. М. Косигін. Директиви XXIV з'їзду КПРС., стор. 45.

На Україні, наприклад, витрати на реконструкцію і технічне переоснащення діючих підприємств складатимуть дві третини всіх коштів, які виділяються в дев'ятій п'ятирічці на промислове виробництво¹². Витрати на розширення і реконструкцію порівняно з витратами на нове будівництво дають вищий економічний ефект тому, що в цьому разі змінюється структура затрат на користь збільшення питомої їх ваги на устаткування, тобто на активну частину фондів. Все це прискорює ріст виробництва, сприяє покращенню якості та зниженню собівартості продукції на функціонуючих підприємствах.

Проблема ефективності капіталовкладень тісно пов'язана з питанням поліпшення використання основних виробничих фондів. Чим вище технічний рівень і якість будівництва, коротші строки його і нижча вартість, чим швидше освоєння нових виробничих потужностей, тим більший випуск продукції на карбованець основних виробничих фондів. А це дуже важливо. Нагадаємо, що при наявному обсязі основних виробничих фондів підвищення фондівіддачі на один процент зменшує загальну потребу в капіталовкладеннях більше ніж на 4 млрд. крб., в тому числі на 3 млрд. в промисловості. Це рівнозначно річній економії виробничих капіталовкладень в цілому по народному господарству на 10%, а по промисловості — на 14%¹³.

В рішеннях з'їзду підкреслюється необхідність збільшити випуск продукції з кожної одиниці основних виробничих фондів шляхом найповнішого використання машин і обладнання, підвищення коефіцієнта змінності, ліквідації перестоїв, скорочення строків освоєння виробничих потужностей, які вводяться в дію знову, дальшої інтенсифікації виробничих процесів.

Проблема підвищення ефективності суспільного виробництва висувається ніни на перший план ще й тому, що в країні практично забезпечена повна зайнятість працездатного населення. Крім того, у дев'ятій п'ятирічці значно зростає питома вага зайнятих у сфері обслуговування, в зв'язку з широкою програмою заходів по поліпшенню соціальних умов життя людей. Так, в Українській РСР намічається розширити обсяг побутових послуг більш як у два рази¹⁴. В 1975 р. в цілому по країні в освіті, охороні здоров'я, житлово-комунальним господарстві, побутовому обслуговуванні населення та інших галузях невиробничої сфери працюватиме близько чверті всіх працівників порівняно з 22,5% працюючих там нині¹⁵.

Директивами з'їзду передбачаються на 1971—1975 роки більш високі темпи зростання продуктивності праці, ніж у минулім п'ятиріччі, а саме: в промисловості на 36—40%, в сільському господарстві на 37—40, в будівництві на 36—40%. Намічається одержати за рахунок підвищення продуктивності праці 80—85% приросту національного доходу, 87—90% загального приросту промислової продукції. В ряді галузей промисловості — нафтовидобувній і нафтопереробній, чорній і кольоровій металургії, хімії та інших будуть однакові темпи зростання продуктивності праці і продукції. А у вугільній промисловості і в сільському господарстві темпи зростання продуктивності праці впереджатимуть ріст виробництва продукції. В будівництві за рахунок підвищення продуктивності праці буде одержано 95% приросту будівельно-

¹² Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 94.

¹³ «Экономическая газета», № 19, 1971, стор. 9.

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 10.

¹⁵ «Экономическая газета», № 19, 1971, стор. 9.

монтажних робіт, на залізничному транспорті — приріст перевозки вантажів¹⁶.

Основною умовою, вирішальним фактором підвищення ефективності суспільного виробництва в сучасних умовах є прискорення науково-технічного прогресу. Науково-технічна революція впливає як на розвиток продуктивних сил, так і на соціальні процеси, на розвиток соціалістичних суспільних відносин, їх поступове переростання у комуністичні, на формування нової людини комуністичного суспільства.

Виходячи з цього, партія вважає, що однією з найважливіших умов успішного втілення в життя накреслень XXIV з'їзду КПРС по комуністичному будівництву є широке використання досягнень сучасної науково-технічної революції, що несе у собі якісні зміни у технології виробництва, енергетиці, знаряддях і предметах праці, організації управління і характері діяльності людей, зниження на цій основі затрат праці. У звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії Л. І. Брежнев підкреслював, що «рішуче прискорення науково-технічного прогресу залягає в основі одного з головних завдань»¹⁷.

Нині, коли все в більшій мірі проявляється роль науки як безпосередньої продуктивної сили, з'єднання науки з виробництвом, високий науково-технічний рівень усього виробництва, здійснення єдиної технічної політики висувається центральним завданням господарського будівництва, стає головним важелем створення матеріально-технічної бази комунізму і здійснення на цій основі таких проблем, як прискорення розвитку господарства і задоволення потреб усіх членів суспільства. Наша партія у господарській політиці виходить з ленінського положення про повне використання науки, яка повинна за влучним висловом В. І. Леніна входити в плоть і кров, перетворюватись у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому¹⁸. Йти в ногу з вимогами науково-технічної революції — один з найголовніших принципів економічної політики партії. Економічне значення реалізації досягнень науки і техніки з кожним днем зростає. Воно полягає в тому, що в найбільшій мірі сприяє зростанню національного доходу.

Радянська держава не шкодує коштів на розвиток науки, на який витрачається майже 4% національного доходу; в сфері науки і наукового обслуговування працює понад 3 млн. чоловік¹⁹. Значну увагу в документах з'їзду приділено вдосконаленню управління розвитком науки, розробці науково-технічних прогнозів на тривалий період — 10—15 років, координації діяльності вчених різних спеціальностей при розробці крупних комплексних проблем. В нашій республіці налічується нині 785 наукових установ, в них працює понад 130 тис. науковців.

Практика українських вчених, які створюють матеріали наперед з заданими властивостями, переконливо довела ефективність такого підходу до дослідницьких праць. Одна з останніх праць — метод плазменого наплавлювання сталі для реставрації зношених деталей машин. Другий приклад. Колектив Інституту надтвердих матеріалів Держплану УРСР разом з Інститутом фізичної хімії АН СРСР завершив розробку дослідної технології створення синтетичних алмазів із газу. З алмазів, створених таким методом, виготовлені матеріали, які виявились досить ефективними при обробці напівпровідників і твердих сплавів²⁰.

¹⁶ Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, К., 1971, стор. 17, 38, 46.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 63.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 431.

¹⁹ «Коммунист», 1970, № 15, стор. 71.

²⁰ «Социалистическая индустрия», 12 травня 1971 р.

В міру зростання впливу науки і техніки на підвищення ефективності суспільного виробництва все відчутнішою стає необхідність точного обліку того, як цей вплив виражається кількісно. Це дуже складна проблема. Її не можна вирішити без всебічної ув'язки планів технічного розвитку з усіма іншими розділами народногосподарського плану (передусім по затратах на виробництво і продуктивності праці). Оскільки зв'язок між завданнями плану технічного розвитку і загальноекономічними показниками відповідної господарської ланки проявляється в системі таких техніко-економічних нормативів, як затрата матеріальних ресурсів, фондоозброєність, фондовіддача, капіталоемність, електроозброєність, ступінь механізації і автоматизації, технічний рівень продукції, нормативи якості, вихід готової продукції з сировини тощо, то необхідно, щоб випуск нових видів продукції передбачався як у плані технічного розвитку, так і у виробничій програмі, скажімо, того чи іншого підприємства. Органічний зв'язок між ефективністю заходів плану технічного розвитку і загальноекономічними показниками забезпечує надійні гарантії для реалізації на виробництві всіх можливостей, які відкриваються наукою і технікою.

Щоб прискорити технічний прогрес у виробництві, партія націлює наукову думку на розробку глибоко обгрунтованої системи ціноутворення на нову техніку. Нерідко вартість нових машин зростає швидше, ніж їх продуктивність у порівнянні з старими. Таке становище негативно впливає на рівень рентабельності підприємства — споживача нової техніки і стримує темпи її впровадження. Щоб запобігти цьому, необхідно ціноутворення на нову техніку зробити таким, щоб воно, з одного боку, стимулювало підприємство-виготовлювача виробляти прогресивну техніку, а споживача — впроваджувати її, тобто поставити розміри асигнувань на технічне переозброєння в галузі у безпосередню залежність від обсягу нагромаджень. Це в значній мірі сприятиме своєчасному оновленню технологічного устаткування, підвищенню технічного рівня виробництва, поліпшенню якості вироблюваної продукції.

Важливу роль у цій справі відіграє також правильне відображення в нормах амортизації морального зношення. Упорядкування норм амортизації дасть можливість реалізувати значні резерви збільшення фондовіддачі, що являє собою один з першочергових факторів підвищення ефективності суспільного виробництва. Розв'язання цього завдання вимагає усунення «вузьких місць» у виробничих потужностях, поліпшення використання засобів праці за часом і потужністю, інтенсифікації виробничих процесів, усунення витрат робочого часу.

Забезпечення значного підвищення темпів науково-технічного прогресу у народному господарстві, є стрижневою проблемою економічної політики партії і Радянської держави. Л. І. Брежнев у звітній доповіді XXIV з'їзду партії підкреслював, що завдання історичної ваги полягає в тому, щоб *«органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»*²¹. Йдеться про створення такої системи економічного і морального стимулювання, яка б у найвищій мірі заохочувала підприємства впроваджувати у виробництво науково-технічні новинки, примусила їх випускати тільки найновіші зразки продукції.

Здійснення величній соціально-економічної програми можливо лише на базі дальшого швидкого розвитку важкої промисловості. Директивами передбачаються високі темпи розвитку важкої індустрії — осно-

²¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 65.

ви розширеного відтворення. Важка промисловість була і лишається фундаментом економічної могутності країни. Прискореними темпами розвиватимуться ті галузі економіки, які забезпечують технічний прогрес. Додержуючись ленінського вчення про те, що без електрифікації комуністичний лад нездійснений, партія послідовно здійснює лінію на забезпечення першочергового розвитку електротехнічної промисловості, електроенергетики.

У дев'ятій п'ятирічці буде доведено виробництво електроенергії до 1050—1070 млрд. квт/г, введено в дію потужності на атомних електростанціях в розмірі 65—67 млн. квт. Тільки планом поточного року п'ятирічці передбачено ввід в експлуатацію понад 12 млн. нових енергетичних потужностей. Це в 8 раз більше, ніж намічалось ввести потужності по плану ГОЕЛРО за 15 років і більше, ніж у 3 рази, перевищує те, що було фактично введено за цей період. На початок 1971 р. потужність всіх електростанцій країни становила 166 млн. квт.²²

Дальше нарощування енергетичних потужностей буде проводитись на нових принципах виробництва електроенергії, насамперед розширенням будівництва атомних електростанцій. На початку дев'ятої п'ятирічки стало відомо про наявність реальної можливості в нашій електроенергетиці зробити черговий якісний крок уперед. Напередодні з'їзду преса принесла повідомлення про нове крупне досягнення радянської атомної науки і техніки, яке відкриває ще одну важливу область використання атомної енергії: йдеться про успішне завершення комплексних випробувань першої в світі установки з безпосереднім (безмашинним) термоемісійним перетворенням атомної енергії в електричну²³. Все це сприятиме прискоренню технічного прогресу в нашій країні, дасть можливість в найближчому майбутньому різко збільшити електроозброєність не тільки у виробництві, а й у побуті.

Поряд з розвитком і зміцненням електроенергетичної бази народного господарства, економічна політика передбачає більш швидкий розвиток таких галузей індустрії, як хімія і нафтохімія, радіоелектроніка, машинобудування, приладобудування, виробництво засобів автоматизації, обчислювальних машин, та обладнання для механізації трудомістких процесів та ін.

На ключових позиціях в цьому відношенні знаходиться промисловість України. З 20 тис. машин, механізмів, обладнання і приладів, створених в країні за 1966—1970 рр., 4400 зразків освоєно в республіці. На 310 підприємствах, багатьох дільницях і цехах різних галузей промисловості впроваджено комплексну механізацію і автоматизацію виробничих процесів²⁴. Питома вага машинобудування в республіці зростає за п'ятирічку на 27%. Прискореними темпами переоснащуватимуться підприємства, скоротяться строки освоєння і впровадження нової техніки і прогресивних технологічних процесів, поліпшиться використання виробничих потужностей і т. ін. За рахунок механізації і автоматизації виробничих процесів енергоозброєність праці зростає на 29%, порівняно з 12,6% у минулій п'ятирічці²⁵.

Машинобудівники України виготовляють для енергетиків високопотужні турбіни, для металургів агрегати доменних печей об'ємом до 5 тис. куб. м, конвертори ємкістю 250 т²⁶, обладнання для вакуумування сталі, автоматизовані прокатні стани, багатовапкові стани, агрегати

²² «Труд», 22 лютого 1970 р.

²³ «Мировая экономика и международные отношения», 1971, № 5, стор. 15, 16.

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 9.

²⁵ «Социалистическая индустрия», 12 травня 1971 р.

²⁶ Т а м ж е.

для виробництва прокату з різним антикорозійним покриттям, спеціальні машини для правлення, різання, сортування метала. Гірничники одержать потужні вскришні і видобувні роторні екскаватори і т. ін.

Коллективами науково-дослідних, проектно-конструкторських організацій та підприємств приладобудування республіки буде розроблено і освоєно у виробництві багато нових типів приладів, засобів автоматизації, обчислювальної техніки. Передбачено налагодити випуск магніторезонансних маспектрометрів, високотемпературних металокерамічних термодар, електронних автоматичних потенціометрів і мостів у блочно-модульним виконанні, цифрових частотомірів, транзисторних датчиків і приладів з перетворювачами неелектричних величин в електричний струм певної частоти, які необхідні при використанні обчислювальних і управляючих машин в інформаційних і управляючих системах. На підприємствах України буде освоєно також випуск машин для нового комплексу ЕОМ на базі інтегральних схем, розпочнеться виготовлення цілої серії периферійного обладнання та іншого допоміжного обладнання, яке забезпечує ефективне використання ЕОМ в системах контролю і управління.

Все це значною мірою сприятиме успішному вирішенню завдань, які висувуються науково-технічною революцією, зумовлюватиме міцне оволодіння найпередовішими світовими зразками комплексної механізації, автоматизації і кібернетизації виробництва, безперервне вдосконалення структури економіки і методів управління господарством відповідно до вимог швидкого і неухильного науково-технічного прогресу.

Здійснювана нині економічна політика забезпечує високі темпи технічного прогресу в усіх галузях народного господарства, а також зміцнення обороноздатності Радянської держави.

Успіх у вирішенні головного завдання п'ятирічки неможливий без дальшого швидкого розвитку сільськогосподарського виробництва, яке повинно забезпечити повне задоволення зростаючих потреб населення в продуктах харчування і промисловості в сировині. З'їзд повністю схвалив рішення липневого Пленуму ЦК КПРС (1970 р.), який розробив комплексну програму розвитку сільського господарства.

У вирішенні завдань зростання сільськогосподарського виробництва важливе місце посідає Україна, на підприємствах якої значно збільшиться виробництво сільськогосподарської техніки, особливо машин для механізації тваринницьких ферм, а також енергонасичених тракторів. Харківський тракторний завод налагодить випуск високопродуктивного трактора «Т-150». Інші 22 заводи республіки розпочнуть виготовлення комплексу машин і агрегатів для цього трактора²⁷. На Україні до технічного переозброєння сільськогосподарського виробництва залучаються майже всі галузі індустрії²⁸.

Слід підкреслити, що досягнення у цій галузі виробництва, одержані за останні роки, особливо поліпшення його якісних показників (зростання врожайності, підвищення продуктивності тваринництва) є прямим результатом взятого партією курсу на технічне переозброєння, хімізацію, комплексну механізацію сільськогосподарського виробництва, а також проведення великих робіт по меліорації земель.

Одним із корінних питань економічної політики на сучасному етапі господарського будівництва партія висуває ефективне використання всіх виробничих ресурсів, як трудових, так і матеріальних. В умовах сучасного науково-технічного прогресу засоби праці перетворилися в головний фактор росту і вдосконалення виробництва.

²⁷ «Социалистическая индустрия», 12 травня 1971 р.

²⁸ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 89.

Комуністична партія націлює на такі зрушення в економіці, які сприяють більш ефективному використанню виробничого устаткування, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, що забезпечує глибоку переробку, повне й економне використання сировини, палива, електронної і теплової енергії, матеріалів, грошових коштів, покращення якості виробів, своєчасне змінювання асортименту. При гігантських масштабах нашого виробництва і високій питомій вазі близько 80% матеріальних витрат у собівартості готових виробів, суворе додержання режиму економії перетворюється у величезне джерело додаткового випуску продукції²⁹.

Економічна ефективність відтворення матеріальних благ завжди була корінним питанням життєдіяльності людей. Максимально можлива економія часу на створення одиниці продукції і досягнення завдяки цьому високого рівня задоволення потреб виступають як найбільш загальні характерні її властивості. Адже не випадково Маркс називав закон економії часу «першим економічним законом на основі колективного виробництва. Це стає,— підкреслював він,— навіть більшою мірою законом»³⁰.

В процесі історичного розвитку вдосконалення процесу виробництва завжди зводилось насамперед до зниження вартості і собівартості виробленої продукції, спрямовувалось на підвищення продуктивності праці. Найважливішими факторами, які сприяють інтенсифікації виробництва, є вдосконалення його структури, підвищення рівня концентрації, розширення спеціалізації і кооперації виробництва. Здійснення цих напрямків у розвитку народного господарства дасть можливість забезпечити в кожній галузі промисловості зростання виробництва насамперед за рахунок повнішого використання внутрігосподарських резервів.

Практика доводить, що більший економічний ефект приносить концентрація засобів виробництва, ніж концентрація праці. Вона сприяє використанню всіх переваг великого виробництва, найбільш повному використанню кваліфікованої робочої сили, створює сприятливі можливості підготовки кадрів масових кваліфікацій та середньотехнічних працівників. З метою прискорення процесу концентрації виробництва партія і радянська держава здійснює курс на створення галузевих і територіальних виробничих об'єднань, впровадження госпрозрахунку в діяльність Головних управлінь міністерств. Господарчі об'єднання відкривають реальні можливості включення невеликих та середніх підприємств у систему сучасної організації економічної діяльності.

Важливою формою концентрації виробництва є створення науково-виробничих об'єднань. Активна робота в цьому відношенні розгортається в промисловості України. Нині в республіці успішно діють 211 об'єднань, до яких включено 1350 підприємств. Значна кількість підприємств УРСР входить до всесоюзного об'єднання «Головелектропрахмаш». Створені перші науково-виробничі об'єднання. Так, на базі інституту «Укрніддіпластмаш» та київського заводу «Більшовик» виникло об'єднання «Пластмаш». Створені також об'єднання «Київарматура», «Насосенергомаш», «Термоприлад» та ін.³¹

Практика підтверджує, що тісне творче співробітництво спеціалізованих підприємств, наукових і конструкторських організацій забезпечує передумови для прискорення технічного прогресу, для швидкої розробки, доведення і впровадження у виробництво нових видів продукції, повнішому використанню внутрішніх резервів виробництва. Про

²⁹ «Коммунист», 1970, № 15, стор. 73.

³⁰ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Партиздат, 1935, т. IV, стор. 19.

³¹ «Социалистическая индустрия», 12 травня 1971 р.

це яскраво свідчать підсумки роботи підприємств легкої промисловості України, які увійшли до складу об'єднань. За роки восьмої п'ятирічки випуск продукції тут зріс на 82,6%, продуктивність праці — на 50%, у 2,7 раза збільшились прибутки³².

В умовах крупного об'єднання створюються можливості найбільш доцільної і ефективної реалізації принципів господарської реформи, в тому числі й принципу економічного стимулювання, впровадження нової техніки та інших високоефективних заходів. Там, де застосовується економічне стимулювання таких заходів, тісно пов'язується з госпрозрахунковими інтересами підприємств, там темпи освоєння і впровадження нової техніки і передової технології у виробництво значно вищі. А це дуже важливо, тому, що в сучасних умовах технічний прогрес забезпечує приріст продуктивності праці не менше, ніж на 70%³³.

В Директивах велика увага приділяється необхідності поглиблення спеціалізації виробництва як дійовому напрямку підвищення ефективності суспільного виробництва, важливому факторові, що сприяє прискоренню рівня його концентрації і централізації виробництва однотипної продукції технічного переоснащення.

Спеціалізація як вища форма поділу праці в суспільстві є однією з важливих передумов широкого впровадження автоматизації у виробництво і вдосконалення технологічних процесів. Вона забезпечує найшвидшу реалізацію всіх економічних переваг крупносерійного і поточно-масового виробництва.

Питанню спеціалізації особливо велике значення надається в галузях виробництва, які забезпечують технічний прогрес, — машинобудуванні, приладобудуванні, виготовлення виробів точної механіки, засобів автоматизації і механізації, електронної техніки. Підрахунки показують, що трудомісткість і собівартість деяких видів виробів на спеціалізованих підприємствах в десять і більше разів нижча, ніж у дрібносерійному виробництві, значно зростає продуктивність праці.

Розвиток галузевої спеціалізації і концентрації виробництва неминуче супроводжується розширенням зв'язків між підприємствами. В ході цього процесу створюються необхідні передумови для зміцнення виробничої, господарської і технологічної дисципліни, підвищується відповідальність колективів підприємств за своєчасне виконання планових завдань.

З метою вдосконалення кооперативних зв'язків на економічно виправданій основі в масштабах всього народного господарства нині переглядаються державними плануючими органами існуючі методи і система планування поставок міжгалузевого значення. На нашу думку, заслуговує на увагу пропозиція про створення спеціального органу, який би планував розвиток міжгалузевих виробництв і здійснював контроль за виконанням програми кооперованих поставок для всіх машинобудівних галузей. Підрахунки показують, що спеціалізація міжгалузевих виробництв дала б народному господарству країни величезний виграш: більше мільярда карбованців на рік і вивільнила б кілька сот тисяч кваліфікованих робітників³⁴.

Всебічне розширення масштабів і поглиблення спеціалізації безумовно сприяє вдосконаленню технології виробництва, підвищує ефективність використання основних фондів як в економічному, так і со-

³² Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 10.

³³ А. В. Вихляев. Повышение экономической эффективности социалистического производства и изменение пропорций, Черновцы, 1970, стор. 16.

³⁴ «Социалистическая индустрия», 11, 19 вересня 1969 р.

ціальному плані. Це означає, що в результаті спеціалізації виробниче використання нової техніки забезпечує не тільки зростання продуктивності праці, скажімо, за рахунок її інтенсифікації, а перш за все прискорює процес заміни ручної праці машинним виробництвом, полегшує і покращує умови праці робітників.

В рішеннях і Директивах з'їзду важливе значення відводиться підвищенню якості продукції як одному з головних напрямків підвищення ефективності суспільного виробництва. В умовах сучасного науково-технічного прогресу високоякісною продукцією, припустимо машиною, можна визнати лише таку, яка не тільки виготовлена бездоганно, точно по кресленням, з дотриманням технології, а й відповідає найвищому рівню виробництва з урахуванням майбутнього розвитку техніко-економічних можливостей галузі і сучасних досягнень науки.

Як відомо, сучасне виробництво, характеризується широким застосуванням нових технологічних процесів, автоматичних систем, що в свою чергу потребує і певного рівня надійності технічних засобів. Підвищення якості, надійності і довговічності еквівалентного вводу в дію нових підприємств, одержанню великої кількості додаткових матеріальних цінностей. Так, краща сталь має міцність на розрив 100 кг на 1 кв. мм. Якщо ж при виплавці сталі зберігається її кристалічна решітка і не порушується сторонніми домішками зв'язок між окремими атомами, то міцність сталі може бути підвищена до 10 тис. кг на 1 кв. мм³⁵. Це означає, що можна було б у багато разів збільшити виробництво машин і виробів з тієї кількості сталі, яку ми зараз виплавляємо

Серйозна робота по підвищенню якості продукції проводиться в нашій республіці. З 2500 видів продукції, які одержали Державний знак якості, понад 400 видів виготовляється підприємствами України. За минулу п'ятирічку знято з виробництва 1115 найменувань застарілого устаткування. Здійснено заходи щодо підвищення моторесурсів авіаційних і тракторних двигунів. Все це дало можливість заощадити сотні мільйонів карбованців державних коштів³⁶.

Питання якості, надійності, довговічності виробів і товарів ставиться нині як проблема, що значно переросла рамки окремих підприємств і галузей промисловості, як велике міжгалузеве державне завдання. Якість вироблюваної продукції відбивається не тільки на темпах промислового виробництва нашої країни, вона є важливим фактором прискорення соціалістичної інтеграції країн — членів РЕВ, розвитку економічних зв'язків Радянського Союзу з технічно розвиненими капіталістичними країнами. Тепер на світовому капіталістичному ринку товари радянського виробництва мають конкурувати з товарами капіталістичних фірм. А в сучасних умовах успіх у конкурентній боротьбі зумовлюється, передусім, оригінальністю виробів, їх довговічністю, надійністю, рівнем споживних якостей тощо.

Висока якість продукції зумовлюється передусім впровадженням у виробництво нових ефективних методів і засобів по обробці матеріалів, що все більше створюються технічним прогресом.

Впровадження досягнень сучасної науки і техніки у виробництво — невичерпний резерв підвищення якості продукції. В дев'ятій п'ятирічці передбачається збільшити виробництво засобів автоматизації, обчислювальних машин і обладнання для механізації трудомістких процесів на 67%³⁷, створювати якісно нові засоби праці, нові матеріали і більш

³⁵ «Вопросы экономики», 1971, № 3, стор. 34.

³⁶ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 10.

³⁷ О. М. Косигін. Директиви XXIV з'їзду КПРС..., стор. 20.

вдосконалу технологію. Все це сприятиме, природно, кращому використанню матеріальних ресурсів, забезпечуватиме економію уречевленої праці.

Росту економічного потенціалу країни буде служити також правильне розміщення продуктивних сил, яке забезпечить дальший індустріальний розвиток всіх союзних республік, послідовне здійснення ленінської національної політики.

Одним з центральних питань економічної політики партії в сучасних умовах є дальше вдосконалення механізму господарювання, всієї системи управління економікою. Найважливішим завданням поліпшення керівництва народним господарством є значне підвищення наукового рівня планування шляхом збалансування планів, глибшої розробки проблем науково-технічного прогресу і питань міжгалузевого характеру, переходу до довгострокового планування, сприяння найефективнішому вирішенню корінних питань соціально-економічного розвитку нашого суспільства.

Високі темпи розвитку народного господарства під впливом науково-технічної революції значно ускладнюють управління виробництвом. Академік В. М. Глушков пише, що коли порівняти, яку кількість завдань для управління економікою в народнім господарстві треба було розв'язати в 30-і роки і який — сьогодні, то виявляється, що в переведенні на продуктивність управлінської праці, це обчислюється такими цифрами: 1930—1935 роки — 100 млн. людино-років роботи на рік по управлінню, 1966—1967 роки — 10 млрд. людино-років³⁸. Принципіально завдання управління можна було розв'язувати в 30-х роках вручну. Тепер цього зробити без машин не можна, не вистачить людей.

Широке використання засобів автоматизації, насамперед електронно-обчислювальної техніки — найважливіший важіль поліпшення управління економікою. В останні п'ять років на Україні введено в дію 100 автоматизованих систем управління і 180 обчислювальних центрів³⁹. До речі, відокремленому підприємству не завжди можливо використовувати складні новітні засоби управління, оперативно переозброюватись, спеціалізуватись і т. ін. Найвищий ефект від сучасних засобів управління, електронно-обчислювальної техніки можна одержати, застосовуючи їх в системі об'єднань.

Вдосконалення системи управління народним господарством включає і дальше здійснення економічної реформи. Намічено завершити перехід на нову систему господарювання всіх госпрозрахункових підприємств та організацій в галузях матеріального виробництва і сфери обслуговування, створити такі економічні умови, які б стимулювали виробничі колективи брати підвищені плани випуску необхідної суспільству продукції, особливо нової, технічно досконалої, підвищувати продуктивність праці, впроваджувати найновіші досягнення науки і техніки у виробництво і підвищення якості продукції.

Економічна політика партії, розроблена на вересневому Пленумі ЦК КПРС (1965 р.), схвалена ХХІІІ з'їздом КПРС і дальше розвинута в документах ХХІV найвищого форуму комуністів є взірцем творчого підходу нашої партії до розв'язання актуальних завдань господарського будівництва. Ця політика сприяє творчій активності широких мас трудящих, стимулює їх на пошуки і мобілізацію всіх резервів підвищення ефективності виробництва, на визначення на кожній ділянці народного господарства конкретних шляхів реалізації величної програми комуністичного будівництва.

³⁸ «Радянська Україна», 16 вересня 1969 р.

³⁹ «Социалистическая индустрия», 12 травня 1971 р.

ЛЮДИНА І ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ *

(До питання про соціогенну форму руху)

Останніми роками в ряді наук намітилося відродження інтересу до комплексу проблем, що охоплюють взаємовідносини людини (суспільства) та природного середовища.

З великою гостротою та різнобічністю питання взаємодії природи та суспільства обговорювалися на XXIV з'їзді КПРС. Зокрема, у Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові підкреслювалося: «Вживаючи заходів для прискорення науково-технічного прогресу, треба зробити все, щоб він поєднувався з хазяйським ставленням до природних ресурсів, не був джерелом небезпечного забруднення повітря і води, виснажування землі»¹. Важливим щодо цього був також виступ міністра сільського господарства СРСР В. В. Мацкевича².

Для багатьох досліджень характерне підкреслювання активної перетворюючої ролі людини щодо природи, що еволюціонує в напрямку «олюднення». У значно меншому ступені виявляється активна роль природи щодо людини. Природа виступає тут переважно ніби каталізатор соціальних процесів, внутрішньо властивих суспільству. «Розвиток суспільних відносин викликається іманентними причинами, вплив середовища тут порівняно скромний»³⁻⁵, — це висловлення може вважатися типовим.

Тенденція до розгляду суспільства як певної замкнутої системи, що розвивається сама, відчутно простежується в філософській, історичній, економічній та ряді інших наук. Суть її кінець кінцем зводиться до висунення постулату про внутрішні джерела розвитку виробництва, відповідно до якого люди в процесі виробництва вдосконалюють знаряддя праці, що викликає підвищення кваліфікації людей, а це, в свою чергу, спричиняється до нових вдосконалень знарядь праці. Отже, виникнувши одного разу, виробництво вже не може не розвиватися. Багато місця доведеному «саморозвитку виробництва» присвятив у своєму фундаментальному дослідженні Ю. І. Семенов⁶. «Виробництвом, що розвивається саме собою», не можна, однак, пояснити такі особливості суспільного розвитку, як його нерівномірність. Як приклад, можна назвати суспільство тасманійців, що аж до XIX ст. не зробили кроку далі кам'яного віку. Цей приклад далеко не поодинокий. А це значить, що в той час, коли в одній частині людства вже визрівали матеріальні й соціальні передумови комуністичного суспільства, друга робила в суспільному розвитку лише перші кроки.

Методологічні основи вирішення питання, природно, слід шукати у скарбниці марксизму. Абсолютно певні висловлення щодо цього є вже в «Німецькій ідеології»: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку

* До постановки питання.

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 65—66.

² «Правда», 6 квітня 1971 р.

³⁻⁵ В. А. Пуляркин. О содержании понятия «географическая среда» и о влиянии географической среды на общество.— Природа и общество, М., 1968, стор. 77.

⁶ Ю. И. Семенов. Как возникло человечество, М., 1966. Дещо іншу позицію зайняв останнім часом А. Є. Фурман, котрий вважає, що як система, що розвивається сама, може розглядатися не виробництво, а лише суспільство в цілому (А. Е. Фурман. Материалистическая диалектика (основные категории и законы), М., 1969, стор. 15—16).

історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей. Однак обидві ці сторони нерозривно зв'язані; доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну»⁷.

У цій же праці міститься й дальша розробка теми: «Передумови, з яких ми починаємо, — не довільні... це — дійсні передумови... Перша передумова всякої людської історії — це, звичайно, існування живих людських індивідів. Тому перший конкретний факт, який треба констатувати, — тілесна організація цих індивідів і зумовлене нею відношення їх до іншої природи. Ми тут не можемо, звичайно, заглиблюватися ні у вивчення фізичних властивостей самих людей, ні у вивчення природних умов — геологічних, оро-гідрографічних, кліматичних та інших відношень, які вони застеляють». І, нарешті, завершення думки: «Всяка історіографія повинна виходити із цих природних основ і тих їх відозмін, яких вони, внаслідок діяльності людей, зазнають в ході історії»⁸.

Вже через багато років після створення «Німецької ідеології» Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг» знов повернувся до цієї теми, торкаючись іншого аспекту: «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, а в пізнанні цих законів і в основаній на цьому знанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей. Це стосується як до законів зовнішньої природи, так і до законів, що керують тілесним і духовним буттям самої людини, — два класи законів, які ми можемо відділяти один від одного щонайбільше в нашій уяві, аж ніяк не в дійсності»⁹.

Цей же аспект проблеми згадується і в «Діалектиці природи»: «...ми аж ніяк не пануємо над природою так, як завойовник панує над чужим народом, не пануємо над нею так, як будь-хто перебуваючий поза природою, — ... ми, навпаки, нашою плоттю, кров'ю і мозком належимо їй і знаходимося всередині неї... все наше панування над нею полягає в тому, що ми, на відміну від усіх інших істот, вміємо пізнавати її закони і правильно їх застосовувати»¹⁰.

Отже, проблеми взаємодії суспільства і середовища мають найважливіше значення як у розумінні сучасної історії, так і в розумінні найдавніших і давніх її станів. Філософський і конкретно-історичний аспекти деяких з цих проблем заслуговують на детальний розгляд.

Насамперед, заслуговує уваги питання про замкнуті системи. Відомо, що закони діалектики є нічим іншим, як відображенням у найзагальнішому вигляді розвитку матеріального світу. Відповідно до другого начала термодинаміки будь-яка замкнена система прагне до свого найімовірнішого стану, яким є повна неупорядкованість, хаос, або ж, у другому формулюванні, ентропія (ступінь неупорядкованості) замкненої системи не зменшується. Теоретично, щоправда, припускається спонтанна флуктуація (упорядкованість) матерії. Больцман підрахував, що упорядкованість двох газів в об'ємі 100 см³ може статися один раз у 10¹⁰⁰ років. Тимчасом світ розвивається. Замкнені системи — це не більш, як абстракція. Системи розвиваються у процесі взаємодії з іншими системами, причому організація, упорядкування однієї системи досягається за рахунок вилучення впорядкованості з системи, що взаємодіє з нею, за рахунок наростання в останній ентропії.

Застосовуваність другого начала термодинаміки до такої специфічної форми руху матерії, як біологічна тепер не викликає сумнівів. Не та-

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 16.

⁸ Там же, стор. 18—19.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 109—110.

¹⁰ Там же, стор. 462.

кі вже рідкісні окремі визнання поширення його на соціальну форму руху, головним чином з боку представників точних і біологічних наук. Це визнання останніми тим зрозуміліше, що, при всій специфічності, людське суспільство продовжує залишатися біологічною системою. Більш за те, соціальні форми руху, будучи на ступінь вищими за біологічні (про їх тотожність не може бути й мови), знаходять в останніх близькі аналогії: такі механізми самокерування, саморегуляції, відбору інформації, спадковості тощо, зрозуміло, з урахуванням фактора цілеспрямованої людської діяльності. Але, в такому випадку, навряд чи можна говорити про суспільство (або його виробництво) як про замкнену систему, що розвивається сама собою, оскільки таким чином розвиваються, самовідтворюються лише процеси зростання ентропії, дезорганізації. Без матеріального середовища немає суспільства. Тому соціальні системи, як і біологічні, слідом за О. І. Опаріним можна визначити як потокові або відкриті¹¹. «Властивий їм стаціонарний (а не статичний) стан підтримується постійним... внаслідок чого відкриті системи безперервно отримують вільну енергію із зовнішнього середовища в кількості, що компенсує її зменшення в системі»¹².

При такому підході соціальна еволюція, відповідно до теорії англійського біолога Р. Фішера, може бути визначена як зростання спроможності системи взаємодіяти з середовищем, використовувати його енергетичні ресурси, що виявляється в зростанні його організованості («живлення негативної ентропією», за Е. Шредінгером). Можливе й інше визначення соціальної сфери — як складної динамічної системи, що саморегулюється. Під останніми в кібернетиці розуміються такі системи, складність яких визначається «не стільки кількістю елементів, з яких вони складаються, скільки багатством зв'язку між цими елементами й між системою в цілому і середовищем»¹³.

Заперечувати це можна, йдучи по лінії ствердження абсолютно-го відриву соціальної форми руху від біологічної. Вважається, наприклад, що прогрес у біологічному світі має чисто пристосовницький характер, тимчасом як людина активно впливає на середовище, перетворює його. З таким категоричним формулюванням навряд чи можна погодитися, оскільки активна роль біологічної системи, поступове перетворення нею абіотичного (неорганічного) середовища загально-відомі.

Відзначається далі принципова відмінність біологічного світу від суспільства у зростанні здатності до отримання та переробки інформації. Так, О. М. Макаровський стверджує щодо біологічних організмів: «Кожне покоління даного виду виходить від одного й того ж рівня інформації, що передається у спадщину. Досвід, набутий в онтогенезі, тобто протягом життя даного особу, в переважній частині втрачається для філогенезу, тобто для розвитку виду. Світ суспільної людини долає цю обмеженість, властиву світові тварин. Соціальний прогрес передбачає і здійснює дедалі зростаюче накопичення інформації...»¹⁴ Лишається неясним, яким чином автори подібних тверджень мислять механізм біологічної еволюції, якщо у спадщину передається той же самий

¹¹ Це визначення щодо суспільства останнім часом починає входити в обіг (див. *Основы марксистско-ленинской философии*, М., 1971, стор. 242). Справа, однак, не стільки в новому терміні, скільки в необхідності розгляду цієї відкритої системи по суті. Ф. Енгельс зазначав, що в науці кожна нова точка зору тягне за собою революцію в її технічних термінах.

¹² А. И. Опарин. *Жизнь, ее природа, происхождение и развитие*, М., 1960, стор. 17.

¹³ П. Б. Новик. *К вопросу о единстве предмета и метода кибернетики*.— *Кибернетика, мышление, жизнь*, М., 1964, стор. 118.

¹⁴ А. А. Макаровский. *Общественный прогресс*, М., 1970, стор. 115.

рівень інформації. Природний добір здійснюється в формі вдосконалення морфофізіологічної або психічної організації насамперед на індивідуальному рівні, хоча й з суттєвими відмінностями між автотрофами та гетеротрофами, шляхом збільшення обсягу інформації, що вилучається з середовища. Це положення не потребує широкої дискусії і може бути підсумоване словами І. Т. Фролова: досліджуючи загал принципів природного добору і цілеспрямованої людської діяльності як механізмів «реалізації спрямованих процесів у системах, що саморегулюються», кібернетика «з'ясовує «раціональний» сенс давньої аналогії пристосовницького функціонування й розвитку живих систем з доцільною людською діяльністю»¹⁵.

Нарешті, дуже поширена думка про те, що еволюція біологічного світу йде по шляху вдосконалення морфофізіологічної організації живих систем, тоді як з появою людини сучасного типу (пізній палеоліт) її еволюція йшла по шляху ускладнення соціальної та виробничої організації, а фізичний тип людини залишався незмінним. Це твердження значною мірою базується на непорозумінні. При порівнянні двох («біологічного» і «соціального») етапів еволюції людини не враховуються їх хронологічні масштаби: з одного боку 2 млн. років (з появи перших гомінід), з другого — 30—40 тис. років. Але навіть і для цих 30—40 тис. років незмінність не можна абсолютизувати, оскільки деякі зміни фізичного типу сучасної людини (інша справа, чи вважати, наприклад, суттєвою ознакою зміну відносної висоти черепного склепіння) все ж простежуються. Йдеться, отже, про затухання прогресивної еволюції, а не про повне її припинення. Але людина не стоїть осторонь від інших представників біологічного роду в цьому відношенні. Деякі біологи (Гекслі) вважають, навіть, що до цього часу прогресивна еволюція біологічного світу закінчена і що прогресує лише поки що лінія, яка завершується людиною. Інші, не обмежуючи еволюцію біохімічними та біологічними аспектами, бачать її сучасний етап у вдосконаленні психічної організації, форм поведінки вищих організмів¹⁶.

І. М. Забелін висловив думку про існування особливої форми руху, що відображає взаємодію суспільства та природного середовища¹⁷. Розгорнуте теоретичне обґрунтування її було дане потім у праці А. Г. Доскача, Ю. П. Трусова, Є. Т. Фаддеева¹⁸, до основних висновків якої можна приєднатися.

Тут відразу ж виникає проблема дуже делікатної властивості. Оскільки, відповідно до другого начала термодинаміки, загальна кількість ентропії залишається у світі незмінною, будь-яка система, що розвивається, вилучаючи енергію та інформацію з середовища, що взаємодіє з нею, сприяє зростанню невпорядкованості цього середовища, дезорганізує його. Подібне положення незастосовне, на перший погляд, не тільки до людського суспільства, що творчо перетворює, впорядковує природне середовище, але й до біологічної системи. Дійсно, із зростанням організації біологічного світу ніби зростає й впорядкованість абіотичного середовища. Пошуки рішення цього парадоксу йдуть по шляху розмежування енергетичного та інформаційного аспектів ентропії. Оскільки еволюція життя протікає нібито головним чином за рахунок вилучення інформації з сточуючого середовища, а не його енергетичних ресурсів, органічна природа лише «читає» книгу неорганічного

¹⁵ І. Т. Фролов. Органический детерминизм, телеология и целевой подход в исследовании.— «Вопросы философии», 1970, № 10, стор. 40—41.

¹⁶ М. М. Камшилов. Биотический круговорот, М., 1970, стор. 106.

¹⁷ І. М. Забелін. Теория физической географии, М., 1959, стор. 38.

¹⁸ А. Г. Доскач, Ю. П. Трусов, Е. Т. Фаддеев. Проблема взаимодействия природы и общества и современная география.— «Вопросы философии», 1965, № 4.

середовища, лишаючи її сторінки недоторканими. Однак відрив інформації від середовища дещо нагадує операцію по відриву енергії від матерії.

Біологічний світ в особі його автотрофів підтримує й примножує свою організацію насамперед шляхом вилучення, акумуляції сонячної променевої енергії, тобто за рахунок зростання ентропії Сонця. Отже, вже в цьому відношенні можна вбачати збереження загальної кількості ентропії в системі «Сонце — земна біосфера». Крім того, потребує докладного обґрунтування й теза про сумарне зменшення ентропії в системі «біологічний світ — абіотичне середовище Землі», про зростання енергетичного балансу Землі внаслідок життєдіяльності організмів. А це натрапляє на значні труднощі. Визнано, наприклад, що життєдіяльність організмів є фактором зміни складу світла в атмосфері і, як наслідок, зменшення надходження сонячної енергії, його ультрафіолетового випромінювання. Деякі дослідники пов'язують з розвитком життя на Землі навіть періоди обледеніння.

Щодо соціальної форми руху цей аспект другого начала термодинаміки відіграє важливу роль. Як кожний рух, вона розвивається в межах двох протилежностей. Її полярними точками можуть бути влада природи, з одного боку, і влада людини — з другого, напрямок — від безроздільного панування природи над людиною до панування людини над природою; останнє, втім, слід скоріше розглядати як стан якнайповнішого пізнання законів природи і їх свідомого використання в інтересах розвитку суспільства. В тій мірі, в якій здійснюватиметься це пізнання необхідності природи, буде послаблюватися й протилежність між природою та людиною. Почавши свій шлях як сила природи, що протистоїть речовині природи, через відокремлення від природи як «надприродної» сили, що протистоїть їй, людина на вищому етапі свого розвитку знов прийде до усвідомлення своєї єдності з природою та необхідності діяти не всупереч, а відповідно до законів природи¹⁹.

Останнім часом з'явилося кілька нових періодизацій історії суспільства, що в тому чи іншому ступені відображують його взаємодію з природним середовищем. Така, наприклад, періодизація Ю. І. Семенова, який сумарно поділяє всю історію на два якісно різних етапи — «передлюдський», що характеризується процесами подолання зоологічного індивідуалізму та становлення родової організації, та «людський», коли виробничі відносини стали єдиною основою людських об'єднань²⁰. При всій своїй привабливості вона містить ряд недоліків, що роблять її дуже спірною: це, насамперед, базування на розвитку форм шлюбу, а не виробництва; якщо виходити з критерія виробництва, то основний рубіж у розвитку суспільства слід вбачати в епосі неоліту, а не пізнього палеоліту: не випадково зараз дедалі частіше ставиться питання про «неолітичну революцію». Інтерес становить періодизація, дана Ю. П. Трусовим, яка розчленовує історію взаємодії суспільства та природного середовища на три етапи: 1) найстародавнійший (привласнення готових продуктів природи за допомогою примітивних знарядь праці); 2) допромисловий, коли ще «запаси і природне відтворення природних ресурсів в цілому залишаються безкінечно великими порівняно з їх споживанням суспільством»; 3) промисловий, коли «технічна могутність людства стає порівняною з потужністю природних планетних стихій»²¹. Пе-

¹⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 462.

²⁰ Ю. И. Семенов. О периодизации первобытной истории.— «Советская этнография», 1965, № 5; його ж. Как возникло человечество; його ж. Проблема начального этапа родового общества.— Проблемы истории докапиталистических обществ, М., 1968.

²¹ Ю. П. Трусов. Понятие о ноосфере.— Природа и общество, М., 1968, стор. 30—32.

ріодизація Ю. П. Трусова, як здається, у другій своїй частині не досить тісно пов'язує форми взаємодії природи та суспільства з соціальними формами розвитку людства.

У даній статті, як вихідний момент створення періодизації, що відображує основні етапи взаємодії суспільства й середовища та специфічних соціальних форм руху, пропонується такий постулат: взаємодія суспільства й середовища є основою соціального розвитку суспільства. Форма руху, в якій проявляється ця взаємодія, може бути визначена як соціогенна, тобто така, що утворює, визначає соціальні рухи. Як процес взагалі, вона є діалектичним виявом специфічного, їй властивого протиріччя і, отже, виникає, розвивається і розв'язується, підкорюючись дії закону заперечення заперечення або, за висловом Ф. Енгельса, поділу на протилежності, їх боротьбі і розв'язанню²².

Які ж основні етапи розвитку соціогенної форми руху?

I етап. Становлення протиріччя

Порівняно з біологічною формою руху, суспільство, що виникає, характеризується специфічною формою взаємодії з оточуючим середовищем (знаряддева діяльність при збереженні його попереднього змісту, тобто привласнюючого способу господарства). Під діяльністю із знаряддями, мабуть, не обов'язково розуміти лише людську діяльність по виготовленню знарядь за допомогою знарядь. Досить складне знаряддя, що дає значний виробничий ефект, може бути виготовлено й за допомогою одних лише рук і зубів шляхом комбінації палиць, кісток, перев'язаних жилами тварин або рослинними волокнами. Подібне знаряддя, акт створення якого складається з ряду складних операцій, кожна з яких за своїм характером дуже далека від кінцевої мети створення знаряддя, принципово відрізняється від «знарядь», створених різними видами тварин; у певному смислі воно є також більш «олюдненим», ніж примітивна палиця, загострена за допомогою ріжучого знаряддя. Цілком можливо, що, передуючи знаряддям, виготовленим за допомогою знарядь, подібні комбіновані знаряддя стимулювали й виникнення останніх.

Справа, однак, не тільки в цьому. Людській знаряддевій діяльності властивий універсалізм, що не трапляється в тваринному світі. Знаряддевість поширюється не тільки на сферу праці, але і на морфологічну організацію людини, і на її психічну систему. Рука людини — не тільки її природний орган, а й своєрідне універсальне знаряддя, що посідає високі, можна сказати, «надлишкові» потенціальні можливості, що значною мірою виходять за межі чисто біологічної доцільності. Ці можливості й зараз залишаються далеко непізнаними й нереалізованими.

Про те, що людський розум — це універсальне знаряддя, творче розумове знаряддя, писали ще Декарт і Спіноза. На відміну від нервової системи тварин, що безпосередньо відображує сигнали зовнішнього світу і віддає організмові вже «закодовані» команди (автоматизм), людський інтелект опосередковує сигнали зовнішнього світу, розкриває їх об'єктивні зв'язки й відшукує оптимальний варіант розв'язання завдання взаємодії з середовищем. Виготовлення складного комбінованого знаряддя чи за допомогою інших знарядь, чи без них, передбачає високий ступінь абстрагізації мозку, його «знаряддевості», недоступної нервовій системі тварин.

При розв'язанні проблеми грані між людиною та твариною повинні, мабуть, враховуватися всі вказані аспекти — і трудовий, і морфологічний, і психічний. При цьому навряд чи можна сподіватися на те, що

²² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 592.

шукана грань може бути визначена з достатньою чіткістю. І все ж, мабуть, її можна ввижати вже там, де всі три види зняряддевості простежуються виразно хоча б як тенденція, оскільки навіть при всій своїй крайній нерозвиненості ця тенденція була б специфічно «людською». При такому підході навіть австралопітек може розглядатися як людина, котра виникає, незалежно від того, чи є, скажімо, зінджантроп творцем олдовайської «галькової» культури чи ні.

Цікаво відзначити, що чіткої відповідності в розвитку всіх трьох видів зняряддевості не спостерігається. Морфологічний розвиток, наприклад, іноді відстає чи забігає вперед порівняно з трудовим. Проблема «тупикового неандертальця» не є єдиною в ряді нез'ясованих проблем первісності. Тому правомірно припустити існування ще одного, універсального фактора, що впливає з різною інтенсивністю і на трудову діяльність, і на морфологічний розвиток людини. Цей фактор можна вбачати в середовищі, яке оточує первісну людину.

Питання про зовнішню силу, що впливає на процеси становлення суспільства, і, в кінцевому рахунку, формує його, тим більш правомірне, що на першому етапі, як відзначалося, зміні піддається форма взаємодії з середовищем, тоді як зміст її залишається колишнім, тваринним. Діалектика вказаного порядку, мабуть, не рідка; вся активна людська практика становить безперервний ланцюг актів впливу на форму (кількість) предметів або явищ з метою зміни їх змісту (якості): впливаючи на форму куска кременю, первісна людина перетворює його на рубило, якісно відмінне від первинного предмета; брила мармуру перетворюється в твір мистецтва з якісно відмінним від первинного змістом; більш складне явище того ж характеру — одержання властивості надпровідності речовини тощо. Обов'язковими для всіх цих процесів є наявність зовнішнього впливу і перерозподіл енергії. Процес становлення суспільства не є в даному випадку винятком.

Найвиразніше визначальний вплив середовища виявляється на початковій стадії становлення людини. Тут її розвиток визначається ще чисто біологічними законами. Механізм впливу середовища полягає в тому, що воно ставить певні завдання (висушення клімату, порідіння лісів, міжвидова боротьба тощо). Примат, котрий пізнає цей вплив, вирішує ці завдання в рамках біологічної системи, яка саморегулюється чисто біологічними засобами (перехід від помірної брахіації до прямоходження, спеціалізація кінцівок, вдосконалення нервової системи тощо). Навіть використання перших примітивних знарядь праці (палиця, камінь, кістка) не виходить ще за рамки біологічного процесу, оскільки ці знаряддя виступають щодо людини як уже готові елементи, придатні для привласнення інших елементів цього середовища. «Речовині природи вона (людина — В. Л.) сама протистоїть як сила природи. Для того щоб привласнити речовину природи в формі, придатній для її власного життя, вона приводить в рух належні їй тілові природні сили: руки і ноги, голову і пальці. Діючи з допомогою цього руху на зовнішню природу і змінюючи її, вона в той же час змінює свою власну природу. Вона розвиває приховані в останній силі і підпорядковує гру цих сил своїй власній владі»²³.

У самій появі людини не було нічого фатального. Сприятливі умови її становлення — це збіг несприятливих обставин, що звалилися на деяку частину приматів і піддали різкій ломці їх біологічну форму існування. Весь процес становлення аж до появи людини сучасного типу (*homo sapiens*) — це серія суворих, подекуди жорстоких, подекуди безвихідних експериментів середовища над своїм майбутнім покорителем,

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

що часто-густо закінчувалися його поразкою та загибеллю. Невипадково при всій різноманітності відомих досап'єнтних предків пряма генеалогія сапієнса ще випадає з уваги науки. «Виникає дивна ситуація. Куди б не спрямовувала свої стопи... людина сучасного типу, за нею повсюду гнався й наздоганяв її неандерталець. Роль жертви в цій палеонтологічній епопеї... припадала цілком і всюди на пайку майбутнього володаря нашої планети»²⁴, ця образна й багато в чому вірна картина характерна і для передуючих стадій становлення людини. Генеалогія людини — це криве дерево з великою кількістю відмерлих гілок.

Відображення складності, суперечливості цього процесу можна вбачати і в деяких особливостях онтогенії людини, що виражаються у відхиленнях від біогенетичного закону Геккеля²⁵. Відповідно до цього закону зародок людини має в загальних рисах відобразити стадії свого мавпоподібного предка. Насправді ж зародки деяких мавп ніби відображують ряд рис людини, що дало привід Больку в парадоксальній формі визначити людину як статевозрілий зародок мавпи. Больк пояснює це уповільненим темпом онтогенетичного розвитку людини. Корегуючи його, Я. Я. Рогінський відзначає, що для людини характерне не загальне уповільнення розвитку, а інші ніж в антропоморфних мавп сполучення швидкостей розвитку окремих органів. Справедливість обох суджень не може викликати заперечень з боку неспеціаліста. Втім, питання, чи не є відзначена особливість відображенням того факту, що віддалений спільний предок людини й антропоморфних мав більше людських якостей, ніж сучасні мавпи, не здається надуманим. Йдеться, звичайно, не про заперечення закону необоротності еволюційного процесу, а, насамперед, про дві різні системи саморегуляції, що визначилися з двох гілок, які походили від спільного предка: у гілки, представленої антропоморфними мавпами, збереглася біологічна система саморегуляції і, як наслідок, інтенсивність біологічного пристосовувального функціонування, у людини виникла специфічна система саморегуляції, що виявилася в активній зняряддевій адаптації до середовища, зростанні соціальної організації при вузькоспеціалізованій морфологічній та психічній еволюції.

Основні аспекти взаємодії людини та середовища на першому етапі розвитку соціогенної форми руху розглянуті в статті В. М. Гладилина²⁶. Тут доречно підкреслити лише деякі моменти. Один з них — співвідношення якісних і кількісних змін у розподілі матеріально-енергетичних та інформаційних рівнів у системі «людина — середовище». Варіації екологічних умов існування людини внаслідок змін клімату, розширення ойкумени давньої людини, зміни навколишніх флори та фауни безпосередньо впливали на розвиток суспільства і, насамперед, на його виробництво, як на основний механізм адаптації до середовища. Як відзначає В. І. Ленін, техніка (скажімо, як і атомний реактор, так і примітивне кам'яне знаряддя) «...тому і служить цілям людини, що її характер (суть) полягає у визначенні її зовнішніми умовами (законами природи)»²⁷. В цьому глибокому зауваженні В. І. Леніна міститься й відповідь на концепцію «виробництва, що саморозвивається». Принципово важливо було б, однак, розглянути під таким кутом зору конкретний процес розвитку палеолітичної індустрії, хоча й зараз уже можна в загальній формі сказати, що перехід від ранньопалеолітичної техніки (макроліти) до пізньопалеолітичної (вкладиші-мікролі-

²⁴ Я. Я. Рогінський. Проблемы антропогенеза, М., 1969, стор. 113—114.

²⁵ Там же, стор. 39 і далі.

²⁶ В. М. Гладилин. Про взаємовідносини людини та природи в первісну епоху.— «УІЖ», 1971, № 4.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 173.

ти) був викликаний, кінець кінцем, зникненням великих промислових тварин внаслідок їх хижацького винищення і переходом до полювання на дрібного звіра.

Другий фактор, що підлягає розгляду,— зростання народонаселення. Навіть просте кількісне збільшення населення на певній території становить собою перерозподіл матеріально-енергетичних та інформаційних рівнів між середовищем і людиною, збільшуючи ентропію середовища, з одного боку, і посилюючи організацію суспільства — з другого. Механізм регуляції народонаселення й середовища в давньому суспільстві розкритий в ряді праць К. Маркса і Ф. Енгельса²⁸.

Оволодіння принципово відмінним від наявного в біологічному світі механізмом саморегуляції було вирішальним кроком у виділенні людини з тваринного царства. Перший етап історії людства характеризується зростанням протиріччя між людиною та біологічним середовищем. Залишаючись за своєю біологічною природою деструктором (гетеротрофом) і водночас володіючи потужними засобами впливу на середовище (знаряддя, інтелект, соціальна організація), людина мала більші можливості нееквівалентної взаємодії з природою, що призвело до суттєвих порушень динамічної цілісності біологічної сфери. Це виражалось, насамперед, у винищенні тварин в розмірах, які перевищували раціональні потреби людини. Внаслідок невпинного зростання населення це призвело в кінцевому рахунку до того явища, що визначається в археологічній науці як криза мисливського господарства²⁹. Теоретично харчові ресурси людства були невичерпні, практично ж, на конкретних територіях проживання людини, вони різко скоротилися. Розв'язання нового завдання на кордонах людської ойкумени могло йти по шляху освоєння нових територій. Для центральних районів, де спроби оволодіння новими територіями наштовхувалися на подібні ж прагнення сусідніх колективів або для географічно замкнених районів цей шлях виключався. Вихід був лише в якісній зміні самої суті, змісту взаємодії людини з середовищем. Переробити свою біологічну природу і стати синтетиком (автотрофом) людина не могла. Криза вирішилася створенням елементів автотрофії у сфері саморегуляції — у виробництві. Так виникло відтворююче господарство.

Подібне розуміння суті відтворюючого господарства міститься у листах Ф. Енгельса до К. Маркса від 19 і 22 грудня 1882 р.³⁰

II етап. Розвиток протиріччя

Створення відтворюючих форм господарства, по суті, становило зміну трофічних зв'язків людини з середовищем. Обмежена раніше рамками уже даного «готового» біоценозу (біологічної спільності), людина вийшла за їх межі і вступила в творчу лабораторію життя, оволодіваючи засобами перетворення сонячної енергії у джерело свого існування. З компонента біоценозу вона перетворилася в самостійну безперервно взаємодіючу силу.

Поряд з природою, всупереч їй, у боротьбі з нею людина виступає як активна сила, спочатку боязко, а потім дедалі сміливіше розширюючи сферу свого панування. Це — не надприродна властивість людини, вона не продиктована також властивостями знарядь праці, що «само-розвиваються», «самовдосконалюються». Виникнення відтворюючих форм господарства — наслідок жорстоких обставин, в які суспільство було поставлене матеріальним середовищем. Тому період існування від-

²⁸ З даного питання див. В. В. Лапін. Греческая колонизация Северного Причерноморья, К., 1966, стор. 23 та ін.

²⁹ С. М. Бібіков. Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні.— Вісник Академії наук УРСР, 6 (247), К., 1957, стор. 10.

³⁰ Днів. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 104—106.

творюючих форм господарства є необхідним періодом виникнення та існування класових суспільств. Хронологічно він укладається в порівняно нетривалий період, що в цілому не перебільшує 10 тис. років і включає в себе, відповідно до прийнятої періодизації, неоліт, бронзову добу, епоху існування ранньофеодальних і феодальних, капіталістичних суспільств, у яку вклинюється також і соціалістичне суспільство, як перехідне до комуністичного.

Взаємодія суспільства й середовища в період становлення класів характеризується кількома особливостями³¹:

1. Перші класові суспільства виникли на порівняно вузькій смузі між двадцятими та сороковою паралелями північної широти.

2. Будь-якого прямого хронологічного зв'язку між зародженням окремих класових суспільств не простежується.

3. Держави виникають у схожих фізико-географічних умовах, що характеризуються більш або менш міцною локальною замкненістю (як правило, в річкових долинах, обмежених пустелями, мертвими плоскогір'ями, гірськими хребтами). Клімат у цих районах характеризується різкими коливаннями температури та вологості. Повсюду одна й та ж залізна циклічність: стійка засуха змінювалася бурхливим розливом річок або нескінченними дощами, випалені сонцем рівнини сусідствували з болотами, що ніколи не висихали й поширювали заразу. Втім, це був саме той комплекс, що зветься, як правило, «сприятливими природними умовами». Вони були дійсно сприятливими, хоча й не в тому смислі, що в них звичайно вкладається. У даному випадку можна погодитися з І. М. Забеліним, який вважає, що «коли мати на увазі історію людства, в цілому, то прискорюють процес суспільного розвитку несприятливі та різноманітні природні умови, уповільнюють же сприятливі та одноманітні»³². Навряд чи слід вбачати в цьому висловленні відомого географа те, що в ньому вбачають його колеги, а саме — «витончену, але безкорисну гру словами», «парадокс», тим більше, коли врахувати висловлювання К. Маркса³³.

4. Перші держави були землеробськими. Про те, як становище класових держав у країнах стародавнього Сходу закономірно зростало з потреб організації землеробського виробництва, неодноразово писав К. Маркс. Висунута останнім часом теза про комплексне землеробсько-скотарське виробництво з акцентацією ролі скотарства здається не дуже вдалою. Скотарство в тих формах, яких воно набувало в країнах стародавнього світу, дуже значною мірою було пов'язане ще з привласнювальними формами господарства і не потребувало швидкого вдосконалення засобів виробництва та суспільної організації. Якщо природні умови дозволяли, воно мало осілий характер, якщо ні — кочовий. В усякому разі ті колосальні за масштабами давнини іригаційні та гідромеліоративні споруди, в процесі створення та утримання яких виникали й розвивалися держави Сходу, були покликані до життя насамперед не потребами скотарства.

Таким чином, пряма залежність виникнення найдавніших класових суспільств від матеріального середовища є очевидною.

Однією з обов'язкових умов розвитку є і зростання народонаселення, що справляє великий вплив на суспільний прогрес внаслідок фізико-географічної замкненості районів, де виникали держави. Іншими словами, кожна окремо взята цивілізація «варилася» в котлі, утвореному природними фізико-географічними кордонами того чи іншого суспіль-

³¹ Див. В. В. Ланін. Про шляхи становлення класових суспільств.— УІЖ. 1969, № 8.

³² І. М. Забелін. Теория физической географии, стор. 256.

³³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 445—448.

ства. У відірваному від інших областей випаленими пустелями та гірськими хребтами, відносно ізольованому від інших народів суспільстві розвиток йшов не вшир, а вглиб.

Чим ближче до сучасності, тим менш очевидно виступає в нашому уявленні роль соціогенних факторів у суспільному розвитку. Суспільний прогрес відображується в людській свідомості ніби якась іманентна властивість людини або її виробництва. Однак це відображення є викривленим, хоч в його основі й лежать об'єктивні фактори: по-перше, зростання протиріччя між суспільством і середовищем сприймається суспільною свідомістю як уявна свобода, уявна незалежність від цього середовища; по-друге, загострення соціальних протиріч, що дедалі поглиблюється, затушовує дійсну матеріальну основу цих колізій. Втім, у кожному великому суспільному перевороті генералізуючий вплив соціогенних факторів можна простежити. Вони уловлюються і в наш перехідний час перебудови соціальних форм, виступаючи як більш або менш віддалені глобальні завдання людства.

На одному з перших місць серед цих завдань стоїть завдання розширення енергетичної бази, зумовлене протиріччям між необмежено зростаючими потребами людства в енергетичних ресурсах і обмеженістю їх запасів, наявних на Землі. Для виявлення основних тенденцій у розширенні енергетичної бази становить інтерес хоча б короткий експрес-курс в історію.

Сировинне джерело першого роду енергії, використання якого фіксується вже для ашельського та мустьєрського часу, — вогню, поки ще цілком органічного походження. Історична роль цього здобутку загальноно відома. Важливіше підкреслити інше. Спалювання деревесного палива має своїм наслідком повну деструкцію біологічної речовини, що раніше включалася до біотичного кругообороту (кругооборот речовин і енергії в біосфері) і, отже, веде до скорочення його обсягу. Прогрес суспільства, таким чином, досягається за рахунок регресу в біологічному світі, що оточує його, і посилюється внаслідок того, що з біотичного кругообороту виключаються синтетичні, продуценти органічної речовини. Знищення лісів з метою поповнення паливного балансу чи то для землеробства мало й більш безпосередні наслідки, оскільки ліси — це найактивніший компонент фітоценозу (рослинної спільності), що, як визнано, становить «нерухому структурну опору» (А. Г. Воронов) біоценозу. Руйнуючи цю опору, людина руйнує й конкретний біоценоз, в якому вона існує. Наступне підключення нових видів енергетичних ресурсів органічного походження (вугілля, нафта, торф та ін.) у принципі не змінює напрямку розвитку протиріччя між людиною та біологічним світом, розширюючи лише сферу його дії.

Інший напрямок розвитку енергетики — використання енергетичних ресурсів неорганічної природи (аеродинамічних, гідродинамічних, геотермічних, атомних) в цілому характерний для сучасності, хоч, наприклад, парус був відомий уже в первісному суспільстві. Він веде до розвитку протилежності між людиною та неорганічним світом, хоч залежність тут значно складніша, ніж у першому випадку. Так, використання геотермічних ресурсів у цілому гальмує процес зростання ентропії в планетарному масштабі, оскільки акумулює енергію, випромінювану Землею в навколосемний простір. Навпаки, розвиток ядерної енергетики у принципі становить форсування процесів наростання земної ентропії. У вже згаданих листах К. Марксу Ф. Енгельс характеризує людину, що працює поза сферою землеробства як марнотратця «не тільки сонячної теплоти, фіксованої в даний час, але в далеко більшій мірі — фіксованої в минулому»³⁴.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 105.

Нарешті, третій напрямок розвитку енергетики — безпосереднє використання сонячної променевої енергії — поки що переживає експериментальну стадію. Незавжди помітити, що він збігається з загально-історичною тенденцією людства (розвиток елементів автотрофії) і з принципами існування земної біосфери. Цим визначається його висока перспективність.

У безпосередньому зв'язку з першим завданням стоїть і завдання розширення харчової бази людства. В його розв'язанні також простежуються два напрямки. Перший з них, традиційний, базується на вдосконаленні елементів автотрофії у використанні сонячної енергії (вдосконалення існуючих форм сільськогосподарського виробництва, впровадження гідропоніки, аеропоніки тощо). Другий напрямок, що набув певного розвитку останнім часом, — створення синтетичної їжі — скоріше може бути визначений як гетеротрофний, оскільки базується на використанні земних енергетичних ресурсів.

Досить гостро, у загальнопланетарних масштабах, стоїть завдання регулювання водного балансу, забезпечення людства прісною водою. Його розв'язанням зайнято зараз понад 80 організацій у 15 країнах. Серйозну стурбованість викликає й проблема врегулювання наслідків демографічного вибуху, що ускладнюється вичерпанням зовнішніх джерел міграції та аграрним перенаселенням у «третьому світі»³⁵.

Не можна не згадати, нарешті, завдання боротьби з біологічною формою ентропії — виродженням людства, зумовленого виникненням специфічної форми саморегуляції та звільненням від дії природного добору. Але «наука, мабуть, в недалекому майбутньому дасть собі боротьби з одним з найстрашніших привидів, що загрожують людському роду, — з виродженням спадкових структур»³⁶.

В міру того, як зростає прогрес людства, завдання, що ставить перед ним природа, набувають більш глобального характеру. Людство опинилося під одним дахом. А ця обставина потребує спільного хазяйнування. Так вища мета соціального прогресу, науково передбачена Марксом, Енгельсом, Леніним, — комунізм — виявляється водночас — і далеко не випадково — вищим завданням, яке диктує людству природа.

ІІІ етап. Розв'язання протиріччя

За висловом Ф. Енгельса, «людина тепер — в певному розумінні остаточно — виділяється з царства тварин і із звіриних умов існування переходить в умови дійсно людські. Умови життя, які оточують людей і до цього часу над ними панували, тепер підпадають під владу і контроль людей, які вперше стають дійсними і свідомими повелителями природи, тому що вони стають господарями свого власного об'єднання в суспільство... Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи»³⁷.

Говорити про цей завершальний етап соціогенної форми руху важко. Простіше приєднатися до слів англійського марксиста М. Корнфорта: «Якщо буде існувати світ, настільки абсолютно відмінний від нашого сучасного світу, то як ми можемо сказати, що вирішать робити люди, які житимуть у цьому світі?... А якщо б ми й сказали, то вони не звернули б на нас уваги, бо вони керуватимуться в своїх справах не нашими, а своїми власними потребами»³⁸. Втім, мабуть, все ж таки можна спробувати намітити основну лінію цього майбутнього розвитку.

³⁵ Я. Н. Гузеватый. Проблемы контроля над рождаемостью в развивающихся странах, М., 1969.

³⁶ М. М. Камшилов. Биотический круговорот, стор. 121.

³⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 278.

³⁸ М. Корнфорт. Диалектический материализм, М., 1956, стор. 290.

Сфера взаємодії з природою (соціосфера) первісної людини була вкрай обмеженою, являла собою безпосередній матеріальний світ, тобто середовище її проживання, і джерело її життя. Єдиним свідомо застосовуваним джерелом енергії була сила м'язів. Пізніше до нього приєдналася тепла енергія — вогонь, що використовувався лише в найпримітивніших формах. З виникненням відтворюючого господарства відбулося різке розширення соціосфери. Тепер у сферу взаємодії увійшли вже не тільки безпосередньо відчутний світ, але навіть Сонце й зірки, оскільки людина почала свідомо застосовувати в своєму житті закони розвитку сонячної системи, насамперед у землеробстві. Перший календар і орієнтація за зірками — важливі свідчення цього. Водночас людина пізнавала й основи кліматології. Вона дедалі глибше проникала у взаємозв'язок і рух природних явищ. Бурхливий розвиток соціосфери почався з пізнанням закону перетворення енергії. Вітряний, водяний, паровий, електричний двигуни були не тільки послідовними ступенями розширення взаємодії з природою, але й поступовими етапами соціальної організації суспільства. В наші дні як реальні компоненти взаємодії в життя людини увійшли світ елементарних часток, гравітаційне поле Землі, радіаційний пояс. До значних змін у матеріальному житті людства й соціосфери привело вже перше зіткнення з механізмом відтворення життя, з пізнанням лише деяких законів його дії. Таким чином, перше, що можна констатувати, це — безперервне зростання сфери взаємодії людини і середовища. Цей процес прагне до безкінечності, оскільки безкінечна природа і можливості її пізнання.

Втім, пізнання матеріального середовища і перетворення його в інтересах людства — не однієї сторони процес. «Отже, свобода,— вказує Ф. Енгельс,— полягає в основаному на пізнанні необхідностей природи [Naturnotwendigkeiten] пануванні над нами самими і над зовнішньою природою»³⁹. Тому, поки існує людина, буде існувати двосторонній зв'язок її та матеріального середовища, отже, буде існувати й соціогенна форма руху.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 110.

АНТИРОБІТНИЧА ПОЛІТИКА ПРАВЛЯЧИХ КІЛ СУЧАСНОЇ АНГЛІЇ

Історичною подією в житті всіх народів нашої країни, міжнародного робітничого і комуністичного руху став XXIV з'їзд КПРС, який глибоко і всебічно проаналізував закономірності й перспективи розвитку радянського суспільства, узагальнив кардинальні питання теорії і практики будівництва комунізму, дав марксистсько-ленінську характеристику сучасних міжнародних відносин.

Розгорнута політична оцінка сучасного імперіалізму міститься в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС, з якою виступив Генеральний секретар ЦК Л. І. Брежнев: «Особливості сучасного капіталізму в значній мірі пояснюються тим, що він пристосовується до нової обстановки в світі. В умовах протиборства з соціалізмом панівні кола країн капіталу як ніколи бояться переростання класової боротьби в масовий революційний рух. Звідси — прагнення буржуазії застосовувати більш замасковані форми експлуатації і гноблення трудящих, її готовність у ряді випадків йти на часткові реформи з тим, щоб по змозі вдержувати маси під своїм ідейним і політичним контролем. Монополії широко використовують досягнення науково-технічного прогресу для зміцнення своїх позицій, для підвищення ефективності і темпів розвитку виробництва, для посилення експлуатації трудящих та їх гноблення.

Однак пристосування до нових умов не означає стабілізації капіталізму як системи. **Загальна криза капіталізму продовжує поглиблюватись**¹. Ця характеристика повністю стосується й Англії, яку буржуазні ідеологи зображують як «державу загального благоденства», гармонійне суспільство. Вони оголошують застарілим марксистсько-ленінське вчення про класи, твердячи, нібито капіталісти нині лише «керівники» підприємств, а робітники стали їх співвласниками. Щоб викрити такі антинаукові твердження, необхідно звернутися до англійської дійсності і проаналізувати соціальну політику правлячих кіл післявоєнного періоду, зокрема ставлення їх до розподілу прибутків і податкову політику.

Заробітна плата — основний показник життєвого рівня робітничого класу при капіталізмі. Вона є однією з економічних і соціальних категорій, в яких найглибше проявляється корінне протиріччя між працею і капіталом. Для робітника заробітна плата — єдине джерело існування, для капіталіста — основне джерело прибутків, одна з статей витрат виробництва, яку він намагається будь-яким чином скоротити. Вперше дійсно наукове визначення заробітної плати дав К. Маркс: «...Заробітна плата є не тим, чим вона здається, не вартістю — або ціною — праці, а лише замаскованою формою вартості — або ціни — робочої сили»². Він спростував твердження буржуазних економістів про те, що заробітна плата — це ціна праці, а отже, справедлива за неї винагорода. Капіталісти отримують додаткову вартість саме тому, що купують товар — робочу силу. Вартість робочої сили включає як фізіо-

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 16.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 25.

логічний мінімум засобів існування, так і соціальний або історичний елемент, різний для кожного народу або періоду.

В Англії, як і в інших розвинутих капіталістичних країнах, існує декілька способів визначення умов найму. Насамперед це колективні договори і статутне (або державне) регулювання. Рідко застосовується індивідуальна форма договору (охоплює 10% працюючих за наймом, зокрема деякі категорії службовців, робітників дрібних майстерень тощо). Основна маса трудящих доручає профспілкам підписувати колективні договори з об'єднанням капіталістів або окремим підприємцем.

У післявоєнні роки уряд Англії все активніше втручався у відносини між підприємцями і робітниками, дедалі більшого розповсюдження набувало державне регулювання заробітної плати та умов найму. Одним з видів регулювання є ради по заробітній платі. Вони утворюються там, де рівень організованості робітників, а іноді й підприємців, вважається недостатнім для підписання колективного договору. До складу рад входять представники робітників, підприємців і «незалежні» члени, як правило, викладачі або юристи. Саме голоси останніх вирішують питання на користь підприємців. У першій половині 60-х років 62 ради визначали умови найму понад 4 млн. трудящих³.

Про соціальну спрямованість рад свідчать дані, опубліковані дослідницьким центром профспілки транспортних і некваліфікованих робітників: з 341 галузі господарства з найбільш низькими ставками в 39 функціонують ради по зарплаті, а з 101 галузі з порівняно високими ставками вони існують лише в одній⁴. Діяльність рад на підприємствах роздрібно торгівлі продуктами характеризує такий приклад. За 13 років (починаючи з 1948 р.) продавці-чоловіки отримали реальну надбавку до щотижневої зарплати (з урахуванням зростання роздрібних цін) «аж» на 8 шилінгів, а жінки — на 5 шилінгів 11 пенсів⁵. Тому не можна погодитися з твердженням відомого лідера профспілкового руху Ф. Казенса про те, що «ради по заробітній платі були використані як ударні війська під час «заморожування» заробітної плати»⁶.

Правлячі кола не обмежуються втручанням у трудові відносини між підприємцями та окремими загонами робітничого класу. На початку 60-х років уряди консерваторів створили Національну раду економічного розвитку і Національну комісію по прибутках. Між ними існував своєрідний «розподіл праці». Якщо рада теоретично обґрунтовувала політику «стримування» заробітної плати, то завданням комісії було «забезпечення позапартійної та авторитетної ради у справах..., що стосуються прибутків»⁷. Рада намагалася прогнозувати перспективи розвитку британської економіки, а рекомендації комісії ґрунтувалися на висновках ради економічного розвитку про те, що зростання грошових прибутків не повинно перевищувати 3—3,5% на рік (при 6% в попередні роки). Комісія намагалася допомогти уряду стримувати збільшення зарплати, про що свідчить вже перше обстеження нею угоди між шотландськими будівельниками та підприємцями. Комісія висловила проти скорочення робочого тижня з 42 до 40 годин, бо це нібито призвело б до підвищення ціни на робочу силу на 5—7%.

«Більш» ліберально комісія поставилася до зростання прибутків. Навіть на думку рупора великого бізнесу «Економіста» вона лише «робить обережні натяки на те, що може відчувати схильність іноді давати рекомендації щодо загального рівня прибутків».

³ Hansard, v. 653, 12.II 1962, col. 110.

⁴ "Transport and General Workers Record", травень 1962 р., стор. 33.

⁵ Hansard, v. 652, 29.I 1962, col. 763.

⁶ "Daily Worker", 21 квітня 1962 р.

⁷ National Income Commission, Cmnd, 1844, London, стор. 1.

Антинародну політику консервативного уряду продовжили лейбористи. Вони створили Національне управління цін і прибутків, яке повинно регулювати динаміку заробітної плати і цін. Однак англійські правлячі кола цим не обмежилися. Для скорочення внутрішнього попиту, «оздоровлення» економіки шляхом зниження життєвого рівня трудящих вони неодноразово намагалися стримати зростання заробітної плати. Першу післявоєнну «паузу» здійснив лейбористський уряд у 1948—1950 рр. Згодом аналогічні заходи проводили й консерватори.

Проте особливо показовою була «пауза» 1961—1962 рр. Ні підвищення цін, ні зростання прибутків монополій, ні ріст продуктивності праці в деяких сферах економіки не примусили уряд збільшити заробітну плату. Під час «паузи» була підвищена банківська ставка з 5 до 7%, на що підприємці відповіли підвищенням цін на товари. Індекс роздрібних цін підскочив відразу на 1,5 пункта. Крім того, ріст процентної ставки погіршив умови кредитування, збільшив безробіття, підвищив вартість житлового будівництва. Уряд збільшив на 10% мита, податки на покупки, що негативно вплинуло на життєвий рівень трудящих. В цілому річна купівельна спроможність населення скоротилася на 210 млн. фунтів стерлінгів⁸. Консерватори не вперше застосовували подібні заходи. Навіть «Економіст» характеризував їх економічну політику як «старий, заяложений метод обмеження загального попиту»⁹.

В цей час особливо наочно проявилася соціальна спрямованість політики консерваторів. Становище трудящих погіршилося не тільки відносно, але й абсолютно; буржуазія отримала великі прибутки внаслідок зменшення податку на понадприбутки щорічно на 83 млн. фунтів стерлінгів. Уряд закликав монополії одержувати «помірковані» прибутки. Зрозуміло, що підприємці не звертали уваги на подібні декларації. Англійська фінансова олігархія вітала «заморожування» зарплати трудящих. «Економіст» писав: «...Метод паузи в заробітній платі повинен бути всебічно підтриманий тими, хто хоче бачити прогрес у реальному життєвому рівні Британії»¹⁰.

«Пауза» мала, за словами міністра фінансів С. Ллойда, «...дати нам можливість змінити і встановити краще співвідношення між зростанням особистих прибутків і продукції, стабілізувати ціни для поліпшення нашої конкуруючої позиції»¹¹. За цією фразою ховалося намагання уряду стримати зростання особистих прибутків (фактично лише заробітної плати), які не повинні були випереджати низьких у післявоєнній Англії темпів продуктивності праці. В зв'язку з цим цікаво простежити динаміку зростання заробітної плати і продуктивності праці (табл. 1).

Дані таблиці свідчать про те, що ріст продуктивності праці відставав не тільки від збільшення номінальних заробітків, але й від ставок заробітної плати. Швидке зростання роздрібних цін знецінювало більшу частину її приросту і продуктивність праці випереджала реальні ставки, але дещо відставала від реальних заробітків. В Англії за основу колективних договорів береться основна тижнева ставка заробітної плати. Тижневий заробіток звичайно перевищує її за рахунок оплати понаднормованих годин, праці у вихідні дні, нічні зміни тощо. Перевищення заробітків над ставками зросло з 19% (1948 р.) до 26%

⁸ "Daily Worker", 26 липня 1961 р.

⁹ "The Economist", 16 грудня 1961 р., стор. 1196.

¹⁰ "The Economist", 21 жовтня 1961 р., стор. 205.

¹¹ "Keesing's Contemporary Archives", 25—30 грудня 1961 р., стор. 18500.

Таблиця 1

Зростання заробітної плати, продуктивності праці і цін в Англії в 1950—1960 рр. (в %) ¹²

Роки	Продуктивність праці однієї людини	Тижневі ставки заробітної плати	Тижневі заробітки	Роздрібні ціни	Реальні тижневі ставки заробітної плати	Реальні тижневі заробітки
1950	100	100	100	100	100	100
1951	97	108	110	110	98	100
1952	100	117	119	119	98	100
1953	103	122	127	123	99	103
1954	106	128	136	125	102	109
1955	109	137	149	131	105	114
1956	109	147	160	137	107	117
1957	111	154	167	142	108	118
1958	112	159	172	147	108	117
1959	118	164	180	147	112	123
1960	122	168	193	149	113	130

(1959 р.) ¹³. Слід підкреслити, що саме змінна частина заробітку найбільш вразлива, ненадійна і під час економічних криз скорочується в першу чергу. Співставлення росту продуктивності праці і прибутків в цілому (а не лише заробітної плати) доцільне лише в разі відсутності інфляції і швидких темпах економічного розвитку. Ще в 1959—1960 рр., тобто напередодні «паузи», продуктивність праці зростала порівняно швидко. Очевидно, аргументація Ллойда потрібна була урядові лише для теоретичного обґрунтування «паузи». Англійські економісти Р. Нікольсон, С. Гупт, К. Фейнштейн довели, що заробітки повільно зростають й в тих галузях, де значні темпи збільшення продуктивності праці ¹⁴. На проведення «паузи» консерваторів штовхнуло зниження прибутків монополій, яке намітилося в другій половині 1960 р.

Лейбористи, що прийшли до влади в 1964 р., продовжували політику консерваторів. В їх програмних документах багато місця відводилося плануванню економіки. Але планування вони розпочали із «заморожування» заробітної плати, чим фактично й обмежилися. В червні 1966 р. вони провели через парламент закон про ціни і прибутки, що передбачав повне «заморожування» зарплати трудящих у другій половині 1966 р. (потім цей період продовжено ще на півтора року) і «жорсткі обмеження» її в першому півріччі 1967 р. Заробітна плата (як виняток) могла бути підвищена не більше ніж на 3,5%, причому обов'язково передбачалося значне зростання продуктивності праці. «Пауза» і «заморожування» зображувалися як необхідні жертви, на які робітничий клас повинен йти в ім'я блага Англії.

В зв'язку з цим слід згадати образну характеристику тягарів, що їх несуть різні класи Англії, яку дав член парламенту лейборист Б. Едвардс на британському конгресі тред-юніонів: «Англійська економіка тепер нагадує поїзд з відділенням для пасажирів трьох класів. У першому — банкіри та інші фінансові діячі, в другому — чиновники державного апарату, в третьому — робітники. Коли поїзд зупиняється, пасажиром першого класу пропонують залишатися на своїх місцях, другого — йти пішки, третього — виходити й штовхати вагони».

¹² The British Economy in the Nineteen Fifties, London—Oxford, 1961, стор. 504.

¹³ T. Cliff and C. Barker. Incomes policy, legislation and shop stewards, London, стор. 60.

¹⁴ The British Economy in the Nineteen Fifties, стор. 526.

Лейбористський уряд пояснював трудящим, що тимчасове «заморожування» заробітної плати необхідне, оскільки її зростання призводить до підвищення цін на англійські товари, тобто погіршує їх конкурентоспроможність і позбавляє країну ринків збуту. Цей аргумент не витримує критики. Під час «паузи» роздрібні ціни неухильно зростали, що негативно позначилося на життєвому рівні трудящих. Так, за рік ставки заробітної плати зросли на 1,3, а роздрібні ціни — на 2,8%. Стже, реальна заробітна плата зменшилася.

Лейбористи перевершили консерваторів у наступі на профспілки: саме за їх пропозицією в парламенті обговорювався законопроект, за яким на керівників тред-юніонів, що брали участь у страйку під час «паузи», вимагаючи підвищення заробітної плати, накладали штраф, погрожували тюремним ув'язненням. Вперше за 150 років страйки були оголошені незаконними, що загрожує самому існуванню тред-юніонів. «Майже неможливо повірити,— заявив член парламенту лейборист Дж. Кронін,— що з усіх здійснених у цьому столітті спроб зменшити повноваження профспілок у справі підписання договорів найіршучіших заходів вжив лейбористський уряд».

Непопулярність кабінету лейбористів збільшилася саме під час «паузи». Багато профспілок відмовилося підтримувати його антиробітничу політику і критикувало її на з'їздах британських тред-юніонів. Навіть понад 40 парламентарів-лейбористів відмовилися схвалити цю антинародну політику. Проти урядового курсу на конференції лейбористської партії (1968 р.) було подано 5098 тис. голосів, за — лише 1124 тис. Але це ніскільки не збентежило лейбористську верхівку. «Англійський уряд не збирається вносити ніяких змін у політику цін і прибутків»,— заявила міністр праці Б. Касл.

Характерною особливістю англійської дійсності є посилені інтенсифікація праці, яка значно збільшилася з введенням автоматизованих систем, що вимагають від робітника величезного нервового перевантаження. Багаторічне психічне перевантаження призводить до серцево-судинних та інших захворювань. На виробництві збільшується кількість нещасних випадків. У таблиці, що наводиться нижче, вказується кількість днів, втрачених через хворобу робітниками, які мають право на соціальне забезпечення.

Таблиця 2

Кількість робочих днів, втрачених англійськими робітниками через хворобу в 1958—1960 рр. (млн. днів)¹⁵

Види захворювань	За рік, що закінчився 30 травня 1959 р.	За рік, що закінчився 4 червня 1960 р.	Зміна в %
Психічні хвороби	27	27	0
Хвороби серця	18	19	+5,5
Нещасні випадки з отриманням допомоги за пошкодження	19	20	+5,3
Нещасні випадки з отриманням допомоги за хворобу	18	19	+5,5

Англійські підприємці отримують не лише відносну, але й абсолютну додаткову вартість. В 60-х роках робітник у середньому працює

¹⁵ "British Medical Journal", 10 лютого 1962 р., стор. 414.

вав 47 годин на тиждень, тобто більше, ніж у США, ФРН, Швеції, Франції, а мав лише 12 днів оплачуваної відпустки¹⁶.

«Заморожуючи» заробітну плату, уряди закликають до регулювання всіх основних категорій прибутків, щоб уникнути «інфляційного зростання цін». Інфляція — бич англійської економіки. Купівельна спроможність фунта стерлінгів, обчислена на базі індексу роздрібних цін, знизилася з 20 шилінгів (1951 р.) до 14 шилінгів 9 пенсів (1962 р.)¹⁷. Для боротьби з інфляцією використовується лише «стримування» росту зарплати, а щодо прибутків, дивідендів справа обмежується деклараціями. Однією з причин цього є протилежність між принципами визначення зарплати і прибутків: «Зарплата визначається лише договором й обговорюється. Будь-які зміни в ній — предмет дискусії, перш ніж вони будуть зроблені. Прибутки, навпаки, не предмет обговорення. Підприємець не повинен вести переговори з своїми робітниками під час збільшення прибутків»¹⁸.

При підвищенні заробітної плати уряд не забуває нагадати, що її зростання випереджає ріст продуктивності праці в цілому по країні і «забуває» про це при підрахунку прибутків. Фактичне зростання прибутків з 1954 по 1964 р. перевищило ріст промислової продукції майже втричі.

Прибутки ростуть швидше в найбільш монополізованих галузях, що пояснюється використанням новітнього обладнання, засобів автоматизації тощо. За 1948—1959 рр. вони збільшилися майже на 60% на одиницю продукції в хімічній, цегляній галузях промисловості, на підприємствах по виробництву скла та металевого обладнання, а у велосипедо-, машинобудуванні, харчовій та тютюновій промисловості, виробництві напоїв, електротоварів — майже на 40%. В текстильній, металобробній, паперовій та інших галузях прибутки не зростали, а навіть зменшувалися.

Буржуазні економісти стверджують, нібито будь-яка спроба обмежити прибутки в тій або іншій галузі призводить до відпливу капіталу в інші галузі, а обмеження в цілому по країні — до його експорту за кордон. Зростання прибутків виправдовується необхідністю збільшення капіталовкладень і модернізації устаткування підприємств. Однак більшість фірм витрачає лише незначну частину капіталу на інвестиції, решта його поповнює сейфи власників. Так, 1955 р. у шкіряній промисловості прибутки досягли 48 млн. фунтів стерлінгів, а витрачено на капіталовкладення лише 3 млн. У харчовій, тютюновій галузях, на підприємствах по виробництву напоїв на інвестиції було відраховано 10% прибутків, в метало- і скловиробництві, цегляній та керамічній галузях — 12—13%, в суднобудуванні, машинобудуванні, виробництві електричних товарів — 15%¹⁹.

Практично не піддається контролю розподіл дивідендів. Якби вони збільшувалися паралельно із зростанням промислової продукції — приблизно 3% на рік, — то їх середня щорічна сплата становила б 25—40 млн. фунтів стерлінгів замість щорічного збільшення звичайних акцій на 500—800 млн. фунтів стерлінгів. Проте вклад 100 фунтів стерлінгів у «Джагуар» зріс за 10 років до 3098 фунтів стерлінгів, в «Легал енд Дженерал» — до 1744 фунтів стерлінгів²⁰. Це свідчить про нерівно-

¹⁶ E. H. Phelps Brown and M. H. Brown. A century of pay. The course of pay and production in France, Germany, Sweden, the United Kingdom and the United States of America, 1860—1960, London, 1968, стор. 314.

¹⁷ Hansard, v. 684, col. 50.

¹⁸ T. Cliff and C. Barker. Назв. праця, стор. 21.

¹⁹ Там же, стор. 23, 33.

²⁰ Там же, стор. 28.

мірність розподілу прибутків, поляризацію класів. Теорії про «демократизацію капіталу», перетворення монополій в «народну власність» і прихід ери «народного капіталізму» спростовані навіть в дослідженнях деяких буржуазних вчених. Оксфордський огляд довів, що лише 5—7% англійських сімей володіють акціями. Однак і в цій групі існує різке розшарування. 0,1% власників належить 20% вартості пакетів акцій²¹.

На початку 60-х років близько 0,5% дорослого населення належала чверть особистого багатства (вартістю 50 млрд. фунтів стерлінгів), причому приблизно половина його перебувала в руках 2% власників, які мали капітали в 20 і більше тисяч фунтів стерлінгів кожний. 1% дорослого населення володів 38% особистого багатства країни²². Більш детально ці дані показані в таблиці:

Таблиця 3

Кількість власників	Багатство (в фунтах стерлінгів)	Загальна вартість багатства (в млн. фунтів стерлінгів)
262000	від 20000 до 50000	8400
70000	від 50000 до 100000	5000
24000	від 100000 до 200000	3500
8000	понад 200000	4600
Всього 364000		21500

А на другому полюсі англійського суспільства прогресує бідність. За підрахунками англійських соціологів Абель-Сміта і Таунсенда, якщо в 1953—1954 рр. близько 10,1% сімей і 7,8% населення Великобританії (тобто 4 млн. чол.) жили нижче рівня «національної допомоги»*, то в 1960 р. відповідно 18% і 14,2%²³.

Про те, наскільки трудящі Англії, навіть порівняно високооплачувані, користуються кредитом, свідчить таблиця (дані на 1963 р.)**.

Таблиця 4

Тижневий прибуток (в фунтах стерлінгів)	Середній загальний прибуток (в шилінгах)	Середні загальні витрати (в шилінгах)	Витрати в процентному відношенні до прибутків
Менше 4	66	110	167
4—6	97	117	120
6—10	156	198	127
10—15	252	288	114
15—20	349	392	112
20—25	447	488	109
25—30	551	591	107
30—40	681	762	112
40 і більше	1181	1144	97

²¹ E. A. Johns. The Social Structure of Modern Britain, London, 1965, стор. 67—68.

²² Там же, стор. 68—69.

* За умовами «національної допомоги» найбільшій частині населення після перевірки надавалася мізерна допомога.

²³ V. Abel-Smith and Peter Townsend. The poor and the poorest. London, 1966, стор. 37—38, 49.

** В цей час середня тижнева заробітна плата англійського робітника становила 15—16 фунтів стерлінгів.

Лише сім'ї, прибутки яких перевищують 40 фунтів стерлінгів на тиждень, витрачають трохи менше, ніж одержують. За даними обстеження, проведеного в 1958—1959 рр. міською радою Манчестера, майже 60% нових меблів, куплених сім'ями, що в'їхали в нові муніципальні будинки, придбано в кредит. Але ж кредит — це форма експлуатації трудящих, адже при купівлі меблів процент сплати становить 4—10—справжній податок на бідність²⁴.

Значні зміни в розподіл прибутків вносить податкова політика. Поряд з експлуатацією в процесі виробництва держава додатково експлуатує робітників шляхом вирахування з них податків.

Трудящі Англії сплачують $\frac{3}{4}$ всіх податків. Капіталісти віддають у вигляді податків лише частину додаткової вартості, отриманої внаслідок експлуатації робітничого класу. Підвищуючи ціни на товари, вони перекладають значну частину податків на плечі трудящих. Крім того, держава часто надає їм вигідні воєнні замовлення, субсидії, експортні кредитні гарантії, амортизаційні, інвестиційні знижки, дешево продає націоналізовані підприємства. Як справедливо відзначив англійський прогресивний економіст Дж. Ітон, «казначейство однією рукою бере у багатих податки, а другою повертає їх у вигляді воєнних прибутків, процентів по займам тощо»²⁵. Податки розділяються на прямі й посередні. До прямих відносяться: прибутковий, з спадщини та ін. Прямі податки становлять понад половину всіх надходжень до державної казни. Прибутковий податок буває двох видів: основний і додатковий.

Низькооплачувані категорії трудящих сплачують податок за скороченим тарифом. Неоподаткований мінімальний прибуток скоротився, порівняно з довоєнним рівнем, більше, ніж удвічі. Зменшилася скорочена ставка (з урахуванням знецінення валюти) і збільшилося, відповідно, число платників основного прибуткового податку. Якщо напередодні другої світової війни від сплати податків звільнялося майже 60% осіб, то в 1960 р.— 14%²⁶.

Крім основного прибуткового податку, англійська буржуазія сплачує додатковий. Його ставки визначаються за принципом геометричної прогресії і досягають 50% з прибутків понад 20 тис. фунтів стерлінгів. Проте, використовуючи численні пільги, буржуазія обходить закони. Тому надходження до державної казни від додаткового податку зростають повільніше, ніж від основного. Зокрема, якщо кошти від додаткового прибуткового податку з 1938/39 по 1960/61 р. збільшилися з 62 млн. до 127 млн. фунтів стерлінгів, то з основного — з 336 млн. до 2728 млн. фунтів стерлінгів²⁷.

Англійські компанії сплачують податок на прибуток. Але вони вміло його обходять, списуючи значну частину податку в амортизаційний фонд. Газета «Evening Standard» навіть опублікувала серію з шести статей під красномовною назвою «Як сплачувати менше податків».

До прямих податків відноситься податок з спадщини. На думку буржуазних соціологів, його структура не допускає концентрації багатств в одних руках (мінімальна ставка 1%, максимальна — 80% з спадщини в один або більше мільйонів фунтів стерлінгів). Але якщо вірити цій аргументації, то незрозуміло, звідки в Англії з'явилися мільйонери.

Буржуазним теоретикам дедалі важче доводити тезу про існування в країні «єдиної нації». В той час, як представники великого капіта-

²⁴ «Проблемы мира и социализма», 1963, № 9, стор. 57.

²⁵ М. Б. Богачевский. Налоги капиталистических государств, М., 1961, стор. 16.

²⁶ «Мировая экономика и международные отношения», 1960, № 6, стор. 122.

²⁷ Hansard, v. 639, 4.V 1961, col. 1646.

ду щорічно отримують казкові прибутки, мільйони трудящих живуть.

Основними видами посередніх податків є акцизи і таможені мита. Акцизами обкладаються товари вітчизняного виробництва, митами — закордонного. Акцизи і мита підвищують ціну товару, що впливає на матеріальне становище перш за все трудящих як споживачів. Третину коштів від посереднього оподаткування дає податок на тютюн, п'яту частину — податок на покупки²⁸⁻³⁰.

Виправдовуючи податкову політику урядів капіталістичних країн, буржуазні ідеологи намагаються довести, що держава витрачає ці кошти на освіту, медичне обслуговування, соціальне страхування. Проте навіть приблизні підрахунки спростовують цю тезу: надходження від посереднього оподаткування вдвічі перевищували витрати консерваторів на соціальні потреби³¹.

Демагогічна спрямованість податкової політики правлячого класу проявляється в її циклічності. 1960 р. лейбористи зазначали: «Коли консервативна партія при владі і наближаються вибори, ми завжди отримували легкий бюджет з великою кількістю податкових полегшень, але як тільки вибори проходять, міністр фінансів пропонує жорстокий (бюджет.— В. Г.) податкосплатникам і країні»³². Про «циклічність» податкової політики свідчить така таблиця:

Таблиця 5

Податкові зміни в Англії в 1955—1964 рр.
(в млн. фунтів стерлінгів)³³

Рік, місяць	Збільшення податків	Зменшення податків
Квітень 1955	—	155
Травень 1955	—	Загальні вибори
Квітень 1956	—	2
Квітень 1957	—	131
Квітень 1958	—	108
Квітень 1959	—	360
Жовтень 1959	—	Загальні вибори
Квітень 1960	72	—
Квітень 1961	58	—
Липень 1961	210	—
Квітень 1962	5	—
Листопад 1962	—	55
Грудень 1962	—	30
Квітень 1963	—	459
1964	—	Загальні вибори

Соціальні наслідки податкової політики консерваторів можна простежити на бюджеті 1963/64 р. 1964 р.— напередодні загальних виборів — уряд, заграючи з масами, пішов на значні поступки. Податки сім'ї з річним прибутком від 400 до 800 фунтів стерлінгів зменшилися на 9,1%, а з прибутком від 900 до 100 тис.— на 13,3%. Консерватори розраховували на голоси представників англійської буржуазії, «робіт-

²⁸⁻³⁰ 103 Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue, London, 1960, стор. 8.

³¹ The Challenge of Marxism, London, 1963, стор. 62.

³² "Notes on Current Politics" 1960, № 8, стор. 9.

³³ G. Northcott. Why Labour?, Harmondsworth, 1964, стор. 180.

ничої аристократії» й намагалися завоювати саме їх симпатії. Приблизно 42% всіх податкових пільг отримали особи з прибутками нижче 1 тис. фунтів стерлінгів на рік, 50% — з прибутками від 1 до 2 тис. фунтів стерлінгів³⁴. Співставлення цих цифр з даними «National Income and Expenditure» показує, що сім'я з прибутками до 1 тис. фунтів стерлінгів на рік отримала в середньому в 8 разів менше пільг, ніж родини деяких високооплачуваних робітників і дрібної буржуазії (від 1 до 2 тис. фунтів стерлінгів) і в 11 разів менше, ніж середня і велика буржуазія. Ще менше пільг одержала найбідніша частина трудящих з річними прибутками 500—600 фунтів стерлінгів. Одночасно, щоб підтримати ілюзію «держави загального благоденства», консерватори звільнили від оподаткування 3,75 млн. чол., підвищивши неоподаткований мінімум. Отже, навіть в цьому «народному бюджеті» (за висловом тодішнього прем'єр-міністра Г. Макміллана) основні пільги отримала англійська буржуазія.

Лейбористи проводили подібну політику. Найбільш виразно це проявилось в бюджеті 1968/69 р. Податки були збільшені на 775 млн. фунтів стерлінгів, головним чином за рахунок трудящих. Американський журнал «Ньюсуїк» так описує процедуру прийняття і суть цього бюджету: «Протягом 2 годин 15 хвилин палата громад напружено слухала подробиці найнещаднішого бюджету з часу великої кризи 30-х років. За своєю суттю бюджет Дженкінса (лейбористського міністра фінансів.— В. Г.) означає, що уряд прем'єр-міністра Гарольда Вільсона зобов'язався здійснити заходи, які протягом останніх десятиріч не на смілювався здійснити жоден англійський уряд: прийняття цього бюджету означає зниження життєвого рівня населення Англії». В середньому зростання податкового тягара за рік становитиме 8%. За словами Дж. Голлана, «жорсткий бюджет — це єдина обіцянка, яку виконав лейбористський уряд. Він повністю капітулював перед вимогами банкірів... Бюджет призведе до зниження життєвого рівня переважної більшості населення». Отже, праві лейбористи виправдали сподівання фінансового капіталу.

Наслідки податкової політики підбиває англійський комуніст А. Браун. Найбільші податкові пільги між 1956—1962 рр. (1809 фунтів стерлінгів 2 шилінги 9 пенсів) отримали податкосплатники, які мали 5 тис. фунтів стерлінгів на рік виробничого прибутку і 10 тис. прибутку від інвестицій, тобто представники великої англійської буржуазії. Мільйони трудящих, які заробляють 10 фунтів стерлінгів на тиждень, одержали, можливо, шилінг або біля цього податкових поступок³⁵.

Соціальна спрямованість податкової політики правлячих кіл чітко вимальовується при порівнянні темпів зростання різних податків. Якщо з 1951/52 по 1963/64 р. прибутковий податок (основний прямиий податок, який сплачують трудящі) підвищився на 65%, то податки від прибутків буржуазії збільшувались повільними темпами: податок від спадщини — на 55%, додатковий прибутковий — на 48, на прибуток — на 28%³⁶.

Переважна більшість відрахувань із зарплати трудящих йде на сплату основного прибуткового (8—9%), посереднього (близько 15%) податків, внесків на соціальне страхування (3—4%)³⁷. В цілому англійський робітник віддає державі у вигляді податків близько 27% заробітної плати. Однак за середніми цифрами криється широка дифе-

³⁴ "The Economist", 2 квітня 1963 р., стор. 68—70.

³⁵ А. Браун. Консерватори у влади в 1951—1962 гг., М., 1964, стор. 82.

³⁶ Twelve Wasted Years, London, 1964, стор. 57.

³⁷ В. М. Кудров. Национальный доход Англии в послевоенный период, М., 1961, стор. 112.

ренціяція. За даними щомісячника Центрального статистичного управління — «Економік трендс», трудящі сплачували від 21,5 до 36,1% зарплати залежно від її розміру та кількості членів сім'ї³⁸.

Робітничий клас чинить активний опір антинародній соціальній політиці уряду. Часто страйки спрямовані проти «заморожування» заробітної плати і безробіття. Вже до листопада 1961 р. — через три місяці після початку «паузи» — страйкували 3 млн. машинобудівників, 500 тис. залізничників, 500 тис. сільськогосподарських робітників, 250 тис. суднобудівельників, 350 тис. шахтарів та інші провідні загони пролетаріату³⁹. Його боротьбу очолила об'єднана профспілка машинобудівників. В 1967—1968 рр. відбулися масові виступи портових робітників Лондона, працівників автобусних кампаній, залізничників, суднобудівельників.

Урізноманітнюються й форми боротьби трудящих. Дедалі частіше англійський пролетаріат використовує такі нові форми, як «уповільнені темпи праці», «праця за правилами» тощо. Нерідко виникають загальнонаціональні страйки, страйки солідарності. Робітничий рух все частіше спрямований не проти окремих підприємців, а проти всієї соціально-економічної політики уряду. Прикладом цього є найбільший страйк англійських моряків, що відбувся у травні 1966 р. Тодішній прем'єр-міністр Г. Вільсон характеризував його так: цей страйк порушує «політику прибутків», а оскільки вона — основа політики уряду, го він спрямований проти держави. Однак боротьба англійського робітничого класу стримується тим, що профспілковий рух країни і лейбористську партію очолюють праві реформістські лідери.

Дійсним виразником корінних інтересів робітничого класу, як і всіх трудящих, виступає Комуністична партія Великобританії. Англійські комуністи не лише розробляють теоретичні проблеми будівництва соціалізму, але й беруть активну участь у боротьбі народних мас проти спроб консервативних і лейбористських урядів нав'язати «паузу» і «стримування» зарплати, проти намагань торі запровадити антиробітниче законодавство. Компартія розробила конкретну програму-мінімум: різке підвищення заробітної плати, особливо низькооплачуваним категоріям трудящих, значне збільшення зарплати жінкам і молоді, скорочення робочого тижня до 35 годин, збільшення до 3 тижнів оплачуваних відпусток, пенсій, поліпшення умов праці.

Отже, соціальна політика консервативних і лейбористських урядів Великобританії післявоєнного періоду, як і раніше, мала антинародний характер. Це проявлялося в проведенні «пауз» і «стримування» заробітної плати трудящих, перекиданні на їх плечі податкового тягаря. Англійське суспільство дедалі більше поляризується. Водночас все ширші верстви робітничого класу усвідомлюють приреченість капіталізму. Активізується класова боротьба трудящих, високу оцінку якій дав у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їзду КПРС Л. І. Брежнев: «В Англії класова боротьба досягла високого ступеня напруженості, а за масштабами, за кількістю учасників нинішні страйки можна порівняти лише з загальним страйком 1926 року»⁴⁰.

³⁸ Г. П. Солюс. *Налого в системі державно-монополістичного капіталізму*, М., 1964, стор. 230—231.

³⁹ "Daily Worker", 6 листопада 1961 р.

⁴⁰ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 19.

Методологія та методика історичних досліджень

Н. І. МИРОНЕЦЬ

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Художня література займає важливе місце серед численних каналів інформації, за допомогою яких народ пізнає свою історію. На її освітню, науково-пізнавальну роль неодноразово вказували К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. К. Маркс надзвичайно високо оцінив англійських письменників-реалістів середини XIX ст., які «розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж усі професіональні політики, публіцисти і моралісти, разом взяті...»¹

Стала загальновідомою висока оцінка пізнавальної цінності реалізму Бальзака, яку дав Ф. Енгельс, відзначивши, що з творів письменника він про життя французького суспільства 1816—48 рр. дізнався більше (навіть в розумінні економічних деталей), ніж з книг всіх спеціалістів-істориків, економістів, статистиків цього періоду, взятих разом².

Класики марксизму-ленінізму часто апелювали до образів, оцінок і фактів, даних у художніх творах. Так, у праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін, розповідаючи про відсутність комунікацій у Росії і замкненість Уралу, пропонує читачеві звернутися до оповідання Маміна-Сибіряка «Бійці», зазначає, що «у творах цього письменника рельєфно виступає особливий побут Уралу, близький до дореформеного...»³

Характеризуючи життя дрібного російського селянина в пореформеній період та його залежність від великих хазяїв, В. І. Ленін наводить слова М. Є. Салтикова-Щедріна з «Дрібниць життя»: «Мужичкові всього треба; але найголовніше потрібна... здатність виснажуватися, не шкодувати особистої праці... Хазяйновитий мужичок простісінько мре на ній» (на роботі). «І жінка і дорослі діти, всі мучаться гірше катерги»⁴.

В працях В. І. Леніна матеріал художньої літератури, що є результатом аналізу письменниками найскладніших явищ життя, використовується не лише як ілюстрація: в ньому вождь революції знаходить надзвичайно цінні для того часу спостереження й узагальнення. Першоджерелом, першоосновою творчості всякого правдивого автора, на думку В. І. Леніна, є об'єктивна дійсність, насамперед народне життя, яке має реалістично відобразитися через світогляд та індивідуальність художника. Даючи характеристику творчості Л. М. Толстого, В. І. Ленін підкреслював, що «коли перед нами дійсно великий художник, то деякі хоча б з істотних сторін революції він повинен був відбити в своїх творах»⁵.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, К., 1962, стор. 620.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи. К., 1949, стор. 394.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання Творів, т. 3, стор. 462. (Прим.).

⁴ Там же, стор. 258 (Прим.).

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 171.

Художню літературу В. І. Ленін називав «підручником життя», вважав її могутнім засобом пізнання і перетворення дійсності. Талановиті твори письменників-реалістів є своєрідним літописом минулого і сучасного життя суспільства. Тому для вивчення історії нашої Батьківщини таке велике значення має художня література, в тому числі й українська. В останній відбивається національний характер нашого народу, його величезний вклад у спільну боротьбу за соціальні перетворення. Творчість же радянських письменників допомагає читачеві краще осмислити грандіозні зміни, що відбуваються в післяжовтневий період. Так, складність і гостроту класової боротьби в пореволюційному селі яскраво показано в романі А. Головка «Бур'ян», у творах М. Стельмаха та інших українських радянських письменників. Подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні розкривають книги О. Гончара, повісті В. Козаченка. Над багатьма проблемами нашого бурхливого сьогодення змусять замислитися, наприклад, романи П. Загребельного.

Треба сказати, що коли спеціальну історичну літературу вивчає порівняно невелика частина людей, переважно фахівці, то читацька аудиторія художніх творів неосянжа, бо художнє слово письменника дійовіше, зрозуміліше, доступніше масовому читачеві, ніж складна система наукових визначень, понять, цифр. Тому важко переоцінити емоційний вплив художньої літератури. Мільйони людей дізнаються про найрізноманітніші події історії і під впливом авторських позицій складають їм оцінку, отримують уявлення про певні історичні процеси. Звідси надзвичайно важливо, щоб історики-фахівці взяли собі на озброєння величезні надбання художньої літератури, подумали над тим, як їх використати з метою поширення науково-об'єктивних знань.

Що ж робиться для цього в нашій науці? Надто мало. Серед істориків-джерелознавців поки що немає єдиної думки з приводу того, чи можна вважати художню літературу одним з джерел вивчення історії. В навчальному посібнику М. Н. Чорноморського «Источниковедение истории СССР (советский период)»⁶ виділяється дев'ять видів джерел, серед яких художня література не згадується. Правда, в розділі, де йдеться про періодичну пресу й публіцистику, автор виділяє нариси, підкреслює їх пізнавальне значення, називає нарис «важливим історичним джерелом, який дозволяє історикам набагато розширити коло знань про події епохи, що вивчаються», і зауважує: «...нерідко нарис переростає рамки свого жанру і стає твором художньої літератури, як це сталося, наприклад, з книгою Б. Польового «Повість про справжню людину»⁷. Таку ж позицію займають і автори навчального посібника «Источниковедение истории СССР XIX — нач. XX в.». Вони називають 6 основних груп джерел, до складу яких теж не входить художня література. Хоча зауважують: «...Можна виділити ще ряд груп джерел, які мають свою специфіку — пам'ятки художньої й наукової літератури, картографічний матеріал та ін., але вони не є предметом розгляду даної книги»⁸. Як бачимо, автори цих книг у принципі визнають художню літературу одним з джерел вивчення історії, але відмовляються від її джерелознавчого аналізу.

Деякі з істориків взагалі проти того, щоб вважати художню літературу історичним джерелом. Так, підводячи підсумки дискусії з пи-

⁶ М. Н. Чорноморский. Источниковедение истории СССР (советский период). Учебное пособие для исторических факультетов вузов, М., 1966, стор. 10—11.

⁷ М. Н. Чорноморский. Источниковедение истории СССР (советский период), стор. 255.

⁸ Источниковедение истории СССР XIX — нач. XX в. (Учебное пособие для студентов исторических факультетов), М., 1970, стор. 8.

тань джерелознавства нової і новітньої історії на сторінках журналу «Новая и новейшая история», редколегія відзначає, що залишається спірним судження С. О. Шмідта стосовно творів художньої літератури й мистецтва як історичного джерела. Разом з тим визнається необхідність знову продумати наукове визначення самого поняття «історичне джерело», щоб уникнути як вузькості його тлумачення, так і безмежного розширення з огляду того, що останнє веде до стирання граней та розпливчастості. Автори статті зауважують: «Правильна в своїй основі й думка про те, що при формуванні історичного мислення слід враховувати сильний вплив на молодь творів мистецтва (художньої літератури, театру, кіно, телебачення і т. п.), хоч ця думка виводить нас за рамки безпосередньо джерелознавства в сферу більш широких проблем ідеології»⁹.

Однак інші історики серед джерел вивчення історії називають і художню літературу та роблять перші кроки у її вивченні. В. І. Стрельський в одній із статей, а потім у підручнику з джерелознавства періоду імперіалізму¹⁰ дає визначення художньої літератури як історичного джерела, а в книзі «Теория и методика источниковедения истории СССР» (К., 1968) вказує на основні напрямки її джерелознавчого аналізу. З часом ця точка зору знаходить своїх прихильників. У статтях М. Я. Варшавчика¹¹, А. В. Предтеченського¹², С. О. Шмідта¹³ звертається увага на необхідності використовувати художню літературу як історичне джерело. В 1970 р. вийшов навчальний посібник Р. С. Мнухіної¹⁴, в якому спеціальний розділ присвячується значенню творів художньої літератури для вивчення історії нового і новітнього часу.

Згадані автори в основному дотримуються думки, що, «оскільки твори художньої літератури в певних формах відбивають суспільну ідеологію й реальне життя, вони становлять важливий розділ джерел пізнання історії. Під певним кутом зору їх можна використовувати в науково-дослідницькій роботі як історичне джерело»¹⁵. Разом з тим наголошується, що творчість письменників у більшості не є джерелом для вивчення подій і фактів, бо ті факти автори беруть з різних джерел. Художня література в цілому є джерелом, що об'єктивно відбиває суспільну думку, пануючі ідеї епохи, в яку вони були створені. Отже, в плані її використання як джерела для наукового дослідження історії суспільної думки фахівця цікавлять не стільки конкретні події, зображені в творі, скільки авторське ставлення до них¹⁶. Це ж стосується художніх творів на історичні теми, так званих «історичних романів», повістей тощо¹⁷.

⁹ «Новая и новейшая история», 1963, № 4, стор. 125.

¹⁰ В. І. Стрельський. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму, К., 1958.

¹¹ М. Я. Варшавчик. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник. «Вопросы истории», 1968, № 10.

¹² А. В. Предтеченский. Художественная литература как исторический источник. «Вестник ЛГУ», вып. 3, 1964, серия истории, языка и литературы, 1964, № 14.

¹³ С. О. Шмидт. Вопросы преподавания источниковедения. «Новая и новейшая история», 1962, № 4.

¹⁴ Р. С. Мнухина. Источниковедение истории нового и новейшего времени. М., 1970.

¹⁵ В. І. Стрельський. Джерелознавство історії СРСР. К., 1958, стор. 409.

¹⁶ В. І. Стрельський. Источниковедение истории СССР. М., 1962, стор. 540.

¹⁷ Твори цього жанру можуть цікавити історика і в іншому плані — як ілюстрації до вивчення подій. Про історичні романи існує багато досліджень: Р. Мессер. Советская историческая проза. Л., 1955; С. М. Петров. Советский исторический роман. М., 1958; Г. Ленобль. История и литература. М., 1960; История русского романа. М.—Л., 1962; История русского советского романа, М.—Л., 1965; М. Й. Си-ротюк. Український радянський історичний роман. Проблема історичної та худож-

Справді, досить часто письменники звертаються до минулого, щоб шляхом асоціацій, паралелей висловити свою думку про сучасні їм події. На цю сторону художніх творів звертають увагу дослідники, що вивчають історичні, суспільно-політичні погляди письменників. Так, М. І. Марченко, аналізуючи творчість Т. Г. Шевченка в зв'язку з його епохою, зазначає, що для поета «пізнання історичного минулого України і поширення знань про нього серед народу було засобом розкриття тяжкого сучасного і спробою заглянути в майбутнє свого народу»¹⁸. Отже, поема «Гайдамаки» для фахівця може бути цікавою менше як джерело вивчення Коліївщини, а більше як засвідчення поглядів самого автора, його оцінки тогочасних подій.

Саме на цьому аспекті художньої літератури наголошують фахівці, коли говорять про неї як про історичне джерело, і закликають використовувати силу пера письменника з метою формування історичного мислення в молодого покоління. Разом з тим вони виступають за те, щоб викладач завжди вказував на конкретні відступи авторів від історичної істини.

Проте деякі художні твори можуть цікавити нас саме з огляду на їх високу науково-пізнавальну цінність. Особливо важливе значення тут має література, створена активними учасниками зображуваних подій, тобто яка ґрунтується на особистих спостереженнях авторів, а також така, де сюжет побудований на документальному матеріалі¹⁹. Її можна умовно назвати художньо-документальною. Сюди відносяться і книги-спогади (наприклад, Ю. Смолич «Розповідь про неспокій», «Розповідь про неспокій триває», «Я вибираю літературу») і книги, де художньо досліджуються історичні події, факти, наукові таємниці (наприклад, С. Смирнов «Брестська фортеця») й опрацьовані мемуари учасників подій (наприклад, В. Бойко «Слово після страти» — літературний запис Миколи Сидоренка). Такі книги, з огляду на їх джерелознавчий аналіз, повинні викликати увагу в дослідників, бо до фактів, зображених у них, історик може поставитися з довірою. Варто сказати і про публіцистику, що стоїть, так би мовити, посередині між навковим дослідженням і художньою літературою²⁰.

Коли ж ідеться про твори, в яких автор не ставить перед собою завдання документально точно відтворити реальні події і тією чи іншою мірою користується вигадкою, то такі твори, як вказує там же Р. С. Мнухіна, можуть бути історичним джерелом у зовсім особливому розумінні: «Мова йде про те, що в кожному справді художньому творі розкриваються зміст соціальних явищ, духовні, ідеологічні, психологічні стимули дій окремих осіб і різних соціальних груп, класів і народів. Відображення багатьох сторін життя буває в художньому творі значно

ньої правди. К., 1962; Л. П. Александрова. Советский исторический роман и вопросы историзма. К., 1971 та інші. З істориків, що зверталися до цієї теми, можна назвати В. Т. Пашуто, який в журналі «История СССР», 1963, № 1 вмістив статтю «Средневековая Русь в советской исторической литературе» та В. В. Каргалова, який видав два навчальних посібники: «Древняя Русь в советской художественной литературе», М., 1968 та «Московская Русь в советской художественной литературе», М., 1971. В цих працях художня література розглядається з огляду на її історичну достовірність.

¹⁸ М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, К., 1957, стор. 15.

¹⁹ Р. С. Мнухіна. Назв. праця, стор. 285—286; В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР, стор. 543.

²⁰ Про значення публіцистичних творів для історичної науки див. статті: Черняк Р. И. К вопросу об изучении советского очерка как исторического источника.— «Труды Московского государственного историко-архивного института», 1963, т. 17; А. В. Санцевич. Історіографічне значення публіцистики.— «Український історичний журнал», 1967, № 11.

точнішим і глибшим, ніж в інших історичних джерелах, що й дозволяє вченим використовувати матеріал мистецтва при вивченні історії суспільства для виявлення духовних, психологічних процесів соціального розвитку».

Отже, зараз під поняттям «художня література як історичне джерело» розуміють такі твори, що, по-перше, виступають своєрідними документами про характер суспільної думки часів їх створення, таким чином, служать засобами більш детального пізнання історії, по-друге, відображають соціально-психологічні фактори в житті певних класів, груп та осіб. Сюди належить і література, яка не претендує на документально-точне відтворення дійсності.

Нині хотілося б зупинитися на значенні радянської художньої літератури для вивчення історії нашого суспільства і вказати на її суттєві особливості. Перш за все варто зазначити, що роль історичного джерела можуть виконувати тільки твори реалістичні, твори, яким властивий історизм. Історизм у літературі, як твердять дослідники, це «художнє освоєння конкретно-історичного змісту тієї чи іншої епохи, а також її (літератури — Н. М.) здатність схопити провідні тенденції суспільного розвитку, що проявляються в загальнонародних подіях та індивідуальних долях»²¹.

Для нас важливо, щоб художні твори були достовірними. А цій вимозі відповідає далеко не кожний з них, хоча й описуються історичні особи, дати і конкретні факти. Як же треба розуміти історичну достовірність при аналізі художнього твору? Адже письменник, на відміну від ученого, має право на художній домисел, де оперує фактами, не завжди рахуючись з історичними деталями, часто порушує хронологію. Письменник підкоряє історичні факти своїм художнім планам. Та якщо при цьому фактичні неточності, допущені автором, не призводять до перекручення змісту, суті подій, що зображені в творі, можна говорити про його історичну достовірність. Цікаві щодо цього міркування Д. Фурманова. Він зазначає, що в його романі змальовані історичні фігури — Фрунзе, Чапаєв та зовсім не суттєво, коли випущені «думки і слова, дійсно ними висловлені, і, з другого боку, наведені слова й думки, що ніколи ними не висловлювалися в тій формі, як це зроблено тут». Головне, підкреслює письменник, щоб була витримана головна правдивість історичної особистості, а деталі значення зовсім не мають²².

Отже, історизм, історична достовірність художнього твору визначається не стільки згадкою про дійсні факти та введенням людей, що справді існували, скільки тим, якою мірою твір на основі правдивого відображення життя розкриває закономірності розвитку суспільства, на прикладі долі героїв змальовує життя його класів та груп.

Правдиво відобразити життя можуть тільки твори, написані з позицій народності, партійності. А народність мистецтва марксизм вбачає у його готовності служити загальнопролетарській справі, стати виразником революційних прагнень робітничого класу й очолюваних ним трудящих мас. Цей принцип означає художню оцінку відображуваної літературою і мистецтвом дійсності з позицій народу. Народна позиція радянського художника знаходить свій найвищий, найпоследовніший вияв у його партійній позиції²³. Ленінський принцип партійності означає органічне злиття літературної справи (і художньої творчості взагалі) зі справою загальнопролетарською, з боротьбою трудящих за соціалізм і комунізм.

²¹ Краткая литературная энциклопедия. М., 1966, т. 3, стор. 277.

²² Русские писатели о литературном труде. Л., т. 4, 1956, стор. 728.

²³ Ленінізм і література, К., 1969, стор. 25.

Партійність, як відомо, властива не лише літературі, а й усім суспільним наукам. Специфікою ж першої, як і взагалі мистецтва, є те, що ідейність, партійність виступає тут як категорія естетична, а не лише соціологічна. Бо ідея художнього твору передається через образ. Порушення цього принципу вело б до ілюстраторства політичних, суспільних подій та явищ. Ф. Енгельс підкреслював, що «можна висловлювати революційні думки, не твердячи безперестанно слова «революція»²⁴.

Оцінюючи твори художньої літератури, В. І. Ленін ніколи не відділяв у них громадського підходу до дійсності від її художнього відображення²⁵. Характерне свідчення й А. В. Луначарського про відгук Леніна про роман Анрі Барбюса «Вогонь». Прочитавши книгу в оригіналі, Володимир Ілліч запитав, чи багато втратить вона у перекладі на російську мову. На слова Луначарського, що в перекладі можна передати головний ідейний зміст цього твору, його антивоєнний пафос, Ленін зауважив: «...у художньому творі важлива не ця оголена ідея! Адже це можна й просто передати в хорошій статті про книгу Барбюса. В художньому творі важливо те, що читач не може сумніватись у правді зображеного. Читач кожним нервом відчуває, що все саме так відбувалося, так було відчуте, пережито, сказано. Мене у Барбюса це найбільше хвилює»²⁶.

Якщо правильність інших історичних джерел перевіряється різними методами, які зводяться до різних комбінацій двох прийомів — порівняння й співставлення, то цінність художнього твору, коли він розглядається як історичне джерело, перевіряється шляхом визначення його художньої переконливості²⁷. Отже, чим художніший, талановитіший твір, тим він переконливіший, тим менше залишає сумнівів у своїй достовірності, тим більше його значення для пізнання історії. Справедливо відзначала М. Нечкіна, що «історик може мати справу лише з реальною, дійсно існуючою функцією художнього образу»²⁸, а така функція властива тільки творам талановитим.

Розглядаючи художню літературу як одне з історичних джерел, треба завжди мати на увазі ті особливості, якими вона відрізняється від інших. Згідно з марксистсько-ленінською теорією відображення наука і мистецтво — різні шляхи пізнання реальної дійсності. Наука пізнає світ у формі понять, категорій, законів, мистецтво — у формі художнього образу. Спільність для них існує лише в самому предметі пізнання (як реальної дійсності), різниця ж — у способі пізнання цієї дійсності. На відміну від узагальнення наукового, для художнього характерна типізація. Типізація в мистецтві — спосіб розкриття в художніх образах суті подій, явищ, характерів і умов, що їх породжують.

Для історика, який характеризує експлуататорські класи, є несуттєвими індивідуальні, неповторні риси того чи іншого поміщика або капіталіста. Для письменника ж вони мають особливе значення. (Згадаймо, яку живу галерею образів поміщиків створив М. В. Гоголь). У художньому творі, зазначає Ф. Енгельс, «кожна особа — тип, але разом з тим і цілком певна особистість»²⁹.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, К., 1967, стор. 135.

²⁵ В. І. Ленін про літературу, 1970, стор. 500.

²⁶ А. В. Луначарский. Собрание сочинений в восьми томах, т. 6, стор. 276.

²⁷ А. В. Предтеченский. Художественная литература как исторический источник. — «Вестник Ленинградского университета», вып. 3, № 14, стор. 81.

²⁸ М. Нечкіна. Функция художественного образа в историческом процессе. — Содружество наук и тайны творчества, М., 1968, стор. 83.

²⁹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1949, стор. 383.

В центрі уваги художньої літератури завжди стоїть людина, створення людських характерів. Водночас характер, тип — це не лише синтез художній, а й історичний, соціальний. Життя героя, як справедливо зазначають літературознавці, може виступати як частка історії народу³⁰. Адже література відображає не лише взаємовідносини людей, а й ставлення людини до держави, до класу, відносини між різними соціальними силами. Специфіка художньої літератури в тому й полягає, що різні сторони суспільного життя вона показує через конфлікти, зіткнення людських характерів.

Невід'ємною рисою процесу художнього узагальнення, рисою, що відрізняє художнє пізнання від наукового, є суб'єктивний момент. Якщо на законі, відкритому в науці, особистість відкривача ніяк не позначається, то в літературі зображене явище завжди несе на собі печать особистості письменника. Ідейна позиція автора, його особисті симпатії й антипатії, інтелект, характер — все це відбивається у творі мистецтва. Разом з тим, як представник своєї епохи, кожний письменник через власні погляди висловлює політичні, моральні, філософські ідеали тих чи інших суспільних сил. Бо політична тенденційність властива всім творам мистецтва незалежно від того, усвідомлюють це самі митці чи ні. Тому при аналізі творів художньої літератури як джерела для вивчення історії потрібно визначити ідейну позицію письменника, встановити, інтереси якого класу, партії, соціальної групи він виражає.

Історик радянського суспільства повинен звертатися до творів історично достовірних, високоідейних, написаних з позицій народності й партійності, творів високохудожніх, тих які мають певний вплив на формування світогляду читачів. Це допоможе йому глибше осмислити закономірності й конкретні форми процесів, що відбуваються в суспільстві, ефективніше використати надбання історичної науки й художньої літератури у вихованні любові до героїчного радянського народу, до славної історії нашої Батьківщини.

³⁰ Б. Буряк. Наука, література, герой. Роздуми, полеміка, К., 1969, стор. 153.

Повідомлення

З ІСТОРІЇ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В 1943—1945 рр.

(За матеріалами Миколаївської, Запорізької
та Херсонської областей)

Ю. В. НОСИКОВ

Після розгрому гітлерівських збройних сил на Волзі, а потім на Орловсько-Курській дузі почалося масове вигнання окупантів за межі Радянського Союзу. Восени 1943 р.—весною 1944 р. було визволено Південь України. Відступаючи, фашисти тільки на Запоріжжі зруйнували 68 найбільших підприємств, у тому числі металургійний комбінат «Запоріжсталь», заводи «Дніпроспецсталь», «Комунар», Дніпровський алюмінієвий завод, ГЕС ім. В. І. Леніна¹. В Миколаєві й Херсоні стояли в руїнах суднобудівні й судноремонтні заводи, всі комунальні підприємства, електростанції, водопроводи. Колгоспи й радгоспи краю були пограбовані. Народному господарству цих трьох областей гітлерівці заподіяли збитків на суму понад 46 млрд. крб.²

Найважливішою й першочерговою умовою відродження визволених районів України було відновлення діяльності партійних, радянських, профспілкових, комсомольських органів. Робота в цьому напрямі натрапляла на великі труднощі, оскільки більшість досвідчених керівних працівників перебувала в діючій армії, частина — загинула в боях за Батьківщину. Тому ще задовго до визволення тієї чи іншої області ЦК КП(б)У підбирав для неї керівні партійні й радянські кадри, наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. затвердив склади бюро та секретарів обкомів партії України, в тому числі Миколаївського, Запорізького, Херсонського³.

Велику допомогу в комплектації кадрів подавали Україні ЦК ВКП(б), партійні організації союзних республік. Тільки з 1 квітня до 20 липня 1944 р. із східних областей прибуло 6145 партійних, радянських та господарських працівників, зокрема в Миколаївську область — 119, Запорізьку — 107, Херсонську — 59⁴.

На керівні посади було висунуто чимало активних учасників партизанського руху й підпілля. Наприклад, командир партизанського з'єднання двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров очолив Херсон-

¹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, Запорожье, 1959, стор. 128—129.

² Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, Одесса, 1964, стор. 216; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968, стор. 221; Херсонський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1479, оп. 1, спр. 2, арк. 19. Підрахунки автора.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. II, К., 1968, стор. 427; т. III, 1969, стор. 159.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, єд. зб. 67, арк. 92.

ський обком партії, командир партизанського загону на Херсонщині М. І. Павловський — Бериславську райраду депутатів трудящих. Всього в Українській РСР близько ста колишніх партизанів і підпільників очолили важливі ділянки народного господарства⁵.

До вересня 1944 р. тільки в Запорізькій області на керівну роботу було висунуто 2699 чол. Крім того, обком партії рекомендував 1480 працівників для роботи в західних областях⁶.

Відновлення партійного й державного апарату, масових організацій трудящих України було здійснено організовано і в короткі строки. Одразу після визволення розгорнули роботу сільські, селищні й районні виконкоми Рад депутатів трудящих, райкоми КП(б)У та райкоми ЛКСМУ. Особлива увага приділялася зміцненню парторганізацій промислових підприємств, радгоспів, колгоспів, установ. Так, на Херсонщині на 1 січня 1945 р. діяли 264 первинні парторганізації, в яких стояло на обліку 3088 комуністів⁷. На Запоріжжі тільки протягом 1944 р. створено 401 нову первинну парторганізацію, а до початку 1945 р.— 574 та 45 кандидатських груп, що охоплювали 7403 чол.⁸ Миколаївська обласна парторганізація протягом другого півріччя 1944 р. збільшилася в 1,5 раза й на 1 січня 1945 р. налічувала у своїх лавах 2510 членів партії та 801 кандидата, яких об'єднували 262 первинні організації⁹.

Відроджені партійні й радянські органи енергійно взялися за піднесення економіки та культури в Українській РСР. Видатну роль у цій справі відіграла історична постанова Раднаркому та ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»¹⁰, що розробила широку програму відродження пограбованих фашистами районів країни. Уже 1944 р. на відбудову народного господарства республіки було витрачено 7,5 млрд. крб., 1945 р.— понад 10 млрд. крб.¹¹ У Запорізькій області тільки по місцевому бюджету було асигновано понад 63 млн. крб.¹²

В оновленні України брала участь уся країна. З братніх республік сюди прибували ешелони з заводським устаткуванням, будівельними матеріалами, машинами, інструментами, промисловими й продовольчими товарами, приїздили спеціалісти й робітники.

Особлива увага приділялася відродженню промисловості — провідної галузі матеріального виробництва. У березні 1944 р. розпочалося підняття з руїн Дніпропетровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна. Сюди прибули кваліфіковані будівельники з Москви, Ленінграда, Уралу, Сибіру та інших районів Радянської країни. Чимало допомогла в забезпеченні Дніпрогесу робочою силою Запорізька область, надіславши тільки в другій половині 1944 р. понад 3 тис. чол.¹³ У листопаді

⁵ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 75.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 345, арк. 3.

⁷ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 7, арк. 2.

⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., стор. 322.

⁹ Підрахунок автора за матеріалами: ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—18, од. зб. 367, арк. 1; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., стор. 331.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 411—446.

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., т. 3, стор. 184.

¹² «Червоне Запоріжжя», 10 липня 1945 р.; Запорізький обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. Р-2214, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

¹³ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 224.

1945 р. первісток соціалістичної індустріалізації відбудовувало 11 700 чол.¹⁴, які показували високу продуктивність праці, не раз завойовували Перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони СРСР. Робітничий колектив Дніпробуду мав у своєму складі 29% ударників, 32% стахановців¹⁵. Того ж року народний комісар електростанцій СРСР нагородив 24 кращих дніпробудівців значком «Отличник социалистического соревнования», 39 — Почесними грамотами. У перших лавах, як завжди, йшли комуністи: організовували масове соціалістичне змагання, власним прикладом запалювали весь колектив на нові трудові подвиги. Дніпробудівська партійна організація становила в той час найбільшу ланку комуністів у Запорізькій області. Якщо в квітні 1944 р. вона налічувала 27 чол., то у листопаді 1945 р. — 238¹⁶.

Активними помічниками комуністів були комсомольці. У листопаді 1945 р. на ГЕС працювало 1050 членів ВЛКСМ. Комсомольсько-молодіжні бригади П. П. Шило, П. П. Коробкової, Т. І. Черемискиної, Г. С. Лошкарьової виконували норми виробітку на 150—180%¹⁷. Колгоспники республіки в порядку шефства відробили тут у 1944 — на початку 1945 рр. 138 609 людино-днів¹⁸.

Замовлення будівельників гідроелектростанції виконували 120 підприємств Радянського Союзу¹⁹. З Москви надходили верстати й різальні інструменти, з Магнітогорська — метал і металоконструкції, Ленінграда — турбіни й електричні генератори, Новокраматорська — підйомні механізми, Азербайджану — нафта, ізолятори, бітум, Вірменії — рожевий туф і т. д.²⁰

Завдяки героїчній праці дніпробудівців та всебічній допомозі всіх народів нашої країни перший агрегат Дніпровської гідроелектростанції дав промисловий струм 3 березня 1947 р. — майже на шість місяців раніше, ніж передбачалося планом. За успішне виконання завдань партії і уряду колектив Дніпрогесу було нагороджено орденом Леніна²¹.

Одразу після вигнання фашистів із Запоріжжя держава виділила 100 млн. крб. для відбудови гіганта чорної металургії — заводу «Запоріжсталь», що до війни був основним постачальником кращих сортів сталі для автомобільної та тракторної галузей промисловості СРСР²². Підняти з руїн завод-велетень прибули з багатьох міст країни кращі майстри будівельної справи. До початку 1945 р. тут працювало 1223 робітники й службовці, серед них 442 стахановці та 361 ударник²³. В результаті їх героїчної праці 1945 р. було відновлено і здано в експлуатацію першу мартенівську піч потужністю 10 т та чавуно-ливарну вагранку. В цехах заводу вже давали продукцію 50 металорізних верстатів²⁴.

Успішно відбудовувалися й інші промислові підприємства Запоріжжя. На паровозоремонтному заводі стали до ладу діючих ливарний, ковальський, ремонтно-механічний цехи. В першому кварталі 1944 р.

¹⁴ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 56, од. зб. 26, арк. 177.

¹⁵ Там же, оп. 42, од. зб. 6, арк. 13, 40.

¹⁶ Там же, оп. 56, од. зб. 26, арк. 177; оп. 42, од. зб. 6, арк. 1.

¹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., т. 3, стор. 200.

¹⁸ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 42, од. зб. 6, арк. 56.

¹⁹ Н. А. Буцко. Назв. праця, стор. 66.

²⁰ Там же, стор. 67; «Блокнот агітатора», 1967, № 19, стор. 35.

²¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., т. 3, стор. 200.

²² Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 226.

²³ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 42, од. зб. 28, арк. 4.

²⁴ Центральний державний архів народного господарства СРСР, ф. 8894, оп. 5, спр. 33, арк. 16.

завод «Комунар» розпочав випуск боеприпасів для фронту та запасних частин для комбайнів²⁵. Відновив роботу Дніпровський алюмінієвий завод. Введені в експлуатацію заводи і фабрики щомісяця збільшували свою продукцію. 1944 р. план випуску валової продукції по Запорізькій області було виконано на 158,4%²⁶.

Особливу увагу партія і уряд приділяли відродженню суднобудівних заводів, виділяючи на це величезні матеріальні кошти. 1944 р. на відбудові Миколаївських суднобудівних заводів працювало понад 30 тис. чол.²⁷ З попелу й руїн піднімалися цехи й корпуси заводу ім. 61 комунара. До липня 1945 р. на ньому уже діяв 61 виробничий об'єкт. Колектив заводу добився високої продуктивності праці. 1945 р. виконання норми виробітку на одного робітника в середньому становило 162,7%. 51 кращий трудівник був нагороджений значком «Отличник судостроительной промышленности»²⁸.

На 1 квітня 1945 р. в Миколаївській області давали продукцію 160 підприємств союзного, республіканського й місцевого підпорядкування: миколаївські швейна й трикотажна фабрики, завод ім. 21-ї річниці Жовтня, спиртово-горілчаний завод, макаронна фабрика, парфюмерно-скляний комбінат, електростанція та ін.

З перших днів після визволення розгорнулися роботи по відбудові промисловості в Херсонській області. Високий патріотизм та ініціативу виявили робітники й службовці Херсонського суднобудівного та судноремонтного заводу ім. Комінтерна, сформувавши в Мелітополі ще до визволення відбудовчий загін у складі 179 чол.²⁹, який разом з передовими частинами Радянської Армії вступив 13 березня 1944 р. в Херсон і одразу ж розпочав відродження зруйнованого окупантами заводу. Через півтора місяця кораблебудівники вже відремонтували пароплав «Дзержинський», до 20 травня 1944 р.— «Фрунзе»³⁰, а до початку 1945 р.— десятки великих дніпровських кораблів. Керівником і організатором відродження заводу стала заводська партійна організація: 20 комуністів безпосередньо в цехах показували приклад у праці. Так, комуністи А. К. Матвеев та Є. Т. Косилчев виконували виробничі завдання на 150—350%³¹.

Гальмувала відбудовні роботи нестача будівельних матеріалів, палива, електроенергії, запасних частин для верстатів. У переборенні цих труднощів партійні й радянські організації спиралися на творчу активність та ініціативу трудящих мас. Так, цехи Херсонської швейної фабрики було відремонтовано за 4 місяці. Однак введення їх в експлуатацію затримувалось через відсутність швейних машин. Тоді швейники принесли машини з дому й приступили до випуску продукції. До кінця 1944 р. в області було відбудовано 13 заводів, 4 фабрики, кілька десятків промислових артілей. 1945 р. у стрій вступило ще 41 велике та 697 дрібних підприємств³². Якщо 1944 р. промислові підприємства Херсона випускали продукції на 13,5 млн. крб., то 1945 р.— на 36 млн., тобто у 2,7 раза більше. 1945 р. завод ім. Петровського дав країні 70 ло-

²⁵ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 223.

²⁶ ЗОДА, ф. Р-1279, оп. 3, спр. 7, арк. 1; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., стор. 341.

²⁷ Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, Одеса, 1969, стор. 296.

²⁸ «Південна правда», 11 липня та 11 листопада 1945 р.

²⁹ ХОДА, ф. Р-2000, оп. 1, спр. 33, арк. 25.

³⁰ «Наддніпряньська правда», 1 та 21 травня 1944 р.

³¹ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 6, арк. 16.

³² ХОДА, ф. Р-2000, оп. 1, спр. 33, арк. 25; Партархів Херсонського обкому КП України, оп. 24, од. зб. 6, арк. 3.

комобілів, консервники області — 11 млн. банок консервів, взуттєва фабрика — 50 700 пар взуття, швейники — 48 500 комплектів білизни та 2790 штук різних виробів³³. Так героїчними зусиллями робітничого класу відроджувалась промисловість Півдня України.

Партійні організації Миколаївської, Запорізької, Херсонської областей мобілізували трудящих на відновлення роботи всіх видів транспорту та забезпечення безперерійного перевезення вантажів для фронту й народного господарства. У Запорізькій області протягом двох років після вигнання фашистів було відремонтовано й прокладено нову 1 тис. км залізничної колії, сотні мостів, у тому числі два — через Дніпро³⁴.

Самовіддано працювали транспортники Херсона. До 13 березня 1945 р. вони здали в експлуатацію річковий і морський порти, підняли з дна Дніпра й відремонтували близько 100 суден, перевезли понад 100 тис. пасажирів і понад 60 тис. т різних вантажів. Залізничники перевозили тисячі тонн військових і народногосподарських вантажів. Автомобілісти на 1 січня 1945 р. мали у своїх автогосподарствах 894 вантажних автомобілі, до кінця року — 1061³⁵.

Відновлювати роботу транспорту активно допомагало населення — як міське, так і сільське. Зокрема, у відбудові Миколаївського залізничного вузла брало участь понад 5 тис. чол.³⁶ Вони ж проклали колію Миколаїв — Одеса.

В міру визволення від німецько-фашистських загарбників відновлювалися лінії, вузли і станції зв'язку. До 1 вересня 1944 р. в Запорізькій області, наприклад, уже налагодили роботу 24 телефонні станції, обласний центр мав телефонний і телеграфний зв'язок з райцентрами³⁷.

Водночас із відбудовою промисловості, транспорту, засобів зв'язку відроджувалося й сільське господарство, якому фашисти завдали величезного збитку, пограбувавши і знищивши весь реманент і машини, спаливши громадські будівлі. Особливо потерпіло колгоспне тваринництво. Значну кількість худоби було знищено або вивезено до Німеччини. Тільки в колгоспах Миколаївської області за час окупації кількість коней скоротилась на 80,1%, великої рогатої худоби — на 78,3%, свиней — на 94%, овець — на 86,7%³⁸. Трудящим села доводилось, по суті, заново створювати колективні господарства, хоч число робочих рук також різко скоротилося, колгоспники й робітники радгоспів під керівництвом парторганізацій успішно перебороли й ці труднощі.

Темпи відродження сільського господарства залежали від оснащення його технікою. Уже 1944 р. тільки в Миколаївську, Запорізьку й Херсонську області було завезено 2 тис. тракторів і 421 комбайн. Переважна кількість сільськогосподарської техніки надходила на машинно-тракторні станції, через які здійснювалося матеріально-технічне постачання колгоспів. Колгоспники узяли найдіяльнішу участь у відбудові МТС, часто робили це методом народної будови. Наприклад, на Миколаївщині було збудовано й відремонтовано 37 механічних май-

³³ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 6, арк. 2, 3; од. зб. 8, арк. 4.

³⁴ «Червоне Запоріжжя», 14 жовтня 1945 р.; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 223.

³⁵ Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., Одесса, 1968, стор. 254; Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 8, арк. 8.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1771, арк. 57.

³⁷ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 42, од. зб. 12, арк. 127.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 452, арк. 6.

стерень, 28 сараїв і гаражів для машин, 34 житлові будинки та ін. Уже на початку 1945 р. тут розгорнули роботу 39 МТС, у Запорізькій області — 61, Херсонській — 48³⁹.

Важливою умовою відродження сільського господарства було забезпечення кадрами МТС, колгоспів і радгоспів. Протягом 1944 р. тільки в Запорізькій області закінчили відповідні курси 4857 трактористів, 1121 комбайнер, 807 помічників комбайнерів. На початку 1945 р. було підготовлено 936 голів колгоспів, 1958 бригадирів польових і 556 — городніх бригад, 883 завідувачі тваринницькими фермами, 7855 ланкових, 466 ветсанітарів, 656 колгоспних рахівників⁴⁰. Понад 154 тис. спеціалістів масових сільськогосподарських професій протягом 1944—1945 р. приступили до праці в Миколаївській області⁴¹. Взимку 1944/45 року в сільськогосподарських школах Херсонської області навчалось близько 10 тис. механізаторів, рілників, тваринників⁴².

Вияткову роль у відродженні сільського господарства відіграли жінки. У Запорізькій області, наприклад, 1944 р. кожна колгоспниця виробляла в середньому за рік 325 трудовнів (1940 р.—220)⁴³.

Високу трудову доблесть і героїзм виявляли трудівники колгоспного села в боротьбі за перший урожай на визволеній землі. За ініціативою комуністів і комсомольців серед колгоспників, працівників радгоспів та МТС розгорнулося соціалістичне змагання за успішне проведення всіх сільськогосподарських робіт, за те, щоб дати Радянській Армії й населенню країни якнайбільше продуктів, а промисловості — сировини. Під час весняної сівби 1944 р. колгоспники використовували як тяглову силу своїх власних корів, із домашніх запасів виділяли насіння для колгоспів. Зокрема, в насінний фонд колгоспів Запорізької області надійшло понад 400 тис. пудів зерна, понад 100 тис. пудів посівного матеріалу передали своїм колгоспам трудівники сільського господарства Миколаївської області. Внаслідок самовідданої праці хлібороби Миколаївської, Запорізької й Херсонської областей перевиконали план сівби ярових колосових культур⁴⁴. Так, у Запорізькій області понад план було засіяно 50 тис. га ярових. У поле вийшло все сільське населення — жінки, старики, школярі. Допомогати збирати врожай приїздили з міст робітники, службовці, студенти. У Запорізькій області колгоспникам допомагали збирати врожай 1944 р. 17 176 городян, у Миколаївській — 6 900⁴⁵. Трудове й політичне піднесення колгоспного селянства очолювали комуністи. На збиранні врожаю вони показували приклад самовідданої праці. Активними їх помічниками були комсомольці. Тільки в Херсонській області того року працювало 3943 комсомольсько-молодіжні ланки косарів, 1558 — в'язальниць, 994 — скиртувальників, 923 комсомольсько-молодіжні пости по охороні врожаю. Юнаки й дівчата добивалися високих показників у праці. Наприклад, комсомолки Віра Шапран та Марія Лукашенко з колгоспу «ІІІ-й ви-

³⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—33, од. зб. 245, арк. 3, 10; ХОДА, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 31, арк. 27; Миколаївський обласний державний архів (далі — МОДА), ф. Р-992, оп. 2, спр. 37, арк. 37.

⁴⁰ ЗОДА, ф. Р-1236, оп. 2, спр. 49, арк. 29—30; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 275, арк. 12.

⁴¹ Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, стор. 300.

⁴² ХОДА, ф. Р-1979, оп. 1, спр. 95, арк. 268, 270.

⁴³ П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968, стор. 101.

⁴⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., т. 3, стор. 215; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 8, арк. 61.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 542, арк. 6; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—18, од. зб. 350, арк. 10, 12.

рішальний» Новотроїцького району косили в день по 0,6—0,7 га при нормі 0,3 га⁴⁶.

Незважаючи на несприятливі кліматичні умови 1944 р., трудівники сільського господарства південних районів України зібрали високий урожай і достроково виконали державний план хлібопостачання. Херсонська область засипала в державні засіки 25 млн. пудів хліба⁴⁷, Запорізька — 30 млн.⁴⁸ Хлібороби Миколаївщини здали додатково у фонд Радянської Армії 25 800 т зерна⁴⁹.

Значні успіхи у відбудові соціалістичного землеробства було досягнуто 1945 р. У Миколаївській області, зокрема, колгоспники засіяли 75,3% довоєнної посівної площі, у Херсонській — 68,4%, Запорізькій — 65,7%.

Значну роботу було виконано по відродженню колгоспного тваринництва. І в цій справі трудівники сільського господарства Півдня України отримували велику допомогу від братніх республік. 1944 р. в Миколаївську й Запорізьку області східні райони країни надіслали понад 45 тис. голів худоби. 19 480 коней, 8005 голів великої рогатої худоби, 44 200 овець та 640 свиней було завезено в Херсонську область. Комплектування колгоспних і радгоспних тваринницьких ферм проходило за рахунок концентрації молодняка від приплоду худоби, що була в особистому користуванні. Тільки 1944 р. в досліджуваних областях за контрактовано 99 658 телят, 7419 поросят, понад 14 350 ягнят⁵⁰.

Особливо відзначались при комплектуванні тваринницьких і птахферм сільські комсомольці. Так, у Новотроїцькому районі Херсонської області вони здали 1944 р. на колгоспні птахферми 2500 курчат і 720 курей. У Генічеському й Нижньосерогозькому районах вони своїми силами створили 44 птахферми, а загалом по області — понад 400⁵¹.

Завдяки великій допомозі держави та всіх народів СРСР, внаслідок масового героїзму колгоспного селянства 1944 р. на Україні було створено 64 707 тваринницьких ферм. На 1 січня 1945 р. у колгоспних фермах Запорізької області налічувалося 75 604 голів великої рогатої худоби, 20 851 свиней, 57 138 — овець, 251 037 — птиці⁵².

Відроджуючи зруйноване фашистами господарство, Комуністична партія й Радянський уряд водночас подавали матеріальну допомогу населенню, пограбованому окупантами.

В перші дні після визволення відновлювали свою роботу магазини й лавки. На початку 1945 р. в Запорізькій області почали працювати 959 торговельних точок, 379 їдалень, ресторанів, буфетів, у Миколаївській відповідно — 600 і 167, Херсонській — 751, 179⁵³.

Велике піклування виявлялося щодо житлово-побутових умов трудящих. До травня 1945 р. в містах Херсонщини було відремонтовано і здано в експлуатацію 224 житлові будинки загальною площею 25 647 м². Особливою увагою і піклуванням оточувалися сім'ї фронто-

⁴⁶ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 4, оп. 4, од. зб. 1, арк. 27, 30, 34.

⁴⁷ Там же, ф. 46, оп. 24, од. зб. 7, арк. 2.

⁴⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны..., стор. 343.

⁴⁹ Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, стор. 302.

⁵⁰ Підрахунок автора: Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 70, од. зб. 20, арк. 3, 4; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—33, од. зб. 275, арк. 15; ХОДА, ф. Р-2000, оп. 3, од. зб. 31, арк. 12.

⁵¹ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 3, арк. 32.

⁵² П. Денисенко. Назв. праця, стор. 105; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—33, од. зб. 275, арк. 14.

⁵³ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны..., стор. 348; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, стор. 308; Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 8, арк. 7.

виків та інвалідів Великої Вітчизняної війни. Їм у першу чергу надавалися квартири, паливо, матеріальна допомога. Уже до 1 жовтня 1944 р. 1600 родин воїнів Радянської Армії вселилися у відремонтовані квартири. До 1 липня 1945 р. 6498 інвалідів було працевлаштовано⁵⁴.

У справі якнайшвидшої відбудови зруйнованих ворогом міст набули поширення комуністичні суботники й недільники, під час яких будуючи прибирали двори, ремонтували житлові будинки й комунальні підприємства, озеленювали вулиці. Зокрема, тільки у квітні 1944 р. жителі Запоріжжя посадили 8800 дерев, 4180 кущів, відремонтували 2350 м² брукувки, обладнали парки, сквери, бульвари на площі 13 га, побілили 39 тис. м² фасадів будинків. У області до кінця 1945 р. відкрили двері 154 поліклініки й амбулаторії, 320 фельдшерських пунктів, 31 жіноча й дитяча консультація⁵⁵.

Успіхи, досягнуті у відбудові народного господарства Миколаївської, Запорізької, Херсонської та інших областей Радянської України, були наслідком героїчної праці робітників, колгоспників, інтелігенції, керованих Комуністичною партією. Відроджені заводи, фабрики, колгоспи й радгоспи день у день збільшували виробництво продукції для потреб фронту і тилу, сприяючи прискоренню остаточного розгрому німецько-фашистських загарбників.

⁵⁴ Підрахунок автора: Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 1, од. зб. 132, арк. 15; ХОДА, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 31, арк. 62.

⁵⁵ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 227; Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 42, од. зб. 12, арк. 94.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ПОСИЛЕННЮ ПОЛІТОСВІТНЬОЇ РОБОТИ НА СЕЛІ В 1929—1932 рр.

А. А. СОЛОВЙОВА

Ідеологічна робота — одна з важливих форм діяльності Комуністичної партії в галузі ідейно-політичного виховання комуністів і всіх трудящих. Політвиховна і загальноосвітня робота серед дорослого населення — найбільш масова форма в системі ідеологічної роботи партії.

У даному повідомленні висвітлюється керівництво Комуністичної партії України політосвітньою роботою на селі в період масового колгоспного руху, коли доля соціалізму в нашій країні, як записано в Програмі КПРС, «багато в чому залежала від розв'язання надзвичайно важкої проблеми — переходу дрібного розпорощеного селянського господарства на шлях **соціалістичного кооперування**»¹. Вирішення цієї проблеми Комуністична партія України тісно пов'язувала з питанням піднесення політичного і культурного рівня народу. Вона керувалася настановами В. І. Леніна про те, що «культурна робота в селянстві, як економічна мета, переслідує якраз кооперування»², а політосвітня робота спрямована на те, щоб «побороти весь опір капіталістів, не тільки військовий і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший»³. Без розв'язання цього завдання неможливо було розраховувати

¹ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. III, К., 1962, стор. 222.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 418.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 330.

на швидке подолання економічної відсталості нашої країни, якій потрібні були не тільки кваліфіковані робітники, досвідчені хлібороби і грамотні спеціалісти, але й ідейно переконані будівники нового суспільства. Політосвітні установи, поєднуючи в своїй діяльності такі форми політосвітової роботи, як політичне виховання і виробничу пропаганду, ліквідацію неписьменності і організацію культурного відпочинку трудящих, атеїстичну пропаганду і розвиток ініціативи та самодіяльності народних мас були державними органами пропаганди комунізму, опорними пунктами партії в справі ідейного загартування, освіти і виховання трудящих. Особливо посилилась роль політосвітньої роботи в роки масової колективізації сільського господарства, яка, докорінно змінивши виробничі відносини на селі, створила нові умови і можливості для піднесення культури і політичної свідомості трудівників села. В ці роки партія і уряд здійснили ряд заходів, спрямованих на перебудову політосвітової роботи стосовно до нових умов соціалістичної реконструкції, загальний напрям якої було визначено постановою листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) «Про сільське господарство України і про роботу на селі», який поставив перед партійними організаціями республіки завдання «ще більше посилити роботу по організації і піднесенню культурного рівня пролетарських мас села (сільгоспробітники, батрацтво), по згуртуванню і піднесенню активності всієї бідняцької маси, дійсному зміцненню її союзу з середняком для рішучого наступу на куркуля». Широке колгоспне будівництво, — як зазначалося в постанові, — було «немислиме без посиленого піднесення культурності колгоспного населення»⁴. Велике значення у визначенні завдань культурного будівництва на селі мали постанови ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» (5 січня 1930 р.), «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі» (14 березня 1930 р.), рішення XVI з'їзду ВКП(б) та інші. Вони лягли в основу діяльності КП(б)У по перебудові політосвітньої роботи в селах республіки.

У грудні 1929 р. питання про політосвітню роботу, темпи її зростання та завдання в період соціалістичної перебудови сільського господарства обговорювали на Всеукраїнській агітаційно-пропагандистській нараді при ЦК КП(б)У; 5 січня 1930 р. — на Оргбюро ЦК КП(б)У обговорювалося питання про стан роботи хат-читалень та сільбудів, 6 січня відбувся Всеукраїнський з'їзд сільських політосвітпрацівників, а в лютому — ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про стан політосвітової роботи на селі», де були накреслені заходи по корінній перебудові цієї важливої ланки ідеологічної роботи. У квітні 1930 р. на Всеукраїнській партійній нараді, а у червні на XI з'їзді КП(б)У обговорювалися питання про культуру будівництва на селі. У резолюції з'їзду вказувалося на необхідність «перебудувати роботу органів Наркомосу і Наркомздоров'я в напрямі максимального обслуговування соціалістичного сектора...»⁵ Перш за все необхідно було зміцнити матеріально-технічну базу політосвітніх закладів, кількість яких напередодні масової колективізації була дуже незначною. Так, в 1928—1929 рр. в селах республіки діяло 10 555 сільбудів і хат-читалень⁶, 5549 бібліотек, 1010 кіноустановок⁷. Бюджет політико-освітніх установ дорівнював в 1928—1929 рр. 11 660 017 крб., з них по державному бюджету 7 034 595 крб.,

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 615, 603.

⁵ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 524.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 333, арк. 42.

⁷ УРСР в цифрах. Статистичний довідник, К., 1936, стор. 446—447; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, К., 1959, стор. 447.

решта — по місцевому бюджету, включаючи витрати на лікнеп⁸. За роки масової колективізації сільського господарства кількість політосвітніх закладів значно зросла. Бюджет політосвітніх закладів у 1929—1930 рр. склав 41 095 226 крб., майже в 4 рази більше проти 1928—1929 рр.⁹ 1933 р. у селах республіки налічувалось 8365 будинків колгоспника, 25 тис. хат-читалень¹⁰. З метою ширшого охоплення населених пунктів культосвітніми закладами в селах створювалися червоні кутки. Зросла кількість сільських бібліотек та їх книжковий фонд. На початку 1932 р. в селах республіки налічувалось 8717 бібліотек з книжковим фондом 6158,6 тис. примірників¹¹. Швидко зростала в період масової колективізації сільська кіномережа, великого значення набувала радіофікація. В 1932 р. в селах республіки діяло 3577 кіноустановок¹². Зросла кількість кінопересувок.

У досліджуваний період удосконалювалась структура політосвітніх закладів. У липні 1930 р. відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УРСР були створені районні політико-освітні центри (будинки колективіста — у районах суцільної колективізації та районний селянський будинок — в інших районах)¹³. Поряд з реорганізацією районної ланки міські селянські будинки стали поступово перетворюватися в обласні будинки колективіста. Так, у квітні 1932 р. Київський міський селянський будинок перетворився в обласний будинок колективіста, а у лютому 1933 р., враховуючи позитивний досвід областей, ВУЦВК та РНК УРСР прийняли постанову про реорганізацію Центрального селянського будинку в Харькові, міських та районних селянських будинків відповідно на Центральний, міські та районні будинки колективіста. В обласних центрах міські селянські будинки реорганізовувались на обласні будинки колективіста. Це були зразково-показові установи комуністичного виховання трудящих, які вели велику довідково-консультаційну роботу з питань колгоспного і радгоспного будівництва (організація господарства і праці в артілях, колгоспної торгівлі, питання радянського будівництва і права, національно-культурного будівництва, агротехніки, тощо). Тут працювали бібліотеки-читальні, функціонували стаціонарні і пересувні виставки, що висвітлювали досвід роботи по сільському господарству передових колгоспів, радгоспів, машино-тракторних станцій; діяли гуртки, курси, семінари для поширення марксистсько-ленінського вчення, агрономічних, технічних, виробничо-політичних знань, пропаганди поточних господарсько-політичних завдань, організовувалися культкомбайни, агітвози, культбригади тощо.

Велика робота велась партійними організаціями республіки по забезпеченню політосвітніх установ кадрами. ЦК ВКП(б) наприкінці 1929 р. видав спеціальну постанову «Про хати-читальні», в якій пропонував всім місцевим організаціям підібрати до осені 1930 р. з складу окружних, районних працівників, а також випускників радпартшкіл, педтехнікумів та робітфаків близько 10 тис. комуністів і комсомольців для хат-читалень і провадити систематичну роботу по підвищенню їх кваліфікації¹⁴. Виконуючи рішення партії ЦК КП(б)У у постанові від 5 січня 1930 р. зобов'язав культпропвідділ Центрального Комітету і окружкоми підготувати до осені із складу окружних, районних

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 333, арк. 42.

⁹ Там же, арк. 42 зв.

¹⁰ Там же, од. зб. 425, арк. 158 зв.

¹¹ УРСР в цифрах, стор. 446.

¹² Там же, стор. 447.

¹³ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, К., 1959, стор. 495.

¹⁴ Там же, стор. 485.

працівників і випускників радпартшкіл та педтехнікумів 2500 комуністів і комсомольців для політосвітньої роботи на селі¹⁵. Постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 24 липня 1930 р. Народному комісаріатові освіти УРСР, окружним та районним виконавчим комітетам пропонувалося вжити заходи щодо підвищення кваліфікації осіб, направлених на роботу в політосвітні установи¹⁶.

Для підготовки низової ланки політосвітпрацівників Народний комісаріат освіти УРСР в 1930 р. відкрив 13 технікумів комуністичної освіти та політосвітні відділи при шести педтехнікумах України¹⁷. При Харківському інституті політосвіти того ж року діяли курси заочників. Партійні організації республіки приділяли значну увагу підготовці політосвітпрацівників через радпартшколи, що готували партійні кадри для усупільненого сектора сільського господарства і складалися з двох відділів: пропагандистів та політосвітпрацівників і працівників партійних та радянських установ¹⁸. 1930/31 р. радпартшколи збільшили прийом слухачів до 700 чол., довівши контингент до 2 тис. чол. 1932 р. діяла 31 радпартшкола, де навчалось 7815 слухачів¹⁹. Крім цих закладів, в республіці діяла широка мережа короткотермінових курсів та семінарів. ЦК КП(б)У запропонував обкомам партії та Укрколгоспцентру висунути тисячу кращих колгоспників і колгоспниць на роботу в колбуди і червоні кутки, а ЦК ЛКСМУ — 700 комсомольців. Народний комісаріат освіти УРСР та обкоми партії мали до кінця року підготувати та перепідготувати через обласні і районні курси 6500 працівників масової комуністичної освіти²⁰. Було вжито заходи поліпшення матеріального становища працівників політосвітніх закладів. Так, постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 24 липня 1930 р. заробітна плата завідуючих колбудами прирівнювалась до зарплати викладачів шкіл. На них поширювались також пільги, якими користувались сільські вчителі.

Велику допомогу у розв'язанні завдань підготовки кадрів та зміцненні матеріально-технічної бази політосвітустанов в роки колективізації сільського господарства подавали шефські організації. Однією з найважливіших форм зв'язку робітничого класу з селянством наприкінці 1928 р. стало відрядження на село робітничих бригад. В їх діяльності головною була виробничо-технічна допомога міста селу, що поєднувалась з політосвітньою роботою. 1929 р. профспілками України на села було направлено 3478 бригад, 1930 р. — 8,5 тис., 1931 р. — 10,8 тис., а 1932 р. — 16 748. У складі бригад налічувалось понад 50 тис. робітників і спеціалістів²¹. Тільки весною 1931 р. за неповними даними в 95 районах України працювало 1 744 бригади* у кількості 5456 чол.²² 1930 р. тільки 5 металургійних заводів України направили в села республіки 44 культбригади, де працювало 215 чоловік. 167 чол. у складі 13 бригад заводи направили для популяризації рішень партії і уряду з питань соціалістичної перебудови сільського господарства²³. Представники робітничого класу подавали селянам ма-

¹⁵ «Комуніст», 28 лютого 1930 р.

¹⁶ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 496.

¹⁷ «Селянський будинок», 1930, № 13—14, стор. 24.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 100, арк. 36.

¹⁹ УРСР в цифрах, стор. 438.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1930, арк. 119.

²¹ М. Горлач. Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства. — «УІЖ», 1960, № 6, стор. 43.

* Серед них були культбригади, ремонтні та змішані.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 830, арк. 1 зв.

²³ Там же, спр. 78, арк. 3.

теріальну допомогу в будівництві політосвітніх закладів. Так, при допомозі шефів у 8 районах Харківського округу 1930 р. було відкрито 24 будинки колективіста, 80 сільбудів і хат-читалень реорганізовано в будинки колективіста, створено 288 червоних кутків, 75 бібліотек, по районах Дніпропетровського округу тільки протягом першої половини 1930 р. було створено 86 червоних кутків²⁴.

Організаційно-масова робота Комуністичної партії України по дальшому розвитку політосвітніх установ, підготовці кадрів та організації шефської допомоги міста селу була спрямована на удосконалення форм і методів роботи цих важливих закладів в нових умовах.

Однією з важливих ланок політосвітньої роботи, якій партія надавала особливого значення, була ліквідація неписьменності серед дорослого населення. Особливо неписьменність давалася взнаки на селі. Її рівень різко відставав від міста і не відповідав завданням, які стояли перед селянством в період соціалістичної перебудови сільського господарства. Якщо письменність міського населення з 1927 р. по 1929 р. піднялася з 70% до 74%, то сільського — з 50% до 53%²⁵. У травні 1929 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про ліквідацію неписьменності. З цією метою необхідно було організовувати групи сприяння лікнепу при місцевих радах, громадські огляди шкіл лікнепу, шефство письменних над неписьменними, ширше розвивати роботу товариства «Геть неписьменність!», використовуючи сили і кошти профспілок та кооперації²⁶. Партійні організації залучали до роботи лікнепу комуністів і комсомольців, студентів і школярів. Відповідно до настанов ЦК КП(б)У XI Всеукраїнський з'їзд Рад визнав за «потрібне посилити темпи ліквідації неписьменності, провівши її за 3 роки і проводячи ліквідацію неписьменності щороку не менше як у 2 млн. людей»²⁷. У липні 1929 р. ВУЦВК і РНК УРСР в спеціальній постанові «Про заходи по ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР» зобов'язали всіх неписьменних від 14 до 35 років у визначені строки ліквідувати неписьменність²⁸. У вересні 1929 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд товариства «Геть неписьменність!», який в свою чергу визначив головні завдання в роботі по ліквідації неписьменності. В 1929 р. в республіці проходив місячник ліквідації неписьменності, під час якого проводився перепис неписьменних і малописьменних, створювалися нові осередки товариства «Геть неписьменність!», провадився збір коштів. Боротьба за письменність перетворилася у всенародний рух.

1929/30 навчальний рік завдяки великій організаторській та масово-політичній роботі партійних організацій, мобілізації громадськості став переломним у справі ліквідації неписьменності на Україні. У тому ж році було ліквідовано неписьменність 1 641 тис. чол. та малописьменність 319 тис. чоловік²⁹. Значні якісні показники у справі ліквідації неписьменності були досягнуті в останні роки п'ятирічки. План 1931/32 р. відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 5 серпня 1931 р. мав охопити у містах і селах суцільної колективізації 1 450 тис. неписьменних і 2 565 тис. малописьменних³⁰.

Головним в галузі лікнепу в той період стала ліквідація малописьменності, яка на селі відбувалася паралельно з масовою колективіза-

²⁴ «Селянський будинок», 1930, № 9, стор. 17—19; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 258, арк. 4.

²⁵ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 440.

²⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 101, од. зб. 800, арк. 30.

²⁷ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 441.

²⁸ Там же, стор. 461.

²⁹ Там же, стор. 529.

³⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 132, арк. 30.

цією сільського господарства. Партійні організації України дбали про те, щоб в школах грамоти регулярно проводились політгодини, вивчались основні положення агротехніки, питання колективізації сільського господарства. Все це було відбито у постанові ЦК КП(б)У від 5 серпня 1931 р. «Про попередні підсумки лікнепроботи в 1930/31 р. і завдання на 1931/32 рік». У зв'язку з цим ВУЦВК і РНК УРСР 11 вересня 1931 р. з метою залучення трудящих до активної участі в суспільно-політичному житті країни, засвоєння основ техніки і підвищення кваліфікації на виробництві ухвалили постанову «Про остаточну ліквідацію неписьменності та про заходи по ліквідації малописьменності серед дорослої трудящої людності УРСР», яка наголошувала на необхідність дати учням в системі лікнепу не тільки загальноосвітні, а й політичні та політехнічні знання³¹.

1929—1932 рр. на Україні в основному була ліквідована неписьменність не тільки в місті, а й в селах, що сприяло залученню селян до соціалістичного будівництва, піднесенню їх політичної свідомості і культурного рівня.

Поряд з лікнепом в центрі уваги політосвітніх закладів була масово-політична робота серед селян. У зв'язку з тим, що в 1929 р. і особливо 1930 р. в республіці розгорнулася суцільна колективізація, головна увага була звернена на перебудову життя і побуту селян. Партійні організації перебудували масову роботу, підпорядкувавши її завданням соціалістичної перебудови села. Доведення до мас та роз'яснення рішень партії і уряду з питань колективізації, пропаганда переваг колективного сільського господарства над індивідуальним, антирелігійна пропаганда — далеко не повний перелік заходів політосвітніх установ. В сільбудах та будинках колективіста організувалися виставки досягнень кращих колгоспників, проводилися консультації з питань колективізації. З лекціями та бесідами виступали представники місцевої інтелігенції. Широко практикувалися «вечори колективізації», організація агрономічних гуртків та пунктів ліквідації агронеписьменності. Ці форми роботи політосвітніх закладів були спрямовані на те, щоб наочно, на конкретних прикладах показати селянам-одноосібникам переваги колективного господарства над індивідуальним. Характерним в роботі сільськогосподарських гуртків при сільбудах і хатах-читальнях, якими були охоплені сотні тисяч колгоспників було те, що поряд з агромінімумом та зоотехнімумом в них вивчались рішення партії і уряду з питань перебудови сільського господарства, боротьби з куркулем і ліквідації його як класу та інші політичні питання. Це мало велике виховне значення. Члени гуртків, виступаючи організаторами вивчення агромінімуму серед широких мас селянства, нерідко були ініціаторами створення нових колгоспів. Так, в Артемівському округу в 1929 р. селяни, які відвідували гурток, створили 92 товариства спільного обробітку землі та 41 артіль³².

У боротьбі за новий побут на селі велике місце займала робота по ліквідації пережитків капіталізму в свідомості трудівників села. Політосвітні установи під керівництвом партійних організацій вели атеїстичну пропаганду, що стала невід'ємною частиною роботи кожного сільбуду та хати-читальні. Пропаганда атеїстичної літератури, створення антирелігійних осередків Союзу війовничих безвірників дала свої наслідки: значно розширилась мережа антирелігійних гуртків та осередків, зросла кількість селян-атеїстів. За даними тільки 2630 сільських клубних закладів у республіці на початку 30-х років антирелі-

³¹ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 570.

³² «Селянський будинок», 1929, № 17—20, стор. 53.

гійні гуртки об'єднували 66,5 тис. членів³³, а в цілому по Україні у червні 1930 р. Союз войовничих безвірників об'єднував 723 тис. членів. Гуртки та осередки безвірників проводили антирелігійні кампанії напередодні церковних свят, цикли лекцій, вечори запитань і відповідей, концерти художньої самодіяльності. Значно збільшився випуск антирелігійної літератури. Якщо у 1927—1928 рр. на Україні було видано 3 книжки на атеїстичні теми, 1928—1929 рр.—57 книжок, то за 5 місяців 1929—1930 рр. вийшло 43, 511 тис. тиражем. Було налагоджено видання антирелігійного журналу «Безвірник» (40 тис. примірників) та газети «Войовничий безвірник» (100 тис. примірників)³⁴. Ці видання відігравали велику роль в піднесенні політичної свідомості мас.

Велике значення в політичній освіті селянства та мобілізації його на виконання завдань, поставлених партією перед сільським господарством, відіграла друкована пропаганда. На Україні влітку 1930 р. видавалось 103 назви газет, серед них — 42 селянські, 328 журналів. Того ж року разовий тираж всіх газет становив близько 4,5 млн. примірників, а річний тираж журналів — 22 457 примірників³⁵. Важливими методичними посібниками були журнали «За культурну революцію», «Політосвіта», «Радянський селянин», «Селянський будинок» (з 1931 р.— «За масову комуністичну освіту») та інші. На їх сторінках узагальнювався досвід колгоспного будівництва, роз'яснювалась політика партії в галузі колективізації сільського господарства, друкувались необхідні інформаційні та методичні матеріали для секретарів сільських партійних організацій і політосвітпрацівників. Широкою популярністю серед селян користувалися центральні та республіканські газети «Известия», «Правда», «Комуніст», «Радянське село».

Завдання, накреслені партією в галузі реконструкції сільського господарства, вимагали дальшого удосконалення методів роботи сільської преси. Восени 1929 р. з метою посилення масово-політичної роботи на селі на Україні було запроваджено новий тип газет — періодичні газети-типографії. Під час хлібозаготівель 1929 р. в селах України діяло 40 таких газет, а весною 1930 р.— понад 130. Вони випускали для селян десятки тисяч газет, що згодом стали родоначальниками нового загону більшовицької преси — постійних сільських газет. В районах суцільної колективізації було організовано 20 постійних сільських газет виробничого типу³⁶.

Сільські газети виступали організаторами селян в боротьбі за суцільну колективізацію, ліквідацію куркуля як класу, проведення посівних та збиральних кампаній, керували випуском стінних газет. Восени 1931 р. в колгоспах республіки видавалось близько 30 тис. стінних, понад 40 тис. бригадних і польових газет. Навколо низової колгоспної преси об'єднувалося понад 1,5 млн. сількорів³⁷. Широкого розмаху набуло в роки колективізації «книгорозповсюдження». Трудівникам села в вихідні дні та після роботи молодь з міст доставляла літературу. Так, в одному Харківському окрузі весною 1930 р. було розповсюджено 109 тис. книжок³⁸. Зростання попиту населення на книгу вимагало значного поліпшення бібліотечної справи на селі. Цьому

³³ Массовое просвещение в СССР. К итогам первой пятилетки, ч. II, М.—Л., 1933, стор. 142.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 333, арк. 42 зв.

³⁵ «Комуніст», 5 травня 1930 р.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 333, арк. 44.

³⁷ Там же, оп. 146, од. зб. 1261, арк. 53.

³⁸ «Харківський пролетар», 26 липня 1930 р.

сприяла постанова ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1928 р. «Про обслуговування книгою масового читача», де вказувалось на необхідність «в більшій мірі, ніж досі добиватись, щоб масова література була знаряддям мобілізації мас навколо основних політичних і господарських завдань (в першу чергу індустріалізації країни і раціоналізації промисловості, підвищення врожайності сільського господарства і його соціалістичної перебудови)»³⁹. Виходячи з цього, партійні організації республіки, прагнучи задовольнити зрослі потреби селян в знаннях, звертали особливу увагу на поширення серед трудівників села масово-політичної та економічної літератури, яка розкривала переваги колгоспів над індивідуальним сільським господарством, підвищувала культурно-технічний рівень селянства, допомагала ліквідувати їх агрономічну неписьменність тощо.

Велике значення мала постанова ЦК КП(б)У «Про роботу масових бібліотек на селі» (1932 р.), яка зобов'язувала сільські партійні організації забезпечити систематичне партійне керівництво роботою бібліотек, щоб вони стали дійсним знаряддям більшовицької агітації та пропаганди в політичній роботі на селі. Центральний Комітет вказав на необхідність зростання книжкового фонду бібліотек, створення при них пересувних книжкових фондів, забезпечення масово-політичною літературою, зокрема з питань агротехніки та колгоспного будівництва⁴⁰. На кінець першої п'ятирічки на кожну сільську бібліотеку припадало в середньому 976 книг проти 662 у 1929 р.⁴¹

У масово-політичній роботі на селі значна увага приділялася перебудові побуту селян. Цими питаннями займалися спеціальні комісії, що створювалися при окрвиконкомах, райвиконкомах та великих сільрадах. В інших сільрадах цими питаннями займалися комісії культури і освіти. Спираючись на місцевий актив, комісії вели велику роботу по організації громадського харчування в колгоспах, ясел, дитячих садків, боротьбі з пияцтвом, хуліганством і т. д. Широкого розвитку на Україні в ті роки набула художня самодіяльність. 1928 р. тільки драматичних гуртків при сільських клубах діяло 8 тис.⁴², які ставили п'єси про колективізацію сільського господарства, боротьбу з куркульством. Це вистави І. Кочерги «Навчила доля, де шлях до волі», «Про що жито співає», О. Струменка «Новий шлях», І. Микитенка «Справа честі» та ін. Широко практикувався показ кінофільмів на сільськогосподарські теми, які часто супроводжувалися поясненнями агронома-коментатора. Кінострічки «Броненосець Потемкин» С. Ейзенштейна, «Мати» І. Пудовкіна, «Арсенал» і «Земля» О. Довженка користувалися серед селян великим успіхом.

Ці різноманітні форми політосвітньої роботи в період колективізації сільського господарства були важливим засобом виховання колгоспних мас, піднесення рівня їх культури і політичної свідомості, залучення до активної участі в будівництві соціалізму.

³⁹ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 418.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2105, арк. 17.

⁴¹ О. М и х а й л о в. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941), К., 1963, стор. 71.

⁴² «Селянський будинок», 1929, № 8, стор. 5.

ПРО РЕАКЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ СІОНІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1920—1939 рр.

В. В. ДОБРЕЦОВА

Сіонізм — ідеологія мракобісся, що прикриває релігійними та націоналістичними фразами союз ізраїльських екстремістів та імперіалістичної реакції, одна з найяскравіших форм антикомунізму. Ось чому імперіалістичні держави Заходу взяли на своє утримання сіоністські пропагандистські центри підривних дій проти країн соціалізму.

«Ми, — підкреслював Л. І. Брежнев у звітній доповіді ЦК ХХІV з'їзду КПРС, — живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, використовуючи найбільш витончені прийоми і потужні технічні засоби»¹. Ось чому боротьба з антикомунізмом і антирадянщиною, а також проти правого і «лівого» ревізіонізму, націоналізму, як і раніше, є важливим, актуальним завданням. «Достойне» місце в арсеналі антикомунізму займає сіонізм, виплеканий і зрощений імперіалістами.

Сіонізм виник у період загострення класової боротьби, коли єврейські трудящі, ламаючи рамки громад, ставали на шлях революційної боротьби і, разом з робітниками й селянами інших національностей, добивалися знищення соціального та національного гноблення. Внаслідок властивої йому доктрини несумісності євреїв з іншими націями та ідеї масової еміграції в будь-яку іншу країну з метою заснування там єврейської держави, сіонізм став найвиразнішим виявом єврейського націоналізму. Саме сіонізм, за думкою його засновників, мав перешкодити класовій диференціації єврейських громад, їх розпаду і «китайською стіною» відгородити євреїв-трудівників від трудящих інших національностей, перешкодити зміцненню класової солідарності трудящих у революційному русі. Хибність і реакційність сіонізму як ідеології великої єврейської буржуазії неодноразово відзначав В. І. Ленін².

Політично сформувавшись 1897 р. у Всесвітню сіоністську організацію, сіонізм як спрут почав облутувати своїми щупальцями всі країни, де жили євреї. Повсюдно виникали численні сіоністські організації та партії, найбільшими з яких у Польщі були Поалей Ціон («Робітники Сіона»), «Гітахдуг» («Трудова партія»), «Об'єднання радикальних сіоністів», («Загальні сіоністи»), «Сіоністи-ревізіоністи» (група Жаботинського) та ін.

Незважаючи на політичні розбіжності, що стосувалися, головним чином, шляхів і методів колонізації Палестини, всі вони ставили перед собою єдину мету — створення там єврейської держави.

«Загальні сіоністи» вважали, що досягти цієї мети можна шляхом скупки землі в Палестині. «Сіоністи-ревізіоністи» на чолі з В. Жаботинським займали крайні праві, фашистські позиції, вважаючи, що найефектнішим засобом колонізації Палестини є організація єврейських легіонів, які мали збройною силою захопити плацдарм для створення єврейської держави на арабських територіях. Партія Поалей Ціон була створена сіоністами для залучення в «лоно сіоністських ідей» робітників єврейської національності з метою «відволікання єврейських мас від

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 103.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 45, 76.

класової боротьби пропагандою масового переселення в Палестину», що, як відзначав Винконком Комінтерну, «є не лише націоналістичним... але в своїй суті контрреволюційним»³. Як підкреслювалося в програмі Комуністичної партії Польщі, Поалей Ціон була різновидом націоналістичної контрреволюційної партії єврейської буржуазії, «агентурою буржуазного сіонізму під пролетарською маскою»⁴.

В Західній Україні проживало, за даними офіційної польської статистики, понад 700 тис. євреїв (близько 10% від загальної кількості населення)⁵. В 1920 р. була створена «Крайова сіоністська організація», що була автономною частиною з правом скликання конференцій і обрання керівних органів «Сіоністської організації в Польщі», центр якої знаходився у Варшаві.

Крайова сіоністська організація у Львові контролювала й спрямовувала діяльність численних сіоністських організацій і партій. Під її безпосереднім впливом діяло близько 170 місцевих організацій. Її керівники намагалися якомога ефективніше використовувати весь наявний набір засобів для впливу на маси: від пропаганди ідеї «єдності», «безкласовості» та «виключності» єврейського народу до безкоштовних обідів для бідняків, від залякування «страхіттями комунізму» до створення єврейського «національного вогнища» в Палестині тощо. Ознайомлення з програмними документами та положеннями статутів деяких з цих організацій, з цілеспрямованістю їх діяльності, формами та методами роботи дає яскраве уявлення про їх реакційну, антиреволюційну та антикомуністичну суть.

Незважаючи на деякі політичні відтінки, програми всіх сіоністських організацій, що діяли на Західній Україні («Загальні сіоністи», Поалей Ціон, Гітахдут, «ревізіоністи» та ін.), висували єдину мету — всебічне сприяння відновленню та розвитку Палестини, що мала б «правове забезпечення і була б єврейським житлом з точок зору національної, культурної й господарської». При цьому так же категорично й настійно програми вимагали підкорення «інтересів класів або окремих верств суспільства цілям загальним і національним».

Через статuti всіх сіоністських організацій у Польщі та на Західній Україні червоною ниткою проходила думка про те, що членом цих організацій можуть бути лише люди чистої єврейської національності, бездоганні з точок зору моральної та політичної. У спеціальних циркулярах від січня 1932 р. та листопада 1934 р. Крайова сіоністська організація підкреслювала необхідність суворої перевірки всіх членів організації і, «коли виникне підозра, що хтось перебуває під впливом комуністів, негайно виключати і тим самим запобігати поширенню зарази».

У статуті Крайової сіоністської організації у Львові докладно висвітлювалися засоби досягнення головної мети — «відбудови й розвитку Палестини», за допомогою яких можна було б «ідейно» впливати на трудящих єврейської національності у потрібному напрямку, з одного боку, а з другого, рекомендувалися «практичні» заходи для підготовки єврейської молоді до переселення в Палестину. Серед заходів ідейного впливу чільне місце займали видання газет, випуск листівок, відозв, брошур, скликання засідань, конференцій, зборів тощо, до «практичних» заходів належали створення і утримання спеціальних курсів — сіль-

³ Ю. І в а н о в. Обережно: сіонізм, К., 1969, стор. 62.

⁴ Политические партии Польши, Западной Белоруссии и Западной Украины, Минск, 1935, стор. 82.

⁵ Mały rocznik statystyczny, Warsezawa, 1937, стор. 12, 21.

ськогосподарських, промислових (підготовка ремісників усіх профілей) та ін.

На чолі Крайової сіоністської організації стояв виконавчий комітет (екзекутива), при якому існували відділи збирання грошових коштів для купівлі землі в Палестині, «фонд відбудови Палестини та її економічного розвитку», відділи з професійної та політичної підготовки майбутніх колонізаторів Палестини, поширювання давньоєврейської культури і мови. Перший та другий відділи практично існували і діяли самостійно.

Незважаючи на численні красномовні свідчення лідерів сіоністських організацій і партій у Польщі про те, що польські євреї зазнають «найбільших гонінь», експлуатації, що в країні дуже сильні антисемітські настрої тощо, ані в програмах, ані, тим більше, в політичній діяльності цих так званих «трудова» і «робітничих» партій не можна знайти навіть натяку на спробу домогтися поліпшення становища шляхом хоча б найменшого «натиску» на уряд. Причина цього полягала в тому, що антисемітизм був вигідний сіоністам, оскільки, за їх думкою, він створює «сприятливий ґрунт» для поширення сіоністських ідей і, крім того, є «стимулюючим» засобом для збільшення еміграції євреїв у Палестину.

Занепокоєні зростанням революційного руху в усьому світі, посиленням впливу комуністичних партій серед трудящих, у тому числі й на західноукраїнських землях, сіоністи вважали, що «нові люди і новий час потребують нових систем керівництва життям і психологією народу»⁶. Тому переворот Пілсудського в травні 1926 р. і встановлення фашистської диктатури були зустрінуті сіоністами з явним задоволенням, що змінилося захопленням і преклонінням, коли новий уряд затвердив текст спеціальної польсько-єврейської угоди, прийнятої в липні 1925 р.⁷

Фашистський уряд Польщі подавав сіоністам допомогу. Коменданти поліції в містах Західної України у своїх повідомленнях «до шановних» засновників того чи іншого сіоністського товариства передавали свої запевнення, що не будуть перешкоджати його створенню. Сіоністи неодноразово користувалися допомогою поліції для вигнання зі своїх зборів «неугідних» елементів. Мітинги та демонстрації на підтримку ідеї колонізації Палестини, які організовувалися сіоністами під час конгресів ВСО, зустрічей і проведів сіоністських лідерів тощо, завжди знаходили розуміння й підтримку з боку поліції. Ось ця «гармонія» і викликала вибух почуттів у Наума Соколова, який заявив депутатам сейму: «Щасливий, що уряд Польщі солідаризується з нашими національними прагненнями. Дякую не тільки від імені польських євреїв, але й від імені Всесвітньої сіоністської організації»⁸.

Дедалі активніша участь єврейської бідноти в революційному русі, її зближення на цій основі з трудящими інших національностей викликали в сіоністських керівників на Західній Україні гостре занепокоєння. Вони дійшли висновку про необхідність консолідації та активізації діяльності так званих «робітничих» і «трудова» партій Поалей Ціон і Гітахдут шляхом їх об'єднання. На одній з перших об'єднавчих конференцій, що відбувалася у Львові в листопаді 1929 р., був присутній представник ВСО і член її виконавчого комітету Л. Барт.

Об'єднавча платформа, вироблена на конференції, була яскравою ілюстрацією реакційної, антиреволюційної сутності сіоністських пар-

⁶ «Chwyla», 15 серпня 1925 р.

⁷ «Chwyla», 8 травня 1926 р.

⁸ «Chwyla», 5 січня 1930 р.

тій. В її першому розділі з глибоким задоволенням відзначалося, що міжнародний соціалістичний рух* дедалі більше «відходить від передвоєнного чисто марксистського перетворення на практиці». Звідси робився висновок про можливість входження сіоністів до складу Соціалістичного робітничого інтернаціоналу, про повне визнання всіх принципів, на яких він існує. Платформа підтвердила, що новостворена організація належить до ВСО, метою її є боротьба за Палестину тощо.

В резолюції, прийнятій на конференції, підкреслювалася необхідність на черговому конгресі Гітахдут** ще раз підтвердив, що новостворена організація стоїть на позиціях заперечення існування в євреїв антагоністичних класів, а звідси й класової боротьби, що марксистський соціалізм, метою якого є захоплення пролетаріатом політичної та економічної влади, не має нічого спільного з метою та завданням сіоністів. В наступних документах Організаційний комітет об'єднаних партій (Гітахдут і Поалей Ціон) з великим задоволенням відзначив «створення єдиного сіоністсько-соціалістичного фронту» на Західній Україні, що, за його думкою, мало стати поштовхом для «розвитку сіоністсько-соціалістичного руху». Першим практичним кроком до поживлення руху було створення у Львові цим комітетом клубу єврейської інтелігенції, метою якого була ідеологічна обробка своїх членів — всіляка популяризація ідей переселення до Палестини, єдності євреїв і несумісності їх з іншими націями, виключності єврейської нації тощо.

Незважаючи на велику кількість різних сіоністських організацій і партій на західноукраїнських землях, у всіх великих політичних кампаніях вони виступали єдиним фронтом. Так, наприклад, під час виборчої кампанії в сейм 1922 р. була створена «Партійна рада сіоністських організацій у Польщі» для розробки єдиної виборчої платформи. Підготовка до виборчої кампанії 1928 р. в сейм і сенат почалася ще з середини 1927 р. з численних конференцій, метою яких було створення блоку сіоністів з несіоністськими єврейськими організаціями та вироблення єдиної передвиборної платформи.

Такої ж тактики вони дотримувалися на виборах правлінь масових організацій. Так, при виборах правлінь «Каси хворих» у Бориславі та Дрогобичі в листопаді 1924 р. сіоністи виступили ініціаторами об'єднання всіх єврейських партій (Бунд, Поалей Ціон, Гітахдут тощо) в «Єдиному виборчому єврейському комітеті». Після його створення був складений список кандидатів. Цікаво, що запеклі захисники й теоретики «єдності» й «безкласовості» єврейського народу ввели до списку правління організації, котра мала захищати інтереси трудящих, 12 хазяїв великих підприємств, 4 адвокати, 5 купців і 4 ремісники⁹.

Багато уваги сіоністи приділяли ідеологічній обробці єврейського населення Західної України, пропаганді колонізації Палестини. Особливе місце в цьому відводилося програмним виступам провідних діячів ВСО — Соколова, Бродецького, Яффе, Жаботинського, Усишкіна та інших, які неодноразово відвідували Польщу та Західну Україну. Лейтмотивом їх прориторикань була ідея «самобутності», «сили» та «оригінальності» єврейського народу.

* Йдеться про соціалістичні партії, котрі входили до складу Соціалістичного робітничого інтернаціоналу, що виник у травні 1923 р. на конференції в Гамбурзі внаслідок об'єднання Бернського Інтернаціоналу та Інтернаціоналу 2^{1/2}. Панівне становище в ньому зайняли праві соціалісти, які проводили опортуністичну розкольніцьку, антиробітничу, антирадянську політику.

** VI конгрес Гітахдута в Гданську (1931 р.).

⁹ «Schwyl», 13 листопада 1924 р.

Об'єктом невсипущої уваги сіоністів було кількісне зростання їх організацій. Методи, за допомогою яких досягалося це «зростання», мали демагогічний провокаційний характер. Видавалися безкоштовні обіди, відкривалися сирітські будинки, подавалася безкоштовна медична допомога ... тільки членам сіоністських партій та організацій. Отже, безробітний єврей або глава багатодітної сім'ї змушений був вступати в сіоністську організацію, щоб не вмерти від голоду або отримати медичну допомогу. У відозві ж «екзекутиви» Крайової сіоністської організації у Львові від 16 травня 1938 р. давалася вказівка про пряме вербування: в кожній єврейській сім'ї, що не належить до сіоністської організації, має побувати представник сіоністів з «реєстраційним листком», домогтися від них вступу до організації і «відразу ж зібрати членські внески».

Цій же меті була підпорядкована вся діяльність сіоністів у культурно-освітніх, молодіжних і робітничих організаціях. Діючи в дусі класичного буржуазного націоналізму, вони створили в 1922 р. Єврейську професійну спілку, що була філіалом загальнопольської Ради профспілок, але мала на місцях свої філії, так звані «Культурамтен» (культурні установи) *, завданням яких було проведення освітньої, агітаційної та організаційної роботи, спрямованої на розпалювання національної ворожнечі тощо. На чолі їх стояв «Централер Юдішер Культурамт» у Варшаві. В основному єврейські профспілки перебували під впливом Поалей Ціон і Бунду, що формально хоч і не відносився до сіоністських партій, але вірою й правдою служив ідеї «відокремлення» єврейського народу, розрізненості робітничого руху, а, отже, інтересам буржуазного націоналізму. Недаремно сіоністський лідер Жаботинський заявляв, що Бунд був «підготовчою школою сіонізму», що «Бунд і сіонізм — це не два паростки з одного кореня: це великий стовбур і один з його пагонів...»¹⁰.

Підвищений інтерес сіоністів до Польщі пояснювався тим, що вона займала друге місце в світі після США за кількістю єврейського населення. Саме від Польщі вони очікували найбільших зборів і основною метою відвідувань Соколовим, Бродецьким, Яффе, Усишкіним та іншими сіоністськими лідерами Польщі та Західної України була активізація діяльності по збиранню коштів для «Народного фонду Ізраїлю» («Керен Кайємет Ел Ізраель»), метою якого була купівля землі в Палестині та «Основного фонду» («Керен Хайезод»), гроші якого йшли на економічний розвиток викуплених або захоплених у арабів земель, забезпечення потреб колоністів тощо. Філіали обох фондів існували у всіх країнах, де були сіоністські організації. Щорічні надходження до цих фондів мали, за думкою їх керівників, становити не менше 2 млн. фунтів стерлінгів.

Сіоністи застосовували різноманітні засоби «викачування» грошей, насамперед — збирання «десятини». Кожний сіоніст, незалежно від своїх доходів, повинен був віддати десяту частину на «справу визволення Палестини». Проводилися щомісячні кампанії по збиранню коштів на користь згаданих вище фондів і т. п. Приїзд же сіоністських лідерів викликав нову хвилю зборів та оподаткувань. Так, з появою у Львові представника ВСО Яффе була пов'язана двотижнева кампанія, суть якої полягала у тому, що кожний єврей повинен був кілька го-

* На початку 1926 р. їх було в Польщі 17 і вони об'єднували 30 тис. єврейських робітників.

¹⁰ Ю. И в а н о в. Назв. праця, стор. 63.

дин відпрацювати «на користь Палестини»¹¹. Загальна щорічна сума надходжень (наприклад, з Західної України) заздалегідь визначалася керівниками ВСО і дорівнювала вартості тієї чи іншої кількості дунамів*. Обсяг цих надходжень щороку зростав (від вартості 20 тис. дунамів у 1922 р. до вартості 100 тис. дунамів у 1930 р.). Цілком зрозуміло, що основний тязгар зборів лягав на плечі єврейської бідноти, яка змушена була віддавати сіоністам останній зароблений гріш.

Однак і величезних щорічних надходжень не вистачало сіоністам для проведення їх антинародної політики. Тому на XIV конгресі ВСО у Відні (1925 р.) було прийняте рішення про запровадження додаткового обов'язкового збору — шекля, надходження від якого мали йти «на потреби адміністрації». Мабуть, під цими «потребами» сіоністські лідери розуміли не тільки адміністративний апарат, але й утримання своїх розвідувальних організацій, які в 1930 р. після об'єднання створили єдину організацію «Хагана» («Оборона»)**, шупальця якої простягнулися в усі країни світу. За положенням, розробленим цим конгресом, кожний сіоніст повинен був купити не менш одного шекля. Це давало йому право з 18 років обирати делегатів на конгреси ВСО. Були встановлені щорічні мінімальні норми продажу шеклів у найбільших капіталістичних країнах: у Польщі — 275 тис. шеклів, з них 50 тис. — на Західній Україні¹².

Значне місце в своїй діяльності сіоністи приділяли роботі з молоддю, вихованню її в «патріотичному», сіоністському дусі. При цьому молодих людей намагалися переконати, що «вони завжди поживавлювали рух (сіоністський — В. Д.), вели його вперед, від них залежить майбутнє руху». Саме тому, підкреслювали в своїх виступах і публікаціях сіоністські лідери, «молодь повинна відчувати свою відповідальність за долю руху, черпати в цьому сили та одухотворення і завжди бути на чолі руху»¹³.

На Західній Україні існувало чимало сіоністських і несіоністських молодіжних організацій — «Ахва» («Братерство»), «Ярданія» (студентське єврейське товариство), «Хехалюц» («Піонер»), «Хехалюц-Хасаїр» («Молодий піонер») та ін. Для активізації сіоністської діяльності всіх цих організацій при ексекутиві Крайової сіоністської організації у Львові був створений молодіжний відділ, що підтримував постійний зв'язок з такими ж відділами у Кракові та Варшаві. За його ініціативою відбувалися молодіжні сіоністські з'їзди й конференції.

Сіоністські лідери на Західній Україні готували собі кадри, які вільно володіли б усім арсеналом засобів і методів роботи серед населення з метою прилучення його до «великих завдань сіонізму». З цією метою при ексекутиві була створена молодіжна школа, завданням якої було зближення партії з молодіжними організаціями, схилення молоді «до самостійного мислення» та різноманітних практичних дій на основі «багатого» досвіду сіоністів.

Однією з головних і постійних турбот сіоністів було збільшення кількості колоністів у Палестині. Для підготовки майбутніх колоністів

¹¹ «Chwyla», 13, 16 лютого, 15 березня 1930 р.

* Дунам — міра площі землі в Палестині, дорівнює 919 м².

** «Хагана» складалася з членів груп сіоністської організації «Гашомер» («Охоронець») і колишніх членів єврейського легіону, що воював на боці Англії проти Туреччини в 1915 р. Членом «Хагани» був і теперішній ізраїльський «яструб» Моше Даян. Ця організація займалася підготовкою та проведенням диверсій, а також збиранням шпигунських відомостей для ВСО та англійської Інтеллідженс сервіс.

¹² «Chwyla», 1 квітня 1926 р.

¹³ «Chwyla», 12 січня 1924 р.

у 1924 р. в усіх капіталістичних країнах була створена молодіжна організація «Хехалюц», що безпосередньо підпорядковувалася виконавчому комітету ВСО. На Західній Україні ця організація була створена значно раніше — в листопаді 1920 р. і перебувала під впливом «Поалей Ціон». Її завданням була підготовка єврейської молоді до еміграції в Палестину¹⁴. В Польщі на середину 1926 р. ця організація налічувала 16 700 членів, 30% з яких були дівчата*.

Безпосередньо для керівництва діяльністю «Хехалюц» в 1925 р. на Західній Україні було створено товариство «Езра» як організація «опіки над хехалюцями та палестинськими емігрантами». Ця «опіка» виявлялася в тому, що «Езра» проводила «тижні хехалюца» по збиранню коштів для колонізації Палестини, «день хехалюца» для вербовки нових членів, вечори, концерти, надходження від яких йшли на користь товариства та ін.

Однак йшлося не стільки про колонізацію Палестини шляхом купівлі землі, скільки про завоювання арабської території із зброєю в руках. Саме цим пояснюється наполегливість сіоністів, які домогалися права на навчання єврейської молоді в польських військових школах, присвоєння їм офіцерських звань тощо¹⁵. В деяких документах, наприклад, у листі Крайової сіоністської організації командуючому окружним корпусом у Львові містилося прохання допомогти єврейській молоді, що від'їжджала в Палестину, пройти військову підготовку. В листі підкреслювалося, що уряд Польщі симпатизує колонізації Палестини, а тому військові корпуси повинні навчати євреїв володіти зброєю, яку їм дають англійці для боротьби проти арабів.

Цій же меті була підпорядкована й діяльність юнацької скаутської організації «Хашахор», що перебувала під впливом фашистських сіоністів. Члени організації займалися пропагандою ідеї створення єврейських легіонів у Палестині та інших країнах, зобов'язані були вивчати давньоєврейську мову. Будувалися організації за принципом військових підрозділів, підпорядковувалися військовій дисципліні. Головним командантом цих організацій у Польщі був Л. Сухавчицький, кумиром і «ідейним провідником» — Й. Трумпельдор**.

Одним з найголовніших завдань сіонізму з моменту його виникнення була боротьба проти комуністичної ідеології, проти першої в світі соціалістичної держави і, нарешті, проти світового комуністичного руху. Західноукраїнські сіоністи йшли в авангарді цієї боротьби. Сусідство Західної України з Радянською Україною, високий рівень революційної боротьби, зростання впливу КПЗУ на маси трудящих всіх національностей, прагнення західноукраїнських трудящих до возз'єднання з Радянською Україною змушували сіоністів пускати в хід весь арсенал випробуваних засобів боротьби. В своїх циркулярних листах, які широко розповсюджувалися серед низових організацій, вони завжди підкреслювали, що «сіонізм і комунізм взаємно виключають один одного..., а тому нашим обов'язком є протидія впливу більшовизму серед євреїв».

В документах давалися конкретні рекомендації по боротьбі проти комуністів: посилити пильність в усіх організаціях, не допускати в них

¹⁴ Statut „Nehaluc”, Lwów, 1935, стор. 2.

* Того ж року в Німеччині налічувалося 1003, в Австрії — 703, Литві — 813, Румунії — 750, Чехословаччині — 420 членів організації «Хехалюц».

¹⁵ «Chwyła», 8 травня 1926 р.

** Й. Трумпельдор — організатор і керівник єврейського легіону в Палестині у 1915 р.; був убитий у сутичці з бедуїнами в 1920 р.

комуністів; бути особливо обережними при прийнятті нових членів і постійно перевіряти старих; не вводити в контакт з комуністами, уникати будь-яких дискусій; посилити виховну роботу, оскільки вона є «найсильнішою зброєю в боротьбі з нашим противником (комуністами — В. Д.)». Однак і цих заходів для сіоністів було замало. Вони вдавалися до прямих провокацій, відкрито користуючись допомогою поліції для боротьби з комуністами. Яскравою ілюстрацією можуть служити вибори правління єврейської студентської організації «Огнисько», що відбувалися в листопаді 1924 р. На ці вибори сіоністи з'явилися із заздалегідь підготовленим списком кандидатур. Однак комуністичні елементи, вплив яких тут посилювався, зірвали їх задуми. Тоді сіоністи подали скаргу в поліцейське управління і через кілька днів провели свої вибори в присутності комісара поліції і трьох поліцаїв¹⁶. Але й «вибори», проведені таким чином, не допомогли. Вплив комуністів у цій організації постійно зростає. Поступово «Огнисько» втрачало свою націоналістичну обмеженість, перетворюючись на багатонаціональну студентську організацію¹⁷.

А який зойк зчинила сіоністська преса, коли єврей-комуніст Нафталі Ботвін за рішенням львівської організації КПЗУ влітку 1925 р. застрелив провокатора Цехновського, котрий видав поліції десятки комуністів Варшави та інших міст. Вмить були забуті ідеї «єдності» єврейської нації, проповіді про «взаємодопомогу» та підтримку євреїв. Нафталі Ботвін поливали брудом, називали «виродком» і вітали вирок суду про його розстріл¹⁸.

Подібні ж почуття викликали в сіоністів і криваві розправи поліції над львівськими безробітними, які виходили на демонстрації з транспарантами «Роботи і хліба!» Спокійно й незворушно спостерігали вони за безчинствами поліції та членів польських воєнізованих фашистських організацій у Львові 1 листопада 1928 р., внаслідок яких були розгромлені всі українські культурно-освітні, спортивні та кооперативні організації, десятки людей було поранено і вбито, сотні були кинуті у в'язниці. Криваві події 16 квітня 1936 р. у Львові дали сіоністам новий привід для розпалювання антикомуністичної істерії. У всіх цих і подібних випадках сіоністи поспішали схвалити політику уряду, відмежуватися від «бунтівників» і подякувати поліції за її «тактовну і правильну діяльність», що «залобігла можливості поширення безпорядків»¹⁹.

Лютюю антирадянщиною були пройняті вся сіоністська преса, виступи лідерів сіоністських партій, листівки та відозви. Новий приступ антирадянської істерії викликало в західноукраїнських сіоністів утворення в СРСР у 1934 р. Єврейської автономної області. У численних циркулярах, листівках і зверненнях вони намагалися довести, що єдиним місцем у світі, де євреї можуть жити і розвиватися як нація, є Палестина, що утворення Єврейської автономної області «є виявом єврейського комунізму, який бореться з сіонізмом» тощо.

Всі твердження сіоністів про «єдність» і «безкласовість» єврейської нації, всі спроби створити «єврейське національне вогнище» в Палестині без класової боротьби розсипалися на порошок, коли в їх «національному житті» одна з перших виникла й оформилася комуністична пар-

¹⁶ «Chwyla», 22 листопада 1924 р.

¹⁷ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 1, оп. 52, спр. 533, арк. 85; ф. 121, оп. 3, спр. 328, арк. 37, 24; ф. 110, оп. 1, спр. 900, арк. 1.

¹⁸ «Chwyla», 7, 15 серпня 1925 р.

¹⁹ «Chwyla», 12 квітня 1926 р., 3 листопада 1928 р., 17, 18, 19 квітня 1936 р.

тія*, що очолила революційний рух єврейської бідноти й відкрито виступила проти шовіністичної політики сіоністів, на захист прав арабських бідняків. В своїх листівках ізраїльські комуністи підкреслювали, що повстання арабів 1929 р., спрямоване проти колоніалізму, було жорстоко придушене англійськими військами при активній участі єврейських сіоністсько-фашистських банд і підтримці арабської буржуазії. Ізраїльські комуністи постійно проводили думку про те, що сіонізм був і залишається ударною силою міжнародного імперіалізму на Близькому Сході, що вся його політика спрямована на посилення експлуатації єврейської бідноти.

Компартія Ізраїлю була об'єктом цькування сіоністів усього світу, у тому числі й Західної України. Знов були пущені в хід випробувані пропагандистські прийоми, потоки брехні та наклепів, включаючи тезу про проникнення «комуністичної зарази» у «здоровий єврейський організм».²⁰

Вся ідеологічна та політична діяльність буржуазних націоналістів, яке б забарвлення вони не мали, завжди була підпорядкована єдиній меті — захисту своїх класових інтересів, збереженню в недоторканності капіталістичного ладу. Саме спільність кінцевої мети відсувала на другорядне місце всі суперечки, що існували між буржуазно-націоналістичними партіями тієї чи іншої країни, об'єднуючи ці партії в єдину контрреволюційну силу на основі їх антикомуністичної, антирадянської, антиреволюційної й антинародної суті.

Все це повною мірою стосувалося і Західної України, де велика кількість польських, українських, єврейських та інших буржуазно-націоналістичних партій і незгоди, що існували між ними, не заважали їм фактично разом виступати єдиним фронтом в боротьбі проти революційного руху, проти КПП, КПЗУ та Радянського Союзу. Для підвищення «ефективності» такої діяльності між сіоністами, з одного боку, і українськими та польськими буржуазно-націоналістичними партіями, з другого, встановлювалися контакти. Про це свідчать неодноразові заяви голови Єврейського клубу в сеймі, а також посла «Українського націонал-демократичного об'єднання» (УНДО) — Палієва²¹. У свою чергу, симпатії сіоністам неодноразово висловлювали й лідери Польської соціалістичної партії (ППС)²². Це взаємне прагнення давало й практичні наслідки, що знаходили вияв у спільних виборчих кампаніях по виборах до сейму, сенату, правлінь змішаних молодіжних, культурно-освітніх та кооперативних організацій, особливо при підготовці та проведенні антирадянських виступів²³.

Однак і спільні антикомуністичні зусилля буржуазно-націоналістичних партій на Західній Україні не виправдовували сподівань їх ініціаторів, не могли перешкодити поширенню комуністичних ідей, зростанню симпатій до КПЗУ та розмахів революційної боротьби. Проти волі сіоністи були змушені визнати «посилення комуністичного впливу серед єврейської бідноти» і навіть той факт, що на XII конференції Крайової сіоністської організації (1932 р.) «були спроби комуністичних виступів».

* Комуністична партія Ізраїлю була заснована в 1919 р. як Соціалістична партія Палестини; в 1921 р. була перейменована в Комуністичну партію Палестини; з травня 1943 р. — КПП. В 1924 р. КПП була прийнята в Комінтерн.

²⁰ «Chwyla», 10, 16 березня 1926 р. та ін.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 168, арк. 54.

²² «Chwyla», 29 жовтня 1924 р.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 367, арк. 12; «Вісті», 26 жовтня 1927 р.

Однією з головних причин невдач сіоністів була діяльність КПЗУ, яка творчо застосовувала ленінську національну програму.

Стоячи на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін вчив трудящих непримиренній боротьбі з націоналізмом і шовінізмом. «Марксизм непримиренний з націоналізмом, хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм, злиття всіх націй...»²⁴ писав В. І. Ленін. Він неодноразово вказував, що боротьба проти національного гноблення і національних привілеїв повинна бути пов'язана з боротьбою проти націоналізму, який прагне до роз'єднання трудящих шляхом насадження націоналістичного дурману. Національним незгодам різних буржуазних партій через питання про мову і т. п. В. І. Ленін протиставив вимогу єдності і злиття робітників усіх національностей у пролетарських організаціях²⁵.

Розробляючи свою національну програму, КПЗУ особливу увагу приділяла єдності трудящих всіх націй Польщі в боротьбі за знищення соціального і національного гноблення. Теоретичний орган ЦК КПЗУ журнал «Наша Правда» підкреслював: «Необхідно пам'ятати про те, що шлях до визволення і возз'єднання з Радянською Україною проходить через повалення фашистської влади в Польщі, через спільну революційну боротьбу трудящих мас Польщі, Західної України і Західної Білорусії»²⁶. Однак успіх згуртування трудящих під прапором пролетарського інтернаціоналізму залежав, насамперед, від ідейного та організаційного розгрому буржуазного націоналізму. Особливо гостро це питання постало перед КПЗУ після перевороту Пілсудського, коли всі буржуазно-націоналістичні партії стали на позиції активної підтримки фашистського режиму. За цих умов, підкреслювалося в рішенні III з'їзду КПЗУ з національного питання (1928 р.), робота мала йти в напрямку посилення боротьби «проти «великодержавного шовінізму серед польських мас, націоналізму серед українських і єврейських мас, антисемітизму серед польських і українських робітників і селян, сепаратизму серед трудящих мас різних націй» при висуненні лозунгів, що об'єднували б трудящих усіх націй в боротьбі проти фашизму»²⁷.

В усіх рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів КПЗУ давалася оцінка сіонізму і підкреслювалася необхідність боротьби з ним як з «агентурою фашистського уряду Пілсудського серед єврейських трудящих»²⁸. Викриваючи антинародну, контрреволюційну суть сіонізму, комуністи висували свою програму вирішення єврейського питання, свої лозунги: рівноправність для євреїв, ліквідація кагалів як зброї клерикального закріпачення мас, ліквідація будь-яких правових і фактичних обмежень для євреїв, підкреслюючи, що тільки возз'єднання Західної України з Радянською Україною може гарантувати їм соціальне та національне визволення²⁹. Для посилення роботи серед трудящих єврейської національності у 1924 р. при ЦК КПЗУ був створений відділ, що керував діяльністю єврейських бюро при окружних партійних організаціях³⁰.

Особливу увагу комуністи приділяли роботі в масових єврейських організаціях — молодіжних, студентських, профспілках, приватних та

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 17.

²⁵ Див. Там же, стор. 6.

²⁶ «Наша Правда», 1928, № 8—10, стор. 46.

²⁷ Постанови III з'їзду КПЗУ. Повне видання, X., 1929, стор. 90.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 158, арк. 32.

²⁹ Постанови III з'їзду КПЗУ, стор. 99.

³⁰ ЛОДА, ф. 121, оп. 2, спр. 9, арк. 76; ф. 256, оп. 1, спр. 52, арк. 18; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 46, арк. 68, 69 та ін.

школах, що перебували під впливом сіоністів. Внаслідок цієї роботи в 1925 р. трудящі єврейської національності у Львові, Тернополі та інших містах бойкотували вибори в кагал, члени робітничої організації «Іхуда» в Косові, «Хехалюца» в Тернополі, «Ярданія» в Стрию відкрито виступили проти сіоністського керівництва³¹.

Єврейський відділ при ЦК КПЗУ проводив і масові антисіоністські кампанії. Так, наприклад, влітку 1931 р. по всій Західній Україні комуністи проводили збори на тему «XVII сіоністський конгрес і трудящі маси», на яких викривали резолюції та лозунги цього збіговиська, висували делегатів на антиконгресову конференцію. На цій конференції був обраний антисіоністський комітет, завданням якого було очолити антисіоністську кампанію. Члени цього комітету організовували читання рефератів, виступали на вічах сіоністів, використовуючи при цьому колишніх сіоністів тощо³².

Внаслідок цієї роботи значна кількість рядових членів сіоністських партій, наприклад, Поалей Ціон, розривала з сіоністською демагогією, займала прокомуністичні позиції³³. В 1931 р. була створена «Загальноєврейська трудова партія» («Альгемайне Юдіше Арбайт дер Партай»), що вела комуністичну пропаганду серед єврейської бідноти³⁴.

З другого боку, КПЗУ рішуче боролася проти антисемітизму, за допомогою якого правлячі класи «намагалися відвернути увагу українських і польських трудящих від боротьби зі своїми експлуататорами і гнобителями, з фашистською диктатурою»³⁵. У своїх листівках та пресі КПЗУ роз'яснювала трудящим, що «єврей лихвар і капіталіст, єврей кровопивець, єврей-буржуй або поміщик є вашим ворогом не тому, що він єврей, а тому, що таким самим вашим ворогом є буржуй український або український поміщик... Єврейський народ, зокрема його працюючі маси, може бути тільки вашим союзником, а не ворогом»³⁶. Багато уваги викриттю антисемітизму, боротьбі з ним приділяв легальний орган КПЗУ «Гарт»³⁷. З ініціативи КПЗУ проводилися масові віча, мітинги, демонстрації та страйки протесту на захист єврейських трудящих під час спровокованих польськими та українськими націоналістами єврейських погромів³⁸.

Будучи глибоко інтернаціональною партією, КПЗУ сміливо піднімала свій голос на захист арабської бідноти, в якій сіоністи при підтримці англійських імперіалістів — то зброєю, то грошима відбирали землю. У листівці ЦК КПЗУ, виданій у березні 1925 р., підкреслювалося, що боротьба проти імперіалістів та їх слуг — сіоністів повинна вестися не тільки в Палестині, але й на Західній Україні, оскільки «сіоністи в Палестині прислужують англійському імперіалізму проти арабського селянства, а на Західній Україні польському імперіалізму проти українського селянства — це історична роль сіоністів»³⁹.

Шовіністична, агресивна політика сучасного сіонізму як і його антинародна реакційна суть далеко не нові. Протягом багатьох років він вірою й правдою служив світовому імперіалізму, був його агентурою,

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 718, арк. 3; ф. 233, оп. I, од. зб. 46, арк. 69.

³² Там же, ф. 6, оп. 1, од. зб. 526, арк. 95.

³³ ЛОДА, ф. 1, оп. 56, спр. 2653, арк. 1.

³⁴ Волинський обласний державний архів, ф. 71, оп. 2, спр. 3260, арк. 1.

³⁵ Постанови ІІІ з'їзду КПЗУ, стор. 99.

³⁶ «Воля Народу», 22 листопада 1925 р.

³⁷ «Гарт». ч. 1, 4 квітня 1933 р.; додаток «Літературний гарт», № 1, 1933 р.

³⁸ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 2131, арк. 19.

³⁹ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 2, оп. 1, спр. 300, арк. 11.

його ударною силою. Людиноненависництвом, провокаціями, антирадянською спрямованістю та антикомунізмом зафіксований кожний його крок по землі. І з особливою актуальністю звучать зараз слова Ю. Фучіка «Люди, будьте пильні!», оскільки сіонізм з його центрами в Нью-Йорку й Тель-Авіві — нове вогнище фашизму на землі.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗАВОРУШЕННЯ В ПОЛЬСЬКІЙ МІЛІЦІЇ ЛЮДОВІЙ

(листопад 1918 — жовтень 1919 рр.)

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

Революційний рух, що під впливом ідей Великого Жовтня охопив у перші місяці існування відродженої польської держави робітничий клас та селянство і зачепив навіть армію, поширився також на так звану Міліцію людovou (МЛ), яка, поряд з комунальною поліцією і жан-дармерією, була покликана охороняти «внутрішній порядок у країні та безпеку». Виникла вона в листопаді 1918 р. як збройна сила угодовської Польської соціалістичної партії-фракції.

Слід сказати, що в той період майже всі політичні партії Польщі намагалися мати власні збройні сили. Так, народова демократія створила стражу народову, національна робітничка спілка — бойову організацію; вважалося, що Червона гвардія в Домбровському басейні й деяких інших місцях була збройною силою Комуністичної робітничої партії Польщі. Цьому сприяло те, що під час війни, особливо після роззброєння німецьких та австро-угорських окупантів, у населення залишилося багато різної зброї¹.

Створюючи МЛ в період, коли польської держави по суті ще не було, ліві елементи в ППС думали про збройну силу майбутньої народної (людової) влади. Перший загін МЛ було сформовано у Любліні (5 листопада 1918 р.) як орган місцевої Ради робітничих депутатів, більшість у якій належала ППС.

Загони МЛ почали виникати і в інших місцях на території колишнього Королівства Польського, де діяла ППС-фракція. Особливо швидко поповнювалась МЛ у другій половині листопада 1918 р. і досягла, за даними прем'єр-міністра Є. Морачевського, 6 тис. чол.²

Хоча Міліція людова була спочатку збройною силою ППС-фракції*, однак до неї входили також члени інших партій, передусім ППС-лівіці. Після об'єднання ППС-лівіці з СДКПіЛ та утворення КРПП в лавах МЛ з'явилися комуністи. Подекуди, як, наприклад, у Жирар-

¹ A. Leinwand. Z dziejów Milicji ludowej w latach 1918—1919.— „Z pola walki”, 1965, N 2, стр. 64—65.

² E. K. [Jędrzej Moraczewski]. Przewrót w Polsce, Kraków—Warszawa, 1919, стр. 45.

Правда, інші джерела називають удвоє більшу цифру — 12 тис. чол. (Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. 11, ноябрь 1918 г.— апрель 1920 г., М., 1964, стр. 267).

* Необхідно зауважити, що паралельно з утворенням пепеєсівської Міліції людової в багатьох селах, головним чином Люблінщини, в період роззброєння окупантів стихійно виникали загони громадської охорони, які складалися в основному з сільськогосподарських робітників та бідняцьких верств селянства. Очевидно, в силу традицій селянського (людового) руху ці загони почали називатися також Міліцією людovou.

Далі в повідомленні під загонами Міліції людової розумітимуться, як правило, тільки ті, що створювалися ППС-фракцією і покликані були стати однією з сил «внутрішнього порядку та безпеки».

дові, загони МЛ з'явилися як наслідок співробітництва ППС-фракції з СДКПіЛ³. Отже, МЛ не становила однорідну і єдину організацію.

З самого початку у МЛ панували досить прогресивні настрої. Саме тому буржуазні кола на сторінках своїх друкованих органів розгорнули проти неї широку кампанію, навіть вимагали розпустити її.

Уряд Є. Морачевського, усвідомлюючи, що МЛ може стати для нього серйозною небезпекою, вирішив прибрати її до рук. З цією метою 5 грудня 1918 р. Рада Міністрів вирішила утворити Міліцію людову «для охорони і забезпечення спокою та безпеки населення міст і сіл, а також для боротьби з усіма проявами громадського безпорядку, для здійснення розпоряджень державних властей»⁴. Отже, МЛ перестала бути збройною силою ППС і перейшла в цілковите підпорядкування уряду. Правда, цей перехід затягувався, а в деяких місцях так і не закінчився.

Приймаючи згадане рішення, правлячі кола Польщі мали ще й інші, приховані наміри. Побоюючись радикальних, навіть революційних настроїв МЛ, Ю. Пілсудський доручив своїй довіреній особі, призначений на пост командира МЛ, протягом півроку роззброїти міліціонерів, частину з них влити у регулярне військо, а небажаних і ненадійних — заарештувати⁵.

Однак, поки справа дійшла до цього, МЛ встигла завдати урядові чимало прикростей. Як і раніше, реакція нападала на неї. Варшавське кореспондентське бюро попереджало, що «Міліція людова, яка є нібито нейтральною, оточує піклуванням більшовиків і при нагоді стане на їхньому боці»⁶. За повідомленням політичного відділу Генерального штабу, навколо МЛ зосередилися всі ліві елементи, яких «була в ППС досить значна кількість»; на чолі загонів, що налічували по кілька сотень чоловік, стояли люди «палкі, схильні до гарячкових, несерйозних, не завжди послідовних дій»⁷. У Бендзіні окружне командування жандармерії називало МЛ «гніздом більшовизму», твердячи, ніби вона в цьому районі діє «в погодженні з комуністами»⁸, а очолюють її «небезпечні революціонери — учасники перевороту в Росії»⁹. Подекуди загони МЛ підпорядковувалися революційним Радам робітничих депутатів, виступали проти місцевих урядових властей (Замость, Жирардув, Варшава, Блоне)¹⁰. Оскільки правлячі кола часто використовували військо для боротьби з робітниками й селянами, революційні елементи МЛ агітували проти вступу до регулярної армії¹¹.

Непоодинокими були сутички МЛ з армійськими підрозділами. Наприклад, 27 грудня 1918 р. загін у МЛ у містечку Блоне (поблизу Варшави), прагнучи не допустити втручання війська в страйк сільськогосподарських робітників, роззброїв у казармі цілий ескадрон кавалерії¹².

³ J. Holzer. Polska partia socjalistyczna w latach 1917—1919, W., 1962, стор. 189, 201.

⁴ AAN, z. Prezydium Rady Ministrów, Protokóły posiedzeń, t. 4, k. 465, 467; W. L. Karwacki. Walka o władzę w Łodzi, 1918—1919, W., 1962, стор. 93—95.

⁵ Historia polskiego ruchu robotniczego, 1864—1964, t. 1, 1864—1939, W., 1967, стор. 298.

⁶ AZHP, z. 103, t. 4, k. 8.

⁷ CAW, z. 440/12, t. 2—3, k. 66—66 zwr.

⁸ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, k. 44.

⁹ Ogdłosy 1917 roku w Zagłębiu Dąbrowskim, Częstochowie i na Śląsku, Katowice, 1967, стор. 99.

¹⁰ Z. Rybicki. Rady delegatów robotniczych w Polsce, 1918—1919, W., 1962, стор. 115.

¹¹ CAW, z. 440/12, t. 2—3, k. 173 zwr.

¹² W. Kuszyc. Wrzenie rewolucyjne na wsi polskiej w latach 1917—1919, W., 1957, стор. 110—111.

В ніч з 6 на 7 січня 1919 р. Міліція людова атакувала в м. Радомі (Келецьке воєводство) 26-й піхотний полк, який, на її думку, був контр-революційним, оскільки брав участь у роззброєнні Червоної гвардії в Домбровському басейні. Після кількогодинної сутички міліція здобула кулемети і спорядження¹³.

4 березня під час заворушень у Новорадомську МЛ на подвір'ї своєї дільниці роззброяла групу комунальної поліції, після чого вигнала їх із свого двору, і ті потрапили в натопл людей, обурених нерегулярним постачанням хліба¹⁴. Через кілька днів у Лодзі загін МЛ примусив тікати кінну поліцію за те, що вона хотіла розігнати робітничий похід¹⁵. Навесні 1919 р. загін МЛ у м. Островцю Свентокшиському (Келецьке воєводство) разом із прибулим загonom Червоної гвардії з сусіднього м. Цмельова допоміг жителям міста зломити збройний опір білогвардійців і не дати місцевим купцям вивезти в Австрію велику кількість худоби і продовольства¹⁶.

Березень 1919 р. ознаменувався революційними виступами МЛ у Домбровському басейні. В рапорті міністерства внутрішніх справ від 22 березня вказувалося: «Часто трапляються випадки роззброєння невеликих загонів нашого війська Міліцією людовою»¹⁷.

Напередодні страйку 12 березня, командування, добре знаючи міліціонерів, заборонило їм виходити з казарм. Однак у Домброві рота вийшла з казарм і виступила на захист страйкарів. Терміново прибулий військовий підрозділ роззбрів цю роту, а наступного дня — ще дві (з Бендзіна і Сосновця)¹⁸. Під час цих подій було роззброєно в басейні 343 міліціонери¹⁹. Протягом кількох днів уряд Падеревського вигнав з МЛ 600 ненадійних з його точки зору осіб²⁰.

Співчуваючи революційній боротьбі, Міліція людова брала безпосередню участь у демонстраціях. Так, з Домбровського басейну в березні 1919 р. повідомляли у Варшаву, що МЛ бере в усіх робітничих походах активну участь²¹. 12 березня в Любліні на чолі робітничого походу йшли члени резерву МЛ²². Коли 3 березня в м. Ченстохові (нині Катовицьке воєводство) на ґрунті продовольчих труднощів сталися заворушення, разом з демонстрантами вулицями міста йшли кілька взводів МЛ²³.

У багатьох випадках загопи МЛ захищали трудящих від війська і жандармерії. Так, у Варшаві 7 лютого під час загального страйку міліціонери зайняли деякі заводи і не допускали туди штрейкбрехерів²⁴.

Активними були дії МЛ на селі. У Скверневіцькому повіті (Варшавське воєводство) близько півтори тисячі міліціонерів захищали страйкуючих сільськогосподарських робітників від жандармерії і вій-

¹³ САУ, з. 440/12, т. 2—3, к. 66, 70.

¹⁴ ААН, з. Paderewskiego, т. 511, к. 77.

¹⁵ A. Leinwand. Назв. праця, стор. 77.

¹⁶ B. Dziatosz, J. Natys. 1918—1919 na ziemiach Kielecczyny, Kielce, 1957, стор. 19.

¹⁷ ААН, з. Paderewskiego, т. 511, к. 123 звр.

¹⁸ Archiwum Wojewódzkiego komitetu PZPR w Katowicach, Materiały nieopracowane; Z. Szczygielski i A. Tumińska. Z dziejów Rad delegatów robotniczych w Polsce, W., 1960, стор. 59.

¹⁹ Historia polskiego ruchu robotniczego, 1864—1964, т. I, стор. 298.

²⁰ A. Leinwand. Назв. праця, стор. 78.

²¹ ААН, з. Paderewskiego, т. 511, к. 123 звр.

²² S. Krzykała. Z dziejów KPP na Lubelszczyźnie (1918—1923), Lublin, 1961, стор. 19.

²³ ААН, з. Paderewskiego, т. 511, к. 74 звр.

²⁴ A. Leinwand. Назв. праця, стор. 70.

ська²⁵. У Плоцькому повіті МЛ підтримала в лютому 1919 р. вимоги фільваркових робітників.

На Люблінщині МЛ (одним з її організаторів там був член лівого крила ППС Маріан Бучек) визнавала єдиною владою у фільварках фільваркові комітети²⁶. У Яновському повіті на Люблінщині МЛ відбирала у поміщиків зброю і віддавала її сільськогосподарським робітникам²⁷.

Всі ці факти свідчать, що в МЛ були досить сильними радикальні, революційні настрої, відчувався вплив комуністів, тому вона дедалі більше виходила з-під впливу уряду і поступово перетворювалася в небезпечну для нього силу. Тим-то уряд, який давно вже мав намір ліквідувати МЛ, 5 лютого 1919 р. ухвалив декрет, що доповнював правила про утворення МЛ деякими новими положеннями. Вони давали юридичні підстави для усунення з лав МЛ небажаних, прогресивних елементів²⁸.

Проте і цей захід виявився неефективним. Тоді уряд видав розпорядження про мобілізацію міліціонерів до регулярного війська, що викликало серед них загальне обурення. Вони погрожували, що при першій-ліпшій нагоді перейдуть на бік Червоної Армії.

Ці слова не дуже розходилися з ділом. В одному з документів, надісланому 19 березня 1919 р. І. Падеревському, зазначалося: «Кулеметна рота Міліції людової, вчора відправлена на фронт, прийняла конспіративну назву «Перша революційна рота». На фронті вона має вести серед солдатів агітацію. До складу роти входять тільки бойовики 1905 р. * і комуністи»²⁹. 23 березня прем'єр-міністр одержав повідомлення, що шоста рота, сформована з МЛ, на фронті разом з офіцерами «перейшла на бік більшовиків»³⁰.

Через два місяці стався ще прикріший для панівних класів випадок. На початку червня батальйон МЛ був відправлений на литовсько-білоруський фронт нібито для охорони прикордонних районів. Насправді ж йому було наказано йти на фронт. Однак міліціонери відмовилися виконати наказ, оскільки не хотіли вбивати радянських пролетарів. Жандарми, оточивши загін, дали по ньому залп. Кілька чоловік було вбито³¹.

У відозві, адресованій солдатам і робітникам, група міліціонерів писала: «Ми не підніmemo руку проти наших братів, робітників Росії і всього світу!.. Геть уряд буржуазії, геть уряд експлуататорів, геть уряд генералів!»³².

У м. Волковиську (нині Білоруська РСР) батальйон МЛ відмовився воювати проти Червоної Армії. Його було оточено і кожного десятого розстріляно, а решту відправлено в різні військові частини³³.

Як зазначалося вище, уряд водночас роззброював непокірні загони МЛ. В січні 1919 р. було ліквідовано численний і бойовий загін МЛ

²⁵ W. Kuszyk. Назв. праця, стор. 110.

²⁶ S. Krzykała. Z dziejów Rady delegatów robotników folwarcznych ziemi Lubelskiej.— „Rocznik Lubelski”, t. III, Lublin, 1961, стор. 213.

²⁷ H. Malinowski. Program i polityka rolna Komunistycznej partii robotniczej Polski (1918—1923), W., 1964, стор. 61.

²⁸ A. Leinwand. Назв. праця, стор. 76.

* Маються на увазі члени бойової організації ППС, які в роки революції 1905—1907 рр. вчинили багато терористичних актів і збройних нападів проти царських зійськ, жандармів і властей.

²⁹ AAN, z. Paderewskiego, t. 511, k. 119.

³⁰ Там же, k. 129 zwr.

³¹ Документы и материалы..., т. II, стор. 266.

³² Там же, стор. 266—267.

³³ A. Leinwand. Назв. праця, стор. 79—80.

у м. Жирандові: частину міліціонерів позбавлено зброї, частину — переведено в інші загони, решту — просто вигнано з МЛ³⁴.

Однак все це не давало потрібних урядові наслідків. Тому в травні 1919 р. він ухвалив постанову, що фактично означала ліквідацію МЛ. Наприкінці липня МЛ було розпущено³⁵. Так закінчилося кількомісячне існування Міліції людової, яка, хоч і виконувала деякі поліцейські функції в інтересах польської буржуазно-поміщицької держави, проте в силу свого соціального складу і радикальних настроїв активно захищала робітників і селян.

Революційні настрої охопили також членів Спілки колишніх військовослужбовців-поляків*. Звичайно, ця організація, як видно з її назви, не була збройною силою, однак настрої, що панували в ній, певною мірою відбивали становище трудящих в армії.

До складу спілки, створеної восени 1918 р., входили переважно польські робітники, які в роки першої світової війни служили в царській армії Російської імперії, а потім повернулися на батьківщину³⁶. Це була безпартійна організація революційного характеру³⁷. Одним з організаторів і керівників спілки був столяр Станіслав Байль (псевдоніми «Леонард» і «Українець»), член ППС-лівіці з 1914 р., активний діяч КРПП, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції, який у травні 1918 р. прибув до Польщі, потім був заарештований за революційну діяльність, після виходу з тюрми знову поїхав у Країну Рад.

Спілка колишніх військовослужбовців-поляків швидко зростала. В травні 1919 р. вона мала 157 місцевих відділень³⁸. Якщо на рубежі 1918—1919 рр. у ній налічувалося понад 100 тис. чол.³⁹, то у травні — близько 300 тис.⁴⁰ У червні того ж року в одній з резолюцій спілки вказувалося, що вона охоплює 400 тис. чол.⁴¹

Одним з основних завдань спілки була боротьба за поліпшення матеріального становища колишніх солдатів, яке було дуже тяжким. Зокрема, спілка вимагала винагороди за службу в російській армії, встановлення допомоги для безробітних, а також для вдів солдатів, щ

³⁴ L. Smosarski i K. Zwoliński. Zyrardowska Rada delegatów robotniczych.—Z walk robotników Zyrardowa, 1883—1919, Zyrardów, 1960, стор. 63.

³⁵ A. Leinwand. Назв. праця, стор. 78—80.

* Щойно названу організацію не слід плутати із Спілкою військовослужбовців-поляків, створеною в нашій країні після Лютневої буржуазно-демократичної революції. (Щодо її історії див.: И. И. Белякевич. Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 г. Из истории участия польских рабочих и солдат в России в подготовке Великой Октябрьской социалистической революции, Львов, 1957, стор. 40, 41, 53—62). Загальноросійський з'їзд військовослужбовців-поляків відбувся в Петрограді з 7 по 22 червня (за новим стилем) 1917 р. Переважно більшість учасників з'їзду становили реакційно настроєні офіцери. З'їзд обрав Польський виконавчий комітет, з членів якого було створено Головний польський військовий комітет (так званий Начполь.) (Документи і матеріали по історії советско-польских отношений, т. I, февраль 1971 г. — ноябрь 1918 г., М., 1963, стор. 86—91). В результаті роз'яснювальної роботи, проведеної СДКПіЛ та ППС-лівницею, група прогресивно настроєних делегатів покинула з'їзд і через деякий час створила Спілку військовослужбовців-поляків (лівіці), яка обрала на противагу Начполю Головний польський військовий комітет (лівіці). (А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (февраль — октябрь 1917 г.), М., 1965, стор. 205).

³⁶ Z. Okręt. Zbliżał się I zjazd.—KPP, Wspomnienia z pola walki, W., 1951, стор. 23—24.

³⁷ I. Pawłowski. Polityka i działalność wojskowa KPP, 1918—1928, W., 1964, стор. 93.

³⁸ Ю. Ковальський. Польша и Октябрьская революция (Некоторые проблемы периода 1917—1919 гг.).—Международное значение Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1968, стор. 302.

³⁹ I. Pawłowski. Назв. праця, стор. 94.

⁴⁰ Ю. Ковальський. Назв. праця, стор. 302.

⁴¹ «Nowiny krajowe i zagraniczne», № 15, 18 червня 1919 р.

загинули на війні, і сиріт. Члени Спілки колишніх військослужбовців-поляків брали активну участь у виступах безробітних. 28 грудня 1918 р., 5 і 14 лютого, 13 березня 1919 р. спілка провела у Варшаві багатотисячні мітинги, які ухвалили резолюції, пройняті революційним духом⁴². Оскільки діяльністю спілки керувала Комуністична партія, від уряду вдалося добитись деякої допомоги для солдатів⁴³.

Спілка глибоко засуджувала антинародну політику буржуазно-поміщицького польського уряду і солідаризувалася з Радами робітничих депутатів, що діяли в країні. «Ми, колишні військовослужбовці,— зазначалося в рішенні загальних зборів спілки у Варшаві 2 березня 1919 р.— заявляємо, що вся політика буржуазії, як і її уряду Падеревського, спрямована проти всього робітничого класу»⁴⁴. Цією ж резолюцією збори підтримали рішення Варшавської Ради робітничих депутатів, про загальний страйк, висловлювали тверду певність, що «тільки революційна боротьба всього пролетаріату за повалення кривавих урядів буржуазії і встановлення соціалістичного ладу забезпечить робітникам визволення»⁴⁵.

Десь у середині березня Спілка колишніх військовослужбовців звернулася до Варшавської Ради робітничих депутатів з проською надіслати урядові ультиматум, який добився б за восьмиденний строк задоволення вимог членів спілки, ухвалених 13 лютого і спрямованих на поліпшення їх життєвих умов, а також негайного звільнення з в'язниці одного з членів правління⁴⁶.

24 березня загані резолюція та звернення, як і питання про діяльність спілки, обговорювалися на засіданні Варшавської Ради робітничих депутатів. Передусім, Рада висловила «свою солідарність з боротьбою пролетарів, колишніх військовослужбовців, які постраждали через буржуазію під час війни, і з їх справедливими вимогами». Рада підтримала їх і закликала членів спілки «до спільної боротьби в лавах всього робітничого класу за повалення капіталістичних порядків, за соціалізм»⁴⁷.

На засіданні виступили переважно комуністи. Вони вказували на злиденне становище колишніх військовослужбовців, на те, що їх справа безпосередньо пов'язана із становищем робітничого класу всієї Польщі⁴⁸. Як зазначалося в повідомленні Варшавського кореспондентського бюро від 26 березня, Рада повністю підтримала конкретні вимоги спілки, що звернулася не до сейму, від якого вона нічого доброго не чекала, а саме до Ради. Характеризуючи колишніх військовослужбовців, ВКБ констатувало: вони, як і більшість безробітних, схиляються до комуністів. «Частина з них належить до цієї партії і майже всі симпатизують комуністам. Слід також підкреслити, що ці люди в революційній Росії перебували під впливом більшовицької агітації»⁴⁹.

На початку червня понад 2 тис. чол. на чергових загальних зборах спілки ухвалили резолюцію протесту проти призову в армію, гостро засудили розкол Рад робітничих депутатів, а також виступили проти стягнення квартирної плати за минулі роки з безробітних, чії сини і батьки проливали кров на війні, проти примусового виселення з квар-

⁴² Ю. Ковальський. Назв. праця, стор. 302.

⁴³ I. P a w ł o w s k i. Назв. праця, стор. 94.

⁴⁴ Документи и материалы..., т. II, стор. 129.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Rady delegatów robotniczych w Polsce, 1918—1919, Materiały i dokumenty, t. I, Warszawska Rada delegatów robotniczych, W., 1962, стор. 531—532.

⁴⁷ „Warszawska Rada delegatów robotniczych, Biuletyn”, N 1—2, 30 березня 1919 р.

⁴⁸ Rady delegatów robotniczych w Polsce, t. I, стор. 306—307.

⁴⁹ Документи и материалы..., т. II, стор. 194—195.

тир тих, хто мав заборгованість за квартплату. Збори вирішили скликати загальний з'їзд спілки⁵⁰.

Вживаючи всіх заходів до поліпшення свого матеріального становища, члени Спілки колишніх військовослужбовців-поляків влаштували 3 липня 1919 р. демонстрацію перед приміщенням сейму. Через деякий час після того, як делегація спілки вручила представникові уряду петицію, стало відомо, що для членів спілки визначено фонд допомоги в розмірі 10 тис. марок і виділено їм поношений одяг. Грошової допомоги спілка не прийняла, оскільки вона була надто мізерною і не могла істотно поліпшити становище безробітних⁵¹.

Бурхливий характер мав з'їзд Спілки колишніх військовослужбовців, що відбувся у Варшаві в другій половині липня. Обговоривши внутрішнє і міжнародне становище, з'їзд у спеціальній резолюції привітав російську революцію.

У вересні й жовтні 1919 р. уряд значно посилив репресії проти спілки. Шістдесят її діячів було заарештовано й кинуто до Варшавської цитаделі. Незабаром після цього всі місцеві відділи спілки, крім Лодзінського, були розпущені. На цьому діяльність Спілки колишніх військовослужбовців фактично припинилася.

Всі заворушення в Міліції людській, як і революційні виступи робітників та селян Польщі, зазнали поразки тому, що це були розрізнені, ізольовані один від одного виступи, що загальне революційне піднесення з осені 1919 р. аж до 1923 р. в цілому пішло на спад.

⁵⁰ I. P a w ł o w s k i. Назв. праця, стор. 95—96.

⁵¹ Т а м же, стор. 96.

Замітки

М. Т. ШЕПЕТА
ТВОРЧА СПІВДРУЖНІСТЬ
ПРАЦІВНИКІВ НАУКИ
І ВИРОБНИЦТВА УРСР
У 1951—1955 рр.

У боротьбі радянського народу за створення нової техніки, за розкриття внутрішніх резервів кожного підприємства, за більш досконалу технологію та економію й бережливість велике значення має творча співдружність працівників науки та

виробництва. Вона є показником стирання граней між розумовою і фізичною працею, демонструє дійовість радянської науки у будівництві соціалістичного й комуністичного суспільства.

«Співробітництво представників науки і робітників,— указував В. І. Ленін,— тільки таке співробітництво зможе знищити весь гніт злиднів, хвороб, бруду. І це буде зроблено.

Перед союзом представників науки, пролетаріату і техніки не встоїть ніяка темна сила»¹.

Керуючись ленінськими заповідями, Центральний Комітет Комуністичної партії на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва приділяв і приділяє велику увагу розвитку і зміцненню творчої співдружності працівників науки та виробництва.

Питанням зміцнення зв'язків науки і виробництва велику увагу приділяли ХІХ з'їзд партії, липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС та ХVІІ і ХVІІІ з'їзди КП України. У рішенні ХІХ з'їзду КПРС зверталась увага на необхідність «поліпшити роботу науково-дослідних інститутів і наукову роботу вищих учбових закладів, повніше використовувати наукові сили для розв'язання найважливіших питань розвитку народного господарства, узагальнення передового досвіду, забезпечуючи широке практичне застосування наукових відкриттів. Всіляко сприяти вченим у розробленні ними теоретичних проблем в усіх галузях знання і зміцнювати зв'язок науки з виробництвом»².

Керуючись настановами партії й уряду, обкоми, міськкоми та райкоми партії регулярно обговорювали питання творчої співдружності між працівниками науки і виробництва, націлювали вчених на розробку наукових проблем, що мали важливе народногосподарське значення.

Основні завдання творчої співдружності працівників науки і виробництва в 1951—1955 роках полягали у створенні й впровадженні нової техніки, найбільш досконалих знарядь праці і передової технології ви-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 364—365.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. ІІІ, К., 1954, стор. 541.

робництва, організації колективної новаторської праці на підприємствах, узагальненні досвіду новаторів і широкому впровадженні передових методів праці, всебічному поліпшенні організації виробництва і всіх техніко-економічних показників, передусім у безперервному підвищенні продуктивності праці, виробничої кваліфікації, культурно-технічного рівня працівників, підвищенні їх комуністичної свідомості, дальшому збагаченні та розвитку радянської науки на основі передової практики. Відповідно до цих завдань вироблялись і форми творчої співдружності працівників науки і виробництва.

Одним з найважливіших факторів виникнення й розвитку такої співдружності стало зростання культурно-технічного рівня робітників, які повсякденно оволодівають новою технікою і своїм новаторством удосконалюють її.

Великого значення набули при цьому спільна розробка й дослідження виробничих проблем на основі двосторонніх соціалістичних договорів. У 1951—1955 рр. переважна більшість науково-дослідних і учбових закладів республіки мали такі договори з шахтами і рудниками, фабриками і заводами, будовами і залізничним транспортом. Тісний зв'язок встановили з колективами промислових підприємств наукові працівники Київського та Харківського політехнічних, Дніпропетровського й Ждановського металургійних інститутів, Донецького державного проектно-конструкторського і експериментального інституту комплексної механізації шахт, Київського інженерно-будівельного інституту, Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування та ін.³

Київський політехнічний інститут співробітничав з усіма найбільшими промисловими підприємствами Києва, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, заводами цукрової промисловості України, Ленінградським заводом «Большевик», Горьківським автомобільним, Уральським заводом важкого машинобудування, Кузнецьким металургійним та деякими московськими заводами. 1952 р. Інститут уклав 31 соціалістичний договір. Найактивніше співробітничали з підприємствами колективи науковців механічного, електротехнічного, зварювального, теплотехнічного та хіміко-технологічного факультетів. На механічному факультеті 9 з 10 кафедр мали договори про співдружність, на електромеханічному — відповідно 8 з 11⁴.

Харківський політехнічний інститут співробітничав з Ленінградським металічним, Челябінським тракторним, Московським ізоляторним та Запорізьким трансформаторним заводами, з Магнітогорським металургійним, Лисичанським хімічним комбінатами та іншими підприємствами. Особливо тісно підтримувалися контакти з харківськими заводами: тракторним, турбінним, електромеханічним, транспортного машинобудування, будівельних матеріалів, «Серп і молот» та електростанціями⁵. Уже 1951 р. Інститут уклав 51 соціалістичний договір. 22 кафедри подавали допомогу турбогенераторному заводу, 23 — тракторному, 15 — заводі транспортного машинобудування, 10 — електромеханічному. Крім науковців, у творчій співдружності брали участь 415 студентів

³ Київський міський державний архів (далі — КМДА), ф. Р-308, оп. 10, спр. 98, арк. 55; ф. Р-356, оп. 4, спр. 72, арк. 64; Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1682, оп. 8, спр. 503, арк. 62; Дніпропетровський державний обласний архів (далі — ДнОДА), ф. Р-3734, оп. 1, спр. 249, арк. 5; Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-3577, оп. 1, спр. 210, арк. 87; ф. Р-4533, оп. 1, спр. 139, арк. 25; Запорізький обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 928, оп. 12, спр. 48, арк. 1.

⁴ КМДА, ф. Р-308, оп. 10, спр. 77, арк. 35.

⁵ В. Атрощенко. За зміцнення співдружності науки і виробництва. — «Комуніст України», 1957, № 5, стор. 63.

⁶ ХОДА, ф. Р-1682, оп. 8, спр. 503, арк. 62, 64.

Інституту, а від заводів — 650 інженерів і новаторів виробництва⁶. Основну частину наукового дослідження і лабораторне експериментування здійснювали науковці, а виготовлення дослідних установок і частково проектування вели працівники заводів. Експериментальні дослідження і впровадження винаходів або вдосконалень у виробництво проходились спільними зусиллями.

Впроваджуючи нову техніку, вчені й конструктори, як правило, радіються з робітниками-новаторами, враховують їх пропозиції. Так, наприклад, на Донецькому металургійному заводі досліди, пов'язані з виплавою сталі, прокатом складних марок проводилися з активною участю робітників і майстрів. Так, понад 30 робітників і майстрів брали участь у дослідницьких роботах по підвищенню стійкості валків і привалкової арматури, в пошуках ефективнішого режиму нагрівання злитків, зменшення витрат металу на тонну придатного металу⁷.

Свідченням успіхів творчої співдружності працівників науки і виробництва було нагородження учених і виробничників за спільно виконані роботи. Так, за заслуги в галузі розвитку металургії в 1955 р. удостоєні звання лауреатів Державної премії дійсний член Академії наук УРСР О. П. Чекмарьов і майстер Південнотрубного заводу І. С. Куценко, вчений-доменщик член-кореспондент Академії наук УРСР З. І. Некрасов та інженер-сталеплавильник заводу ім. Дзержинського З. Є. Корченко, доцент А. Є. Кривошеев і спеціаліст-вальцеливарник чавуновальцеровного заводу Н. О. Чекур (Дніпропетровська область)⁸.

Однією з ефективних форм творчої співдружності було створення з числа науковців та виробничників комплексних бригад, які прискорювали виконання науково-дослідних робіт та їх впровадження у виробництво. 1952 р. такі бригади діяли на Харківському турбогенераторному заводі ім. С. М. Кірова, Харківському заводі електроважкого машинобудування та на інших підприємствах. Створювались комплексні бригади і в інститутах. Так, 1955 р. в Дніпропетровському металургійному інституті їх працювало 16. Завдяки успішній роботі комплексних бригад у Дніпропетровському гірничому інституті ім. Артема в 1955 р. було впроваджено у виробництво наслідки 32 науково-дослідних робіт⁹.

Великий ефект дали скликання при науково-дослідних і учбових закладах науково-технічних конференцій, дискусій, нарад, участь наукових співробітників у роботі заводських, міських, обласних і республіканських партійно-технічних конференцій. Успішно пройшла конференція з питань поліпшення роботи підприємств гірничої промисловості, організована 1955 р. Дніпропетровським гірничим інститутом ім. Артема. В її роботі взяли участь працівники Інституту, шахт, геологорозвідувальних партій, збагачувальних фабрик Донбасу, Кривбасу, Українського буровугільного басейну, науково-дослідних і проектних організацій Дніпропетровська, Харкова, Кривого Рога, Києва та інших міст — всього близько 200 чол.¹⁰ Змістовно проходили науково-технічні конференції в Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту, Запорізькому інституті сільського машинобудування, Київському політехнічному інституті¹¹.

Впровадженню наслідків науково-дослідних робіт і досягнень науки

⁷ «Радянська Україна», 8 січня 1953 р.

⁸ «Зоря», 12 березня 1955 р.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 3, спр. 269, арк. 80; ф. 5451, оп. 25а, спр. 4091, арк. 140.

¹⁰ «Зоря», 1 квітня 1965 р.

¹¹ ДнОДА, ф. Р-3785, оп. 6, спр. 253, арк. 65; ЗОДА, ф. Р-928, оп. 12, спр. 94, арк. 15; КМДА, ф. Р-308, оп. 10, спр. 214, арк. 52.

та техніки в промисловість сприяла участь науковців у партійних і виробничо-технічних конференціях. Викладачі 10 кафедр Дніпропетровського металургійного інституту в 1952 р. взяли участь у роботі 16 заводських конференцій, Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту в 1954 р.— у 45¹².

Великим вкладом у дальший розвиток наукових досліджень та зміцнення зв'язку працівників науки й виробництва були виїзні сесії учбових і науково-дослідних інститутів на підприємства. Так, за ініціативою виробничників і наукових працівників на Дніпродзержинському заводі ім. Дзержинського відбулося виїзне засідання ради Дніпропетровського металургійного інституту, на якому, крім членів Вченої ради, були присутні 200 передовиків, новаторів виробництва, інженерно-технічних та керівних працівників заводу.

Участь науковців у роботі технічних рад промислових підприємств була також важливою формою співдружності працівників науки і виробництва. Ради обговорювали плани організаційно-технічних заходів і науково-дослідних робіт, розглядали технічні удосконалення, раціоналізаторські пропозиції, проекти нових машин та ін. Добиваючись швидкого впровадження нової техніки, прогресивної технології, поліпшення організації праці, вони допомагали безперервно підвищувати продуктивність праці і культуру виробництва. Активну участь у роботі технічних рад підприємств брали науковці Харківського політехнічного інституту. Так, професор М. І. Медведєв був членом технічної ради ХТЗ, професор Я. І. Шнеє — Харківського турбогенераторного заводу ім. С. М. Кірова, професор Б. Ф. Вашура — Харківського електромеханічного заводу. Велику роботу в технічних радах підприємств вели наукові співробітники Одеського політехнічного інституту¹³.

З метою підвищення кваліфікації виробничників було організовано спеціальні семінари. Тільки в 1952 р. науковці Одеського політехнічного інституту провели їх 39¹⁴.

Працівники наукових та учбових закладів великого значення надавали лекційній пропаганді. Так, 1952 р. науковці Київського політехнічного інституту прочитали 325 лекцій, 1953 р.— 425; Дніпропетровського металургійного інституту (1952 р.)— 600 лекцій¹⁵.

Однією з форм допомоги працівникам промисловості у вирішенні питань виробництва, при розробці й проектуванні нових машин, проведенні дослідних робіт у заводських лабораторіях були консультації співробітників наукових і учбових закладів. У 1952 р. вчені Київського політехнічного інституту дали працівникам промисловості 1046 консультацій, Харківського політехнічного — 960, Дніпропетровського металургійного — 460¹⁶.

Наукові та учбові заклади республіки приділяли велику увагу підготовці кадрів з числа працівників виробництва як через заочну аспірантуру, так і шляхом прикріплення заводських працівників до відповідних кафедр. У 1953 р. 30 інженерів заводів ім. Дзержинського, ім. Петровського, «Запоріжсталь», які готувалися до кандидатських іспитів та написання дисертацій систематично отримували консультації від

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 4, спр. 239, арк. 25; ДнОДА, ф. Р-3735, оп. 1, спр. 210, арк. 58.

¹³ Там же, оп. 3, спр. 269, арк. 84: спр. 265, арк. 84.

¹⁴ Там же, спр. 265, арк. 88.

¹⁵ КМДА, ф. Р-308, оп. 10, спр. 77, арк. 42; спр. 99, арк. 61; спр. 214, арк. 97; Паргархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 16, спр. 652, арк. 116.

¹⁶ КМДА, ф. Р-308, оп. 10, спр. 77, арк. 42; ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 3, спр. 269, арк. 87; ДнОДА, ф. Р-3734, оп. 1, спр. 249, арк. 25.

науковців Дніпропетровського металургійного інституту¹⁷. Співробітники механічного факультету Одеського політехнічного інституту допомогли підготувати в 1953 р. інженерно-технічним працівникам м. Одеси 10 кандидатських дисертацій¹⁸. Виробничники не залишались у боргу перед науковцями. Так, докторська дисертація співробітника Українського науково-дослідного трубного інституту Г. А. Фомічова була виконана тільки завдяки практичним порадам і допомозі робітників Нікопольського трубного заводу¹⁹.

Науковці оперативно робили проведення експертизи, дослідження з метою швидкого усунення дефектів у виробничому процесі, викликаних пошкодженнями і поломками устаткування, аваріями, різким порушенням технологічного процесу. Зокрема, співробітники Київського політехнічного інституту 1952 р. провели на підприємствах 56 експертиз, 1953 р.— 91, Харківського політехнічного інституту 1951 р.— 250 досліджень і 2950 аналізів, 1954 р., відповідно — 370 і 1458, Дніпропетровського металургійного інституту 1951 р. провели 1500 різних випробувань, досліджень, аналізів²⁰.

Дійовою формою творчої співдружності працівників науки і виробництва була участь виробничників у науковому житті. Так до складу Вчених рад Одеського політехнічного інституту входили директор заводу фрезерних верстатів ім. С. М. Кірова Д. М. Сухоруков, лауреат Державної премії токар-швидкісник Г. С. Нежевенко і розмітчиця заводу фрезерних верстатів В. І. Поцурай, а Криворізького гірничорудного інституту — керуючі трестами Д. П. Товстановський і Д. З. Скирко²¹. Працівники виробництва доповідали вченим про результати впровадження наукових робіт на підприємствах, про підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, про передові методи праці, а також вказували на невикористані резерви виробництва. У серпні 1954 р. на Вченій раді Всесоюзного науково-дослідного трубного інституту (м. Дніпропетровськ) член ради, машиніст-вальцювальник Дніпропетровського металургійного заводу ім. К. Лібкнехта І. М. Василенко розповів про вузькі місця виробництва, що стримували продуктивність стану, знижували якість труб. Вислухавши новатора, наукові працівники й інженери домовились про нову комплексну роботу на трубопрокатних станах заводів ім. К. Лібкнехта (м. Дніпропетровськ) ім. Куйбишева (м. Жданов). Багато цінних порад вносили виробничники на засіданнях вчених рад Львівського політехнічного і Криворізького гірничорудного інститутів²².

Виробничники широко залучалися до читання лекцій із спеціальних курсів, до керівництва дипломними й курсовими проектами, до участі в державних екзаменаційних комісіях. 1952 р. головний інженер Харківського електромеханічного заводу Н. І. Борисенко був головою державної екзаменаційної комісії електромашинобудівного факультету і читав курс лекцій з організації виробництва електромашинобудівних підприємств. Головний конструктор цього заводу В. А. Булгаков — з пуско-регулюючої електричної апаратури. Досвідчені інженери заводу були

¹⁷ ДнОДА, ф. Р-3734, оп. 1, спр. 257, арк. 24.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 3, спр. 311, арк. 167.

¹⁹ «Зоря», 17 вересня 1958 р.

²⁰ КМДА, ф. Р-308, оп. 10, спр. 77, арк. 42; ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 3, спр. 305, арк. 62; оп. 4, спр. 212, арк. 16; ХОДА, ф. Р-1682, оп. 8, спр. 503, арк. 64; спр. 1331, арк. 86.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 3, спр. 265, арк. 83; «Зоря», 18 січня 1952 р.

²² ЛОДА, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 80, арк. 60; «Радянська Україна», 28 березня 1954 р.; «Зоря», 18 січня 1952 р.

керівниками дипломних і курсових проектів, виробничої практики студентів на підприємствах²³.

Все це — свідчення інтенсивності процесу зміцнення творчої співдружності працівників науки і виробництва на одному з важливих етапів розвитку народного господарства Української РСР — в роки п'ятої п'ятирічки.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 3, спр. 269, арк. 81, 82.

В. С. ГОРЯКІНА
З ІСТОРІЇ КРИМСЬКОЇ
ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
(1907—1914 рр.)

Діяльність Кримської об'єднаної організації РСДРП у роки першої буржуазно-демократичної революції була активною. Значно зростала чисельність об'єднаних міських організацій, посилювався їх вплив серед

трудящих. На весну 1906 р. до складу Кримського Союзу входило 12 міських організацій, які об'єднували близько 3 тис. чоловік*. Один з найбільших — Севастопольський військовий комітет налічував близько 1 тис. членів РСДРП і був за своїм складом в основному більшовицьким¹.

Борючись за розширення і зміцнення партійних організацій, за зв'язок з народними масами більшовики Криму нещадно викривали опортунізм меншовиків в організаційних і програмно-тактичних питаннях.

У роки столипінської реакції, в умовах спаду революційного руху, значно ослабла діяльність нелегальних організацій РСДРП. Перші провали і арешти в Кримському Союзі РСДРП відбулися влітку і осінню 1906 р., а до весни наступного року були розгромлені майже всі організації РСДРП, Союзний Комітет², а також профспілки.

Серед частини дрібнобуржуазних елементів в робітничому класі і інтелігенції, яка працювала у кримських організаціях, почалися хитання, невіра у можливість нового революційного піднесення в Росії. В лавах соціал-демократії настав ідейний розбрід: значна частина меншовиків пішла в підпілля і зайняла ліквідаторську позицію. «Вихід з партії є чистка її, звільнення від найменш стійких, від ненадійних друзів, від «попутників...»³, — писав В. І. Ленін у статті «На дорогу».

Соціал-демократи Таврії продовжували революційну діяльність у підпіллі за збереження нелегальних партійних організацій. Влітку 1907 р. з прибуттям у Севастополь більшовиків М. Рибаківа, С. Сафроніва, братів Макарових тут відродилась місцева і воєнна організації РСДРП⁴. У лютому наступного року севастопольський кореспондент повідомляв газету «Пролетарий»: «Інтелігентних працівників немає жодного, усі справи вирішують виключно робітники, і... з неймовірним зусиллям все ж таки справляються з завданням». Місячний прибуток організації становив 60—70 крб., на які утримувався один професійний працівник, техніка та ін. А в цілому Севастополь був «міцною базою більшовиків»⁵. При міському комітеті діяла бойова дружина, члени якої

* Сімферополь, Севастополь, Керч, Ялта, Феодосія, Євпаторія, Мелітополь, Перекоп, В. Токмак, Генічеськ, Орехов і Каховка.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1906, спр. 9, ч. 69, арк. 70.

² Там же, 1907, спр. 5, ч. 57, арк. 47.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 309.

⁴ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 1564, арк. 1.

⁵ «Пролетарий», 26 лютого, 12 березня 1908 р.

влітку 1907 р. за дорученням Московського комітету РСДРП організували втечу з тюрми активного діяча партії В. О. Антонова-Овсєєнко і понад 30 політв'язнів⁶.

Наприкінці 1907 — на початку 1908 рр. міський Комітет РСДРП видав два номери газети «Рабочий», що писалась «виключно робітниками»⁷, а військовий комітет — чотири номери газети «Солдат». Перший номер «Рабочего» викривав реакційну суть нового виборчого закону і антинародну політику ІІІ Державної думи, закликав робітників до зміцнення соціал-демократичної організації і всебічної підтримки більшовицької фракції у Думі.

Передова другого номера присвячувалася річниці Кривавої неділі, решта матеріалів розповідала про суд над соціал-демократичною фракцією ІІ Державної думи, про тяжкі умови життя в'язнів Севастопольської тюрми, друкувалася міжнародна інформація та ін. На початку 1908 р. Севастопольський комітет випустив кілька листівок для робітників, солдатів і матросів, які закликали їх готуватися до збройного виступу, бо «тільки переможне збройне повстання визволить нас від самодержавного гніту!»⁸. У березні по доносу провокатора в організації заарештували активних діячів П. Сафронова, П. Шиманського, А. Максимовича (секретар комітету РСДРП). Але ні репресії, ні арешти не припинили діяльності більшовиків, організація продовжувала діяти «з винятковою завзятістю і мужністю»⁹.

У січні 1908 р. у Каховці збори робітників ухвалили відновити партійний осередок, придбати гектограф і зв'язатися з соціал-демократами Херсона. Для збору коштів на партійну роботу вони влаштовували платні спектаклі¹⁰.

У 1907 р. — на початку 1908 р. зберегла свої ряди і Керченська організація РСДРП. Напередодні 1 Травня вона випустила листівку «До всіх робітників!», закликала трудящих відзначити свято міжнародної солідарності і 10-річчя від дня заснування РСДРП¹¹. У відповідь на цей заклик 1 травня застрайкували робітники тютюнової фабрики Мессаксуди, за що на них був накладений штраф. На знак протесту через п'ять днів знову виступило понад 200 робітників. Адміністрація вжила більш жорстоких заходів — закрила фабрику¹².

До весни 1908 р. відновили діяльність соціал-демократичні комітети в Феодосії, Бердянську, Сімферополі. Зв'язок між міськими організаціями здійснювало центральне бюро. Планувалось відновити діяльність Кримського Союзу РСДРП і його організацій в Мелітополі, Євпаторії і Геничеську, організувати видання друкованого органу, встановити зв'язок з Центральним Комітетом партії, вести підготовку до партійних конференцій¹³. Проте, здійснити цей план не вдалося: у червні поліція натрапила на друкарню Севастопольського комітету РСДРП, заарештувала керівників організації А. Рібакова, А. Сільвестрова,

⁶ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 1564, арк. 1.

⁷ Русская периодическая печать 1895 — октябрь 1917, М., 1957, стор. 154.

⁸ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов, К., 1906, стор. 93—95, 98—99.

⁹ «Пролетарий», 12 березня 1908 р.

¹⁰ Кримський обласний державний архів (далі КОДА), ф. 706, оп. 1, спр. 237, арк. 158—159.

¹¹ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями, стор. 143—145.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ІV д-во, 1908, спр. 71, ч. ІІ, арк. 31—32; КОДА, ф. 706, оп. 1, спр. 237, арк. 122.

¹³ «Пролетарий», 12 березня 1908 р.

П. Никонова, Л. Дубицьку та ін. Одна з найбільших більшовицьких організацій Криму припинила свою діяльність¹⁴.

До осені була розгромлена Сімферопольська соціал-демократична організація¹⁵. Інші більшовицькі організації Криму продовжували підтримувати зв'язок з редакцією «Пролетарія» і ЦК РСДРП.

Так, у лютому 1909 р. до Мелітополю приїздив роз'їздний агент ЦК, який ознайомив місцевих більшовиків зі станом справ у партії, з діяльністю фракції РСДРП у Державній думі. Збори Керченської і Феодосійської організацій ухвалили провести конференцію (не пізніше квітня) з метою відновлення Кримського Союзу РСДРП¹⁶.

У Всеросійська конференція РСДРП (грудень 1908 р.) внесла по-жвавлення в діяльність всіх партійних організацій Росії і в тому числі кримських. Вона засудила ліквідаторство меншовиків і рішуче відмежувалася від платформи одзовістів. На чергу дня стало завдання згуртування пролетарських сил і зміцнення нелегальних партійних організацій. Рішення конференції обговорювалось в соціал-демократичних організаціях Росії і були повністю схвалені¹⁷.

1909 р. активно діяли соціал-демократи Керчі, де, писав «Пролетарій», більшість членів міської організації більшовики. До складу комітету входило два інтелігенти, три робітники, тут були організовані робітничі гуртки і колегія пропагандистів. Комітет підтримував зв'язок з 5 профспілками міста (фабрично-заводських робітників, прикажчиків, фармацевтів, модисток та домашніх робітниць), з робітниками заводу Золотарьова і фабрики Месаксуди. В організації діяла група учнівської молоді і військовий відділ для роботи серед солдатів. Навесні в Аджимушкайських каменоломнях почала діяти друкарня, яка у квітні випустила 100 примірників листівки «До всіх робітників і робітниць м. Керчі», що закінчувалася закликом до боротьби проти самодержавства¹⁸.

Діяльність керченських більшовиків все більше непокоїла місцевих правителів. На початку зими до Керченської організації РСДРП був підісланий провокатор Малиновський, який ввійшов в довір'я і згодом став секретарем комітету. Всі відомості про членів організації він передавав охранці, і в місті почалися все частіше обшуки, зокрема з приводу розповсюдження квітневої листівки.

Члени організації почали підозрювати Малиновського і вжили необхідних застережних заходів. У травні провокатора спіймали і вбили, в зв'язку з чим було заарештовано п'ять членів учнівської групи і почалося слідство, що закінчилося безрезультатно. Але діяльність Керченської організації РСДРП припинилася, а за її членами було встановлено секретний нагляд¹⁹.

У серпні 1909 р. газета «Социал-демократ» повідомляла про діяльність Феодосійської організації РСДРП, яка роботу в основному проводила в гуртках. Щомісяця відбувалися партійні збори, на яких обговорювались питання про поточний момент і завдання партії, соціал-демократичну фракцію в Державній думі і відкликання її з Думи²⁰, члени організації також вели роботу в профспілках.

¹⁴ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 67, арк. 17, 18, 20.

¹⁵ КОДА, ф. 706, оп. 1, спр. 237, арк. 261.

¹⁶ Там же, спр. 273, арк. 84, 95, 255; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1909, спр. 5, ч. 37, літ. А, арк. 1.

¹⁷ «Пролетарій», 13 травня 1909 р.

¹⁸ КОДА, ф. 483, оп. 4, спр. 856, арк. 32.

¹⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 66, арк. 28—30; 51—54; 62—63.

²⁰ «Социал-демократ», 8 серпня 1909 р.

Влітку 1909 р. пожвавилася діяльність бердянських соціал-демократів. Їх опорою стали робітники заводу Джона Гриєвза. «Це єдиний завод, де майже всі робітники неблагоннадійні»,— повідомлялося в одному з донесень в департамент поліції. Соціал-демократична група діяла і на залізниці, вони проводили нелегальні збори, вели роботу у клубі заводу²¹.

У В. Токмаку на машинобудівному заводі Фукса діяла організація з 7 чол., які вважали себе меншовиками (не розуміли розходжень більшовиків з меншовиками). З приїздом на завод більшовика Никифорова робота в організації пожвавилася. Почались заняття з питань партійної програми, активізувалася робота в профспілці. Розпочата ліквідаторами кампанія за згортання нелегальної партійної роботи внесла розгубленість серед робітників. Вони не зразу розібралися в опортуністичній суті ліквідаторства. Але під впливом більшовицької агітації група зайняла правильну позицію. «Всі ці події,— писав у своїх спогадах П. Никифоров,— переконали мене, що меншовизм з політників дуже часто наносний і змивається при першому зіткненні з політичними ідеями більшовизму»²².

Поступово соціал-демократична організація значно виросла, зміцніла, але поліція напала на її слід. П. Никифоров виїхав до Сімферополя, де виступив перед місцевими соціал-демократами зі звітом про свою роботу в В. Токмаку і, одержавши завдання, відбув до Одеси.

Про діяльність Сімферопольської і Мелітопольської організацій РСДРП у 1909 р. відомо дуже мало. Так, із свідчень поліцейських матеріалів, в соціал-демократичному гуртку депо станції Мелітополь працювали чорнороб І. Абраменко, слюсарі В. Олійников, І. Абакумов та ін. У Сімферопольському комітеті РСДРП, відновленому на початку 1909 р., працювало 6 чоловік, більшовики працювали також в профспілках²³.

До 1910 р. в результаті репресій розпалися всі міські організації і комітети РСДРП. Настав найтяжчий період в історії революційного і соціал-демократичного руху Таврійської губернії. В умовах поліцейського переслідування роз'єднані і відірвані від партійних центрів окремі члени РСДРП, що уникли арештів, змушені були вести роботу поодиночці чи маленькими групами.

Так, у роки реакції, в умовах спаду революційного руху, протягом майже трьох років (1907—1909 рр.) продовжувалася напружена мужня боротьба передових робітників Таврії за збереження і зміцнення нелегальних організацій РСДРП. В перших лавах борців йшли більшовики Севастополя, Керчі, до яких приєдналася більшість меншовиків, переконаних в їхній тактиці. За період своєї діяльності кримські соціал-демократи розповсюдили серед робітників 9 листівок (Керч — 3, Севастополь — 3, Феодосія — 2, Мелітополь — 1), 6 номерів газет «Рабочий», «Солдат», а також газети «Пролетарий» і «Социал-демократ». Більшовики Криму підтримували зв'язок з народними масами, переконували їх у неминучості революції, закликали готуватися до нової битви проти самодержавства.

У роки промислового піднесення зросла чисельність пролетаріату Таврійської губернії і на кінець 1913 р. становила 19 300 чол.²⁴ В значній

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1909, спр. 5, ч. 57, літ. А, ч. 1, арк. 90.

²² П. Н и к и ф о р о в. Муравьи революции, М., 1958, стор. 121—122.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1909, спр. 5457, літ. А, ч. 1, арк. 112—113; спр. 5, ч. 75, літ. А., ч. 2, арк. 138; КОДА, ф. 706, оп. 1, спр. 280, арк. 21.

²⁴ КОДА, ф. 26, оп. 3, спр. 813, арк. 47—57; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ІУд-во, 1913, спр. 71, ч. 12, арк. 69—70.

частині нове поповнення робітничого класу це — розорене селянство, що вносило дрібнобуржуазні настрої.

В умовах повного розгрому соціал-демократичних організацій і збільшення дрібнобуржуазного прошарку фабрично-заводських робітників новий революційний рух у Таврійській губернії зростає значно повільніше, ніж в інших районах країни. Піднесення його стало помітним після Ленських подій. Так, на Мелітопольському машинобудівному заводі Лібермана і двох механічних заводах братів Заферманів діяла група робітників соціал-демократів, яка згодом організувала гурток. 11 квітня робітники заводу Зафермана Г. Курочкін, К. і М. Пашини, М. Калганов почали агітувати за загальний страйк в знак протесту проти Ленського розстрілу. Від імені робітників вони направили через члена більшовицької фракції Державної думи Г. С. Кузнецова * протест уряду і «опричника самодержавства»²⁵.

Наступного дня застрайкувало понад 400 робітників заводів Заферманів, Лібермана, Лукіна і залізничної майстерні Небилецького, про що сповіщала 26 квітня газета «Правда».

У липні 1912 р. члени соціал-демократичного гуртка Вілонов, брати Єгорови, Пашини та інші були заарештовані і вислані у Вологодську губернію²⁶. В знак протесту проти кривавої розправи на Лені відбулися робітничі сходки в Севастополі²⁷.

31 травня в Сімферополі на квартирі більшовика М. Даргольця обговорювалося питання про організацію страйку-протесту²⁸. З 1912 по червень 1914 р. у Таврії відбулося 13 страйків, в яких взяло участь понад 4 тис. робітників. Весною 1912 р. революційні матроси лінкорів «Пантелеймон», «Євстфий», «Ростислав», «Златоуст» і крейсерів «Пам'ять Меркурія» і «Кагул» спробували організувати повстання, але були зражені провокаторами. Масові арешти, судовий процес і страта 11 матросів викликали політичні страйки в Петербурзі, Москві, Ризі, на Україні.

Посилились революційні настрої серед робітників Таврії. Визначну роль у ідейно-політичному згуртуванні робітників відіграла більшовицька газета «Правда», ще до виходу якої робітники Бердянська надіслали до редакції «Звезда» внесок у сумі 10 крб. в фонд нової щоденної більшовицької газети²⁹. За перші чотири місяці «Правда» опублікувала понад 60 кореспонденцій з Криму про революційні події на Чорноморському флоті, арешти, хід виборчої кампанії в Державну думу та ін. В ході розповсюдження друкованого органу на заводах і фабриках створювались групи читачів і кореспондентів Центрального органу партії. Такі групи виникли в Бердянську (Азово-Чорноморський завод), В. Токмаку (завод Клайнера)³⁰. Перші кореспонденції надійшли до «Правди» у січні 1912 р. від робітника-токаря Азово-Чорноморського заводу А. Бур'янова, а згодом від робітників Феодосії, Сімферополя, Керчі, Ялти, Севастополя, Мелітополя, де діяли групи передплатників, кореспондентів і розповсюджувачів газети.

* Г. С. Кузнецов — робітник, депутат Державної думи від Таврійської губернії, меншовик-ліквідатор.

²⁵ КОДА, ф. 706, оп. 1, спр. 376, арк. 26—27.

²⁶ Там же, спр. 772, арк. 50, 67—72.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1912, спр. 5, ч. 74, літ. Б, арк. 34, 37, 38, 42.

²⁸ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 1726, арк. 21.

²⁹ КОДА, ф. 706, оп. 1, спр. 772, арк. 50, 67, 72; спр. 376, арк. 27.

³⁰ Там же, спр. 414, арк. 3, 4; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1913, спр. 5, ч. 75, літ. Б., арк. 44.

Наприкінці 1912 р. деякі робітники В. Токмаку підписували «Правду», а на початку 1913 р. тут вже діяли соціал-демократичний осередок і нелегальна профспілка. Наприкінці того ж року організувалася група робітників-правдистів і на Керченському металургійному заводі³¹. 10 грудня «Пролетарская правда» надрукувала кореспонденцію «Раби ще є». Матеріали від керченських металургів про діяльність каси для хворих робітників друкувались і в більшовицькому журналі «Вопросы страхования»³².

Весною 1913 р. група робітників-правдистів діяла в Ялті. Одним із організаторів її був робітник-будівельник Д. Капелькін, висланий з Петербурга за участь у революційному русі. Група була зв'язана з будівельниками Ялти та її околиць. Свято більшовицької преси 22 квітня 1914 р. ялтинські робітники відзначали розповсюдженням її ювілейних номерів і збором коштів в фонд «Правды»³³: 5 травня — від будівельників — 5 крб. 65 коп., 14 червня від 7 робітників — 4 крб. 60 коп., а від свідомих марксистів м. Ялти — 7 крб. 50 коп.³⁴ Жандарми переслідували робітників-правдистів. Так, в ніч на 25 червня під час обшуку у П. Васильєва, Д. Капелькіна, Д. Єрмакова було вилучено комплект більшовицького теоретичного журналу «Просвещение» за 1913 р. (№ 2, 4—12), номери «Правды», «Комуністичний маніфест», «Труд і капітал» К. Маркса, «Програму робітників» Лассалья та інші видання³⁵. Судове слідство по цій справі в зв'язку з початком першої світової війни було припинено.

«Правда», незважаючи на сувору охорону Севастополя, проникала у місто і порт. Її розповсюдження мало велике значення в зв'язку з тим, що у 1913—1914 рр. посилену роботу за вплив у Севастополі вели меншовики-партійці із закордонної фракційної групи «За партію», що пропонувала такої ж назви газету, яка пропагувала, за висловом В. І. Леніна, «непослідовний троцькізм»³⁶.

1914 р. розширилися і зміцніли зв'язки робітників Таврійської губернії з «Правдою». На 1 липня тут було 153 передплатника у 15 пунктах³⁷. Правдисти вели велику політичну і організаційну роботу серед народних мас, організовували збір коштів у фонд Центрального органу партії, на допомогу страйкуючим робітникам Петербурга, Москва, Харкова, Баку та інших міст, готували страйки (Бердянськ, Мелітополь, Керч), розповсюджували нелегальну літературу, провадили в життя більшовицьку тактику в страховій кампанії 1913 р. (Феодосія, Мелітополь, В. Токмак, Керч)³⁸.

Груп робітників-правдистів у Таврійській губернії було мало, фактично це нелегальні осередки, які виконували функції партійних організацій і ідейно приєднувались до більшовиків.

Відродження партійної роботи і згуртування авангарду кримських робітників навколо партії більшовиків відбувалося в умовах запеклої

³¹ КОДА, ф. 706, оп. 1, спр. 414, арк. 3, 4; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1913, спр. 5, ч. 75, літ. Б., арк. 44, 78—79.

³² «Вопросы страхования», 1914, № 4, 5.

³³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 66, арк. 166—168.

³⁴ «Путь правды», 5 травня, 14 червня 1914 р.; «Трудовая правда» 19 липня 1914 р.

³⁵ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 69, арк. 49—56; спр. 520, арк. 432; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, оп. 1914, спр. 5, ч. 75, літ. Б., арк. 25, 28, 33, 35, 36.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 218.

³⁷ «Трудовая правда», 1 липня 1914 р.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1913, спр. 5, ч. 75, літ. Б., арк. 36; ч. 74, літ. Б., арк. 20 зв.; 1914, спр. 5, ч. 75, літ. Б., арк. 2.

боротьби з опортуністами різних напрямків, які намагалися збочити робітничий клас на шлях угодовства і реформізму. Так, діячі троцькістського антипартійного блоку, що групувалися навколо віденської «Правди», прагнули залучити кримських соціал-демократів на серпневу конференцію 1912 р. у Відні. Лише один делегат «Василій» від Севастопольської соціал-демократичної групи приїхав на конференцію³⁹.

Частина соціал-демократичної інтелігенції в Сімферополі і Феодосії підтримувала опозиціонерів. Вони розповсюджували ліквідаторську газету «Луч», пропагували ідею «єдності фракції». На цій позиції стояв член соціал-демократичної фракції, депутат IV Державної думи від Таврійської губернії, слюсар Азово-Чорноморського заводу А. Бур'янов. Він займав середню лінію в тактичних питаннях. В інтересах «єдності» робітничого руху прагнув зміцнювати зв'язки робітників як з більшовицькою «Правдою», так і з ліквідаторським «Лучом». Ця хибна тактика знаходила підтримку серед частини робітників.

Незважаючи на всі хитання і помилки, більшість свідомого пролетаріату підтримувала більшовиків. Про це яскраво свідчить збір коштів на «Правду» і «Луч». У Таврійській губернії з 1 січня по 1 липня 1914 р. до редакції «Правди» надійшло від 19 робітничих груп 177 крб. 52 коп., а «Луч» отримав від 18 груп 124 крб. 37 коп.

Збереження революційних традицій робітничого класу і його партії, підтримка віри пролетаріату у здійснення соціальних перетворень в країні в ім'я торжества свободи трудового народу — основна заслуга більшовиків і робітників-правдистів Таврії.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1912, спр. 5, ч. 74, літ. Б., арк. 38.

О. І. ЮРИСТОВСЬКИЙ
40-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ

Комуністична партія Західної України приділяла велику увагу своїй діяльності серед селянських мас, що становили переважну більшість населення краю. Виходячи з настанов В. І. Леніна, що нелегальна партія

«може і повинна оточувати себе сіткою легальних організацій..., спрямовувати в дусі наших революційних принципів усю роботу таких організацій...»¹, КПЗУ, працюючи в умовах підпілля, широко застосовувала легальні методи роботи. Передбачаючи, що діяльність «Сельроб — Єдності»* буде заборонена польським урядом, КПЗУ весною 1931 р. розгорнула діяльність по створенню нової легальної організації. Комуністи і особи, яким була доручена ця справа, розповсюджували на селі матеріали з викладом програмних положень майбутньої організації, «прихильної до Радянського Союзу»². По селах і містах виникали місцеві комітети, обирались делегати на крайову конференцію. 19 липня 1931 р. у Львові було проголошено створення Українського Селянського Об'єднання (УСО)³. Головою Центрального Комітету був обраний Антон Дівнич — колишній активний діяч читальні «Просвіти» у м. Калу-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 183.

* «Сельроб — Єдність» — легальна селянсько-робітнича соціалістична організація, створена у травні 1928 р., діяла під керівництвом КПЗУ. Розпущена урядом у вересні 1932 р.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 696, арк. 1.

³ Там же, арк. 3.

ші. Конференція прийняла звернення «До українського селянства»⁴, яке закликала їх на боротьбу проти національного і соціального поневолення, за право на самовизначення, передачу трудящому селянству землі без викупу, проти зрадницької діяльності української буржуазії та її партій, наступу клерикалізму, антирадянської пропаганди та участі буржуазно-поміщицької Польщі у підготовці збройної інтервенції проти СРСР.

УСО розгорнуло активну діяльність, координуючи її з «Сельроб — Єдністю», і швидко завоювало авторитет і підтримку серед широких верств західноукраїнського села, яке вбачало в ньому справжню селянську партію, що бореться за бідних.

Селяни на зборах відкрито заявляли про розрив з пансько-попівською клікою, закликали під прапор УСО інших трударів землі, які ще не вступили до організації. «Дуже відрадне становище,— відзначала «Народна трибуна»^{*}— що наші селяни пізналися на фарбованих лисах всяких ундівців, ундо-радикалів та починають горнутися до своєї власної селянської організації УСО»⁵.

Значну увагу приділяв ЦК УСО видавничій справі. З жовтня 1931 р. у м. Самборі під редакцією Рудого почала виходити згадана вище газета «Народна трибуна», яка згодом переїхала до Львова⁶. Вона висвітлювала важке економічне становище західноукраїнського селянства, його боротьбу проти гноблення, викривала дворушницьку політику українських буржуазних націоналістичних партій, які видавали себе за «справжніх захисників» трудящих мас, друкувала матеріали про успіхи радянського народу у соціалістичному будівництві.

26 вересня 1932 р. «Сельроб — Єдність» було розпущено. Обшуки та арешти не минули усовців. Як підозрілих у протидержавній діяльності було заарештовано активних діячів об'єднання В. Половчака та С. Сородника. Приміщення Секретаріату ЦК і редакції «Народної трибуни» 11 жовтня 1932 р. опечатали⁷.

Проте ні репресії, ні терор урядових властей не перервали зв'язку КПЗУ з трудящими масами. Партія вжила заходів щодо найшвидшого відновлення УСО.

26 лютого 1933 р. був скликаний пленум ЦК УСО. Про це дізналася поліція і заарештувала кількох учасників. Через два дні їх звільнили і пленум продовжив свою роботу. Він ухвалив функції секретаря ЦК (до наступного з'їзду) виконувати В. Половчаку, розглянув також питання про налагодження видавничої справи, до виходу постійної газети постановили випускати одноднівку з Проектом організаційного Статуту УСО, яка вийшла у березні 1933 р. під назвою «УСО — одноднізка — обіжник Центрального Комітету Укр. Сел. Об'єднання»⁸. Об'єднання стало організаційним центром сельробівців. Там, де сельробівські осередки збереглись, змінювали їх назву, а де були розгромлені — проходила організація. В селах зростає кількість первинних організацій, що стали центром політичного і культурного життя. За неповними поліцейськими даними на 30 червня 1934 р. тільки у 159 низових організаціях Волинського воєводства налічувалось 1841 член УСО⁹. Активно діяли

⁴ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 110, оп. 1, спр. 1109, арк. 34—36.

^{*} Друкований орган УСО.

⁵ Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. 231, оп. 1, спр. 1527, арк. 4.

⁶ ЛОДА, ф. 110, оп. 1, спр. 1109, арк. 15.

⁷ Там же, ф. 108, оп. 1, спр. 181, арк. 20.

⁸ Там же.

⁹ Там же, ф. 231, оп. 1, спр. 2202, арк. 5 зв.

осередки у Самбірському повіті на Львівщині: тільки за 4 місяці у с. Берегах налічувалось 110 членів об'єднання¹⁰.

УСО розгорнуло діяльність в масових легальних організаціях («Прогрес», кооперативи, «Рідна школа»), члени його відвідували збори, наради, віча, роз'яснювали трудящим політичну платформу об'єднання, критикували політику урядовських буржуазних партій.

14 травня 1933 р. у Львові вийшов перший номер газети «Боротьба». За свою пропагандистську діяльність вона зазнавала постійних репресій з боку урядових властей і 21 жовтня 1933 р. видання її було заборонено.

Становище західноукраїнських трудящих значно погіршилось в період економічної кризи (1929—1933 рр.). УСО мобілізувало селян на боротьбу проти політики уряду, що призводило, за висловом львівського воєводи, до «послаблення внутрішньої і військової монолітності та господарської сили» польської держави¹¹. Під керівництвом місцевих комітетів та окремих активістів по селах і містах проходили збори, мітинги протесту проти милітаризації країни та участі буржуазної Польщі у підготовці збройного походу проти СРСР. Так, на мітингу у м. Самборі (червень 1932 р.) були присутні селяни з 14 сіл повіту¹².

Розгортаючи боротьбу проти фашизму, об'єднання провело широку кампанію на захист Ернста Тельмана, за його звільнення¹³.

УСО провадило політику дальшого зміцнення союзу селянства з робітничим класом, підтримало ініціативу дрогибицьких робітників про скликання у Львові робітничо-селянського конгресу. За висловом «Праці», «УСО, як організація працюючого селянства, радо вітає думку скликання спільного конгресу, бо вважає, що це може спричинитися до скріплення рядів трудового населення в його боротьбі зі сучасними злиднями, за краще завтра»¹⁴. При ЦК УСО був створений Ініціативний комітет, який проводив підготовчу роботу, а на місцях створювались місцеві комітети. На зборах і мітингах роз'яснювалось значення робітничо-селянського конгресу, обирались делегати. Налякана розмахом революційного руху, буржуазна влада заборонила проведення конгресу.

Хоч Українське Селянське Об'єднання було легальною організацією, однак польська поліція вела постійний нагляд за його діяльністю, намагаючись розкрити зв'язки УСО з КПЗУ. Незважаючи на конспірацію у роботі УСО, поліції вдавалось натрапляти на ці зв'язки і передавати на розгляд у польські суди, що виносили вирок — ув'язнення «за приналежність до КПЗУ». Ніякі погрози, репресії не лякали: організація зміцнювалась і гартувалась у класовій боротьбі з ворогом. Ведучи боротьбу проти УСО, урядові власті вбачали єдиний вихід з становища у його забороні. В ніч з 15 на 16 липня 1934 р. по всіх повітах Західної України роз'їхались поліцаї. У приміщеннях комітетів, редакції та на квартирах членів об'єднання проводились обшуки, арешти. За неповними даними тільки в Станіславському воєводстві було проведено 164 обшуки¹⁵, у Ковельському повіті на Волині — 68¹⁶. Українське Селянське Об'єднання офіційно перестало існувати, а його членів переслідували. До вересня того ж року тільки на території Луцького повіту були проведені обшуки у 33 селах, внаслідок чого 40 чол. опинилось у слідчих в'язницях, з них 20 відправили до концентраційного табору в Березі

¹⁰ ЛОДА, ф. 1, оп. 3, спр. 887, арк. 73.

¹¹ Там же, ф. 231, оп. 1, спр. 2190, арк. 1.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 696, арк. 12.

¹³ ЛОДА, ф. 139, оп. 5, спр. 1770, арк. 9; спр. 1771, арк. 7.

¹⁴ «Праця», 18 березня 1934 р.

¹⁵ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 68, оп. 2, спр. 225, арк. 31.

¹⁶ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 216, оп. 3, спр. 779, арк. 2.

Картузькій¹⁷. Так окупаційні власті розправилися з прогресивною селянською організацією. ЦК КПЗУ з приводу цього у відозві до трудящих (липень 1934 р.) вказував, що це не що інше, як «доказ спадання впливів буржуазії та її націонал і соціал-фашистських агентів серед робітників і селян, врешті, це доказ зростаючої хвилі революційної боротьби, яку фашизм хоче терором затамувати»¹⁸.

Українське Селянське Об'єднання, під керівництвом КПЗУ, незважаючи на короткочасність існування, нагромадило цінний досвід у справі об'єднання селянських мас, керівництва ними у національно-визвольній боротьбі. Це був успіх КПЗУ і зразок поєднання нелегальної боротьби з широкою партійною роботою в легальних організаціях. УСО провело значну політмасову роботу серед західноукраїнського селянства, стало школою ідейного і організаційного виховання трудящих мас.

¹⁷ ВОДА, ф. 216, оп. 3, спр. 777, арк. 2—4; ЛОДА, ф. 139, оп. 5, спр. 1688, арк. 8 зв.

¹⁸ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1921—1939 рр.). Документи і матеріали, Львів, 1966, стор. 235—237.

В. М. МАРКУШ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ МАРАМОРОЩИНИ В XIV—XVII ст.

Розвиток Мараморощини* в пізньому середньовіччі має важливе значення в історії Угорщини взагалі, і Закарпаття зокрема. Для дослідження соціально-економічного становища цієї території використані

матеріали Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), ф. 61 (п'яти коронних міст**) та ф. 151 (Правління Мукачівської греко-католицької єпархії в Ужгороді), Угорського державного архіву в Будапешті, а також стародавні й сучасні українські, російські, угорські, чеські та німецькі публікації, проаналізовані протоколи марамороських статутів XVI—XVII ст.

З давніх часів Мараморощини були слов'янською територією, де на початку нової ери жили племена так званої «культури полів поховань» — предки східнослов'янських племен¹.

У першій половині XI ст. Мараморош, як і все Закарпаття, входив до складу Древньоруської держави, а в XII ст. — до складу Галицько-Волинського князівства². В X—XIII ст. більшу частину Закарпаття окупували угорські феодалі, тоді як Мараморош до першої половини XIV ст. залишався вільною руською територією з діючим «руським правом» і оборонною системою «засік» на західному кордоні слов'янського Сходу на зразок марок, що існували вздовж Дунаю і Рейну на кордоні Римської імперії, як укріплені оборонні території проти нападу германських племен. У другій половині XIV ст. Мараморош входив до складу Угорського королівства на правах жупи (Comitatus) і мав завданням оберігати східні кордони Угорщини від зовнішньої агресії.

* Мараморощина (Maramoros) — назва східної частини Закарпаття до 1928 р. Зараз це — територія Рахівського, Тячівського, Хустського, Міжгірського і північно-східної частини Берегівського районів, а також 59 сіл Соціалістичної Республіки Румунії.

** П'ять коронних міст: Хуст, Вишкове, Тячів, Довге Поле, Мараморош-Сігет.

¹ М. Ю. Смішко. Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської області. — Археологічні пам'ятники УРСР, т. III, К., 1952, стор. 318; Карпатські кургани, К., 1960, стор. 84, 98.

² Н. М. Лелекач. Проблемы истории Закарпатья феодально-крепостнической эпохи XI—XVIII ст. — Автореферат кандидатской диссертации, Ужгород, 1958, стор. 4.

З метою зміцнення своїх позицій угорські королі, яким юридично належала вся земля в Мараморші, почали роздавати її земельним магнатам, дворянам за військову службу, католицьким монастирям для боротьби проти слов'янського ідеологічного впливу, німецьким колоністам, румунським переселенцям і місцевій руській знаті, більша частина якої зрадила своєму народові, омадяризувалась. Так, протягом XIV—XV ст. у Мараморші утворюються поміщицькі господарства угорських, руських і румунських поміщиків.

Великі земельні магнати захоплювали землі вільних селян та маєтки дрібної шляхти й розоряли їх, засобами позаекономічного примусу перетворювали селянство в кріпаків. Це змінювало класову структуру суспільства, загострювало класову боротьбу між гнобителями і пригнобленими, спричинилося до селянських виступів проти закріпачення.

Боротьба народних мас проти непосильних податків, панщини і різних повинностей завершилась в Угорщині в 1514 р. одним з найбільших антифеодальних селянських повстань під керівництвом талановитого полководця Дєрдя Дожі³, що знайшло активний відгомін серед селян, дрібної шляхти (кішнемеші) і міської бідноти Марамороша⁴. Розгром повстанців у цій селянській війні, перемога і жорстокий терор феодальної реакції, драконівські закони «Дикого сейму» 1514 р. та антинародний кодекс законів «Трипартітум» Іштвана Вербоці ще більше погіршили становище народних мас. Утвердилась необмежена диктатура дворянства, яке незабаром, у 1526 р., не маючи підтримки народу, в битві під Могачем, зазнало поразки від турків і на довгі роки втратило державну самостійність Угорського королівства.

В економічному відношенні перемога феодалів у XV—XVI ст. і повне закріпачення селянства стало основою «другого видання кріпосного права»⁵, побудованого на нерентабельній панщинній праці селянина-кріпака; це була перемога і утвердження панщинно-фільваркового господарства, що деградувало перед лицем прогресуючої західноєвропейської економічної системи з домінуючою найманою робочою силою і грошовою рентою.

Період XVI—XVII ст. в історії аграрних відносин Марамороша характеризується включенням феодальних і дрібних селянських господарств в орбіту торгово-грошових відносин. Це відкрило для поміщиків широкі можливості для збуту продуктів сільського господарства на внутрішньому ринку Угорщини та зовнішніх ринках Центральної Європи і стало поштовхом до інтенсивного розвитку вівчарства, свинарства та інших видів тваринництва, сприяло розвитку транзитної торгівлі.

Своєрідною специфікою в економічному розвитку Мараморощини в XVI ст. було те, що при розвиткові натуральної ренти в гірських її районах вже наприкінці XVI ст. намічається тенденція до комутації* ренти, в той час як у XVII ст. за умов поміщицько-фільваркової системи господарювання в низинних районах верхнього Потисся мала місце тенденція до рекомутації ренти. В цей же час у гірській частині Марамороша, де панської орної землі було мало, залишилась фактично символічна натуральна рента. Селяни відкупувались від панщини висо-

³ Sándor Márki. Dósa György, Budapest, 1913; Székely, György. A nagy parasztháború, in: Magyarország története, I, Budapest, 1964, стор. 146—156.

⁴ В. М. Маркуш. Крестьянская война в Венгрии и Закарпатье в 1514 году.— Научові записки Ужгородського університету, т. V, вип. I, 1952, стор. 5—19.

⁵ С. Д. Сказкин. Основные проблемы так называемого «Второго издания крепостничества в Средней и Восточной Европе».— «Вопросы истории», 1958, № 2, стор. 96—120.

* Заміна феодальних натуральних рент грошовою рентою.

кими платежами, так званою «арендою»⁶ і повинні були за сотні кілометрів від дому йти на заробітки в Трансільванію і в низинні райони Угорщини, інші знову відробляли панщину на маєтках своїх феодалів.

Комутація ренти сприяла більшій динаміці міграційного процесу гірського населення і відносно більшій незалежності його від пана, активно впливала на процес диференціації населення і на зміни класової структури на селі, де почала формуватись нова суспільна група желярів* — провісників майбутнього сільського пролетаріату, з одного боку, масово пауперизувалась дрібна шляхта, з другого боку, яка в деяких випадках навіть поповнювала ряди найманої робочої сили. Все це змінювало співвідношення класових сил у країні і вимагало нової тактики в боротьбі між різними політичними угрупованнями.

Розглядаючи історію та шляхи розвитку промисловості Мараморощини в XV—XVII ст., необхідно підкреслити, що вона в XVI ст. розвивалась в першу чергу в формі домашніх промислів, що «...становлять неодмінну приналежність натурального господарства, рештки якого майже завжди зберігаються там, де є дрібне селянство»⁷.

Першою формою промисловості було ремесло, яке в XVI ст. майже не виходило за межі натурального господарства. Селяни виробляли продукти харчування і речі домашнього вжитку для власних потреб. У вільний час вони займались ткацтвом, шиттям одягу і взуття, вичинкою шкіри, виготовленням глиняного і дерев'яного посуду тощо. Свої виробони вони здавали поміщикам в рахунок панщини, або міняли на продукти харчування. Ремісники п'яти коронних міст Марамороша об'єднувалися в цехи.

Висловлювання В. І. Леніна про те, що мануфактурний період у Росії і на Україні існував протягом «довгої епохи», століття цілком можна віднести і до умов Мараморощини. Всі відомі типи мануфактури на Закарпатті були кріпосницькими, тільки кваліфікована праця майстрів була найманою працею. Документи, однак, свідчать про те, що більшість солекопів на соляній мануфактурі в 1591 р. в Ронасеку були вільнонайманою робочою силою⁸. Добування солі існувало тут з давніх давен. Вже у XIV ст. в джерелах згадуються такі великі центри добування солі як Шугатаг, Ронасек, Солотвино біля Сігета, що постачали сіллю всю Центральну Європу в епоху пізнього середньовіччя. Відомою також була шкіряна мануфактура наприкінці XVII і на початку XVIII ст. у м. Хусті, організована Ф. Ракоці.

Міста середньовічного типу в Марамороші почали розвиватись з XII ст. Спочатку вони були опорними оборонними об'єктами проти зовнішніх нападів, згодом стали пунктами обміну продуктами, а, набувши королівські права і привілеї, перетворювались в адміністративно-судові, промислово-торгові і культурно-освітні центри. В XIV ст. п'ять міст Марамороша — Хуст, Вишкове, Тячів, Довге Поле і Мараморош-Сігет набули прав коронних міст і утворили свою федерацію. Вони були залежними від королівської адміністрації Хустського замку. Велику роль в житті цих міст відігравали угорські аристократи і німецькі змадяризовані колоністи, які дуже гальмували промисловий і культурний розвиток місцевого руського населення, але зупинити його не змогли.

Окрему сторінку становить культура Марамороша, носієм якої довгий час залишалось село. Стародавні згадки про найстаріший Грушів-

⁶ Т. М. Сопка. Аграрные отношения в Закарпатье в XVI—XVII ст.— Автореферат кандидатской диссертации, Москва, 1964, стор. 12.

* Желяр — селянин-кріпак без земельного наділу, з хатою або без неї.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 281.

⁸ Utasítás a Rónaszéki sókamara — ispán részére 1591 — böl. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Budapest, 1898, V. évf, стр. 454—458.

ський монастир на Закарпатті з його монастирською школою і книгодрукарнею, чудові зразки дерев'яної церковної архітектури в Марамороші, залишки стародавнього руського фольклору і норм руського звичаєвого права, переклади євангельських текстів з церковно-слов'янської на народну мову, поширені тут толкові євангелія, рукописні євангелія і збірники, міграція мандрівних дяків по обидва боки Східних Карпат є яскравим свідченням того, що культура населення Марамороша є органічним продовженням культури Київської Русі з домішками сусідніх народів пізнішого часу. Тому глибоко помиляються ті буржуазно-клерикальні історики, які твердили, що Карпати з давніх часів були природним бар'єром, що китайською стіною відділяв місцевих українців-марамороських «русинів» від їх східних українських і російських братів, які нібито між собою нічого спільного не мали. Історичні факти спростовують ці фальсифікаторські твердження.

У Карпатах у XVI—XVII ст. формувались і активно діяли загони опришків — народних месників, ворогів феодального ладу.

Внаслідок нестерпного становища населення у селах і містах Мараморощини посилювались виступи селян проти соціального і національного гніту. Селяни боролись так, як знали і як могли, бо «...вони не хотіли вмирати безсловесно і без опору»⁹. Тому неправі буржуазно-націоналістичні історики — А. Годинка, О. Петров, О. Мицюк та інші, які твердили, що українське населення в Марамороші складалось виключно з темних, неграмотних і некультурних селян-кріпаків і бідних православних священників — «батьків», не мало своєї шляхти, тобто було безкласовим суспільством, тоді як у Марамороші в цей час нараховувалось 200 румунських, 140 угорських і 32 руських родини шляхтичів¹⁰. Цю антинаукову буржуазну концепцію спростував у 1936 р. медієвіст з історії Закарпаття М. М. Лелекач¹¹.

Слід підкреслити, що «друге видання кріпосного права» в Угорщині з його фільварково-панщинним господарством надовго загальмувало розвиток продуктивних сил Мараморощини.

Тільки визволення Закарпаття героїчною Радянською Армією в жовтні 1944 р. зняло тяжкі кайдани шестисотлітнього іноземного гніту з українського населення Марамороша і відкрило йому в братній сім'ї народів Радянського Союзу широкий шлях до нового життя і нечуваного прогресу.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 375.

¹⁰ Szilágyi István. Máramaros vármegye egyetemes leírása (szerk), Budapest, 1876, стор. 297.

¹¹ М. М. Лелекач. Руська шляхта на Підкарпатській Русі (Шляхта Ужанської Країни).— «Підкарпатська Русь», Ужгород, 1936, стор. 6—13.

С. Д. БАБИШИН

КИЇВСЬКА ШКОЛА В XI ст.

В історичній науці питання про Київську школу при дворі князя Ярослава Володимировича і Софійському соборі не нове. Ще в 60-х роках XIX ст. його майже водночас торкнулися два історики — Н. А. Лавровський та Ів. Григор'єв¹. Вирішення цього питання повинне було пролити світло на зародження вітчизняної вищої освіти. Лавровський у своїх здогадках спирався переважно на пам'ятники давньоруської літератури, де зустрічалися відомості про такі явища інтелектуального життя,

¹ Н. А. Лавровський. О древне-русских училищах, Харьков, 1854, стор. 74—77; Ив. Григорьев. Заметки по истории книжного (школьного) образования в России.— «Эхо» (Спб.), ноябрь, стор. 7—8.

які не могли бути наслідком елементарної освіти. Григор'єв обмежувався припущенням, що діти феодальної аристократії уже внаслідок свого соціального становища повинні були представляти «найосвіченіший стан, озброєний вищою освітою», яку започаткував Ярослав Володимирович.

В радянській історичній літературі думку про вищу школу в Київській Русі поділяють В. Самойлов, А. Козирєв, А. М. Сахаров і А. В. Муравйов, М. В. Соколов, Ф. І. Науменко, автори відомої праці «Історія культури Давньої Русі»² та інші. Проте, виявляючи інтерес до проблеми, вони перебувають далеко від її вирішення. Відсутність писемних згадок про Київську школу спричинилася до того, що більшість дослідників підходить до оцінки її діяльності переважно інтуїтивно. Однак не слід забувати про побічні джерела, об'єктивний аналіз яких допоможе виявити чимало вказівок про Київську школу.

Князювання Ярослава Володимировича в Києві (1016—1054 рр.) характеризується зростанням творчої активності давньоруської інтелігенції, поживленням літературного життя, розвитком літописання, архітектури, прикладного мистецтва і т. д. Князь, спираючись на загальне піднесення народної самосвідомості, за підтримкою високоосвічених однодумців уже на початку свого правління заклав міцні підвалини руської книжності та освіти. Це забезпечило успіх Русі в боротьбі проти Візантії за політичну й культурну самостійність.

Великий храм Софії—центр руського православ'я, споруджений князем у Києві, дістав не тільки форму константинопольського Патріаршого собору, але і його наймення. Тоді в образ Софії (в стародавніх пам'ятках її малювали у формі книги, покладеної на престол) втілювалися мудрість, знання, наука. Отже, актом спорудження Софійського собору Ярослав Володимирович хотів підкреслити, що новий храм повинен стати не тільки центром руського православ'я, але й освіти.

Загальновідомо, що необхідною умовою діяльності будь-якого вищого учбового закладу є наявність фундаментальної бібліотеки. Так, наприклад, величезна бібліотека Константинопольської Софії обслуговувала учнів Патріаршої академії. Подібну бібліотеку при Київській Софії почав створювати також Ярослав. Для цього він в 1037 р. «собра писце многы и перекладаше от грек на словенское писмо и исписаше книги многы»³. Перекладачі та переписувачі працювали під безпосереднім наглядом князя. «Ярослав же сей... любим бе книгам и многы написав положи в святей Софьи церкви, юже созда сам»⁴. Заслуговує на увагу повідомлення літописця про призначення книг: «...ими же поучашеся вернии людье»⁵. Подібне ж твердження і в «Истории Российской» В. Н. Татищева: «Ярослав собрал писцов многих, переведя от греческого на словянский язык: также повелел книги многия составить для учения»⁶.

Досі невідомий обсяг книжкового фонду Софійської бібліотеки. Так, в «Истории русов» Кониського без будь-яких посилань на джерела повідомляється, що в бібліотеці зберігались «великие тысячи книг

² В. Самойлов. Образованность в Киевской Руси и Московском государстве.— «Исторический журнал», 1938, № 8, стор. 57; А. Козирев. Древнерусская образованность и школа до татаро-монгольского ига. Ставрополь, 1948, стор. 7-8 (на правах рукопису); А. М. Сахаров, А. В. Муравьев. Очерки русской культуры IX—XVII вв., М., 1962, стор. 36; М. В. Соколов. Очерки истории психологических воззрений в России в XI—XVIII веках, М., 1963, стор. 13—14; Ф. І. Науменко. Школа Київської Русі, Львів, 1955, стор. 47; История культуры Древней Руси, т. II, М.—Л., 1951, стор. 220.

³ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. I, М., 1962, стор. 152.

⁴ ПСРЛ, т. I, стор. 153.

⁵ Там же, стор. 152.

⁶ В. Н. Татищев. История Российская, т. II, М.—Л., 1963, стор. 106—107.

рукописных и разных драгоценных манускриптов»⁷. За підрахунками ж Е. Голубинського, київські книжники здатні були переписати близько 500 томів⁸. Останнім часом Кониського повторив І. Я. Стеллецький⁹. Однак погодитися з такими перебільшеннями не можна. Деяке уявлення про розміри книжкового фонду бібліотеки можуть дати окремі побічні повідомлення літопису. Так, 1169 р. син Андрія Боголюбського Мстислав, захопивши Київ, два дні грабував Софійський собор, «... иконы поимаша и книги...»¹⁰. В 1204 р. князь Рюрик Ростиславович «...митрополю св. Софью разграбиша... поимаша и кресты чьстныя и сосуды священныя и книги»¹¹.

Побічне свідчення про існування Київської школи зустрічається у відомому «Слове о законе и о благодати» митрополита Іларіона, який, виступаючи в Софійському соборі, звертався до оточення князя як до людей «насытившихся с избытком книжной сладостью»¹², тобто таких, які мають ґрунтовну освіту.

У Никонівському літопису є вказівка, що особи, які закінчували київські школи «книжного вчення», проходили додатковий курс навчання «и бысть от сих множество любомудрых философов»¹³.

Київські переклади середини XI в. окремих розділів «Категорій» Арістотеля, які дійшли до нас в «Изборнике» 1073 р.¹⁴, засвідчують високий розвиток математичної науки.

На основі дослідження біографічно-бібліографічних матеріалів Н. К. Нікольському вдалося скласти список давньоруських письменників X—XI ст. (він налічує близько 30 імен та понад 100 назв творів)¹⁵. З нього видно, що життя і творчість більшості письменників припадає на XI ст. О. Г. Кузьмін, який вивчав хронологію «Повести временных лет», з'ясував ряд ознак, що стверджують літописну роботу київських книжників XI ст. Зокрема, на основі аналізу текстів він підтвердив висновки істориків літописання, що київські літописці, які працювали за князювання Ярослава, опрацьовували записи, зроблені раніше, супроводжуючи їх своїми коментарями¹⁶. Можливо, автори останніх та письменники були педагогами чи вихованцями Київської школи.

Важко заперечувати, що численні переклади книг, у яких трапляються матеріали з всесвітньої історії, філософії, географії, космогонії, психології, етики і т. д., зроблені випускниками школи. В. М. Істрін довів, що за князювання Ярослава були перекладені з грецької мови «Хроніка» Сінкелла, «Хроніка» Георгія Амартола, «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, «Християнська топографія» Козьми Індікоплова, «Повість про Акіра», «Повість про Олександра Македонського», «Одкровення» Мифодія Патарського тощо¹⁷. Природно, що від перекладачів вимагалось ґрунтовне знання мови, літератури, побуту, звичаїв, народу тієї країни, з мови якого перекладався твір. Такі знання могла дати лише школа вищого ступеня.

⁷ Г. Кониский. История русов или Малой России, М., 1848, стор. 225—226.

⁸ Е. Голубинский. История русской церкви, т. I (первая половина тома), М., 1901, стор. 191—192.

⁹ И. Стеллецкий. За синей птицей.— «Неделя», 1963, № 1, стор. 10—11.

¹⁰ ПСРЛ, т. I, стор. 354.

¹¹ Там же, стор. 418.

¹² История русской церковной проповеди, К., 1901, стор. 13.

¹³ ПСРЛ, т. IX, стор. 58.

¹⁴ Изборник Великого князя Святослава Ярославича, 1073, Спб., 1890, лист. 231.

¹⁵ Н. Никольский. Материалы современного списка русских писателей и их сочинений (X—XII вв.). Корректурное издание, Спб., 1906.

¹⁶ А. Г. Кузьмин. Русские летописи как источник по истории Древней Руси, Рязань, 1969, стор. 138—156.

¹⁷ В. М. Истрин. Очерки истории древнерусской литературы домонгольского периода (11—13 вв.), Пг., 1922, стор. 4.

Високий рівень освіченості руських перекладачів засвідчує самостійність та вільність перекладів, у яких спостерігаються відступи від порядку слів в оригіналі, застосування фразеологічних засобів давньоруської мови тощо. Багато вставок, а то й цілі розділи, зовсім не належать візантійським авторам, а, як з'ясувалось, є суто руськими творами. Наприклад, у переклад «Іудейської війни» було внесено настільки серйозні доповнення історичного характеру, що про їх походження між істориками точаться суперечки уже понад століття¹⁸. М. Н. Тихомиров звернув увагу, що перекладацька робота книжників XI в. була не простою ремісничою роботою. Учений підкреслював, що переклад термінів абстрактного змісту мав за мету ввести складні філософські поняття у писемну руську мову¹⁹. Це сприяло дальшому піднесенню освіти на Русі.

Очевидно, так же, як у вищій двірцевій школі Карла Великого навчалися його діти, радники і навіть архієпископи, у Київській вищій школі здобували освіту діти Ярослава, придворних вельмож і міської аристократії. Про це можна судити з того, що члени князівської сім'ї вважали двірцеву школу домашньою. Не випадково Володимир Мономах, згадуючи про освіченість свого батька Всеволода Ярославича, писав, що той «дома сидя изумяше пять язык»²⁰.

Свого часу М. С. Грушевський не без підстав писав, що у Київській школі здобули освіту перший руський митрополит Іларіон, кодифікатори «Русской Правды» тисяцький Коснячко і Никифор Киянин, новгородський посадник Остромир, видатний каліграфіст Григорій²¹. Очевидно, там же пройшов курс навчання один із редакторів та переписувачів «Изборника» 1076 р. Іоанн, якому, мабуть, належить авторство першого педагогічного твору на Русі «Слово некоего калугера о чтении книг»²².

Як свідчать різні іноземні джерела, для свого часу школа Ярослава мала міжнародне значення. При дворі князя виховувались діти англійського короля Едмунда Залізний Бік (вбитий 1016 р.) — Едвін і Едуард, майбутні норвезькі конунги Гаральд і Регнвальд, майбутній король Данії Магнус Добрий, угорський королевич Андрій I та його брат Леванте²³.

У скандинавській сазі про Олафа Тріггвсона навіть згадується звичай, що існував у київських князів: малолітнім іноземним принцам дозволяли жити і виховуватись лише при дворі князя²⁴. Очевидно, цей звичай виник у Києві не випадково і свідчить, що князь намагався не поступитись в царині освіти перед Константинополем, оскільки візантійські імператори приділяли велику увагу навчанню й вихованню іноземних вихідців царського або знатного походження.

Отже, є певний фактичний матеріал, що говорить на користь існування в Києві за князювання Ярослава Володимировича школи вищого типу, де молоді здобувала освіту на найвищому рівні знань свого часу. Але чому ж такий важливий факт замовчують літописи?

Для того, щоб відповісти на це питання слід розглянути історичні умови, за яких виникла школа. Вона виникла не на пустому місці. Ще князь Володимир Святославич, організовуючи школи «книжного вчення» для дітей «нарочитой чади», створив при дворі окрему школу для

¹⁸ Н. А. Мещерский. Искусство перевода Киевской Руси.— «Труды отдела древнерусской литературы», т. XV, М.—Л., 1958, стор. 58—60.

¹⁹ М. Н. Тихомиров. Русская культура X—XVII веков, М., 1968, стор. 103.

²⁰ ПСРЛ, т. 1, стор. 246.

²¹ М. Грушевський. Три академії.— «Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва». Збірник перший, К., 1930, стор. 13—14.

²² Изборник 1076 г., М., 1965, стор. 151—158.

²³ В. Т. Пашуто. Внешняя политика Древней Руси, М., 1968, стор. 28, 52, 134.

²⁴ А. Лященко. Сага про Олафа Тріггвсона і літотисне оповідання про Ольгу.— «Україна», т. 18, кн. 4, К., 1926, стор. 11.

своїх дітей та двірцевої знаті²⁵. З розвитком феодальної держави, яка вимагала освічених людей для органів державного управління та церкви, вона поступово перетворилася в учбовий заклад вищого типу. Очевидно, цього літописець не помітив і не залишив про неї ніяких записів. Тому доводиться вдаватися до вивчення побічних джерел. Зокрема відшукувати сліди, які залишила школа давньоруської культурі. Треба зважити також на той факт, що уявлення давньоруських літописців про змінність світу у часі внаслідок історичних умов була звужена, а соціальний і політичний устрій, установи, побут здавалися їм незмінними. Тому, зафіксувавши відкриття 988 р. Володимиром Святославичем шкіл «книжного вчення», літописець більше до них не повертався.

Версія окремих істориків, що вища школа існувала вже при князівському дворі Володимира Великого, необґрунтована. Тоді ще не визріли умови для її діяльності. Тільки Ярослав, спираючись на підготовлену у школах «книжного вчення» руську інтелігенцію, одержав змогу перетворити придворну школу у вищий учбовий заклад, а, отже, кинути виклик Візантії не тільки щодо рівноправності руської церкви з візантійською, але й щодо рівноправності в галузі освіти.

Після смерті Ярослава (1054 р.) в зв'язку з міжусобними війнами між його синами, вища школа в Києві припинила своє існування. У храмі Софії митрополит — грек розмістив кафедру. Проте в період феодальної роздрібненості не спостерігалось занепаду ні економіки, ні освіти. Є чимало вказівок, що в XII—XIII ст. школи вищого ступеня працювали в Новгороді, Смоленську, Галичі, Володимирі на Клязьмі. Київ також залишався важливим культурно-освітнім осередком всієї Русі.

²⁵ ПСРЛ, т. I, стор. 119; М. Strykowski. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka wszustkiej Rusi, t. I, Warszawa, 1846, стор. 132.

М. А. МОЛДАВСЬКА

БОРТЬБА ФРАНЦУЗЬКИХ ДРУКАРИВ ПРОТИ ПІДПРИЄМЦІВ У 70-х РОКАХ XVI ст.

Із зародженням класу найманих робітників бере свій початок і їх боротьба проти капіталістичного гноблення. Спершу вона мала тільки економічні цілі, передусім — підвищення заробітної плати, і не спрямовувалася проти самого існування мануфактури. У початковий період боротьба найманих робітників «перебуває в прихованому стані або виявляється лише в одиничних проявах»¹. Одному з таких найяскравіших «проявів» цієї боротьби і присвячено дану статтю. Основним джерелом до її написання послужили збірники законодавчих актів Франції XVI ст.², короткі описи муніципальних архівів Ліона³, а також публікації французьких істориків та архіваріусів, що висвітлюють розвиток книгодрукування⁴. Вони дають можливість проникнути в економічну структу-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 16.

² A. Fontanon. Les édictes et ordonnances des Roys de France, t. I, Paris, 1585; t. I, Paris, 1610; F. A. Isambert. Recueil général des anciennes lois transaises, t. XIV, Paris, 1830.

³ Inventaire — sommaire des archives communales. Ville de Lyon, t. I, Paris, 1865; t. II, Paris, 1875.

⁴ J. Baudrier. Bibliographie Lyonnaise, tt. I—XII, Lyon, 1895—1920; E. Coyeccque. Recueil d'actes notariés relatifs à l'histoire de Paris et de ses environs au XVI siècle, t. I, Paris, 1905; t. II, Paris, 1924; Ph. Renouard. Imprimeurs parisiens libraires, fondeurs, de caractères et correcteurs d'imprimerie, Paris, 1898; Documents sur les imprimeurs, libraires, cartiers, graveurs, fondeurs de lettres, relieurs, doreurs de livres, faiseurs de fermoirs, enlumineurs, parcheminiers et papetiers ayant exercé à Paris de 1450 à 1600, Paris, 1901.

ру книгодрукування й соціальних відносин у ньому. Ці збірники документів уже піддавалися джерелознавчому аналізу⁵. У статті враховано й опубліковані деякими французькими істориками вилучені ними з архівів документи, що уточнюють наші дані щодо розвитку й ходу соціального конфлікту.

Страйковий рух 70-х років XVI ст. привернув увагу лише невеликої частини французьких істориків. Перше і поки що єдине дослідження, присвячене тим подіям, належить А. Озе⁶. По кілька сторінок відвели в своїх узагальнюючих працях з історії Франції й робітничого руху Е. Левассер, Е. Лавісс, П. Меллоте, Л. Морен, Л. Радіге, М. Оден, Л.-М. Мішон, П. Кавард, П. Шове. Побіжний огляд подій 70-х років у праці американського історика Д. Т. Поттінгера нічого принципово нового не вносить⁷. У радянській історичній літературі страйковий рух тих років не висвітлювався. Єдиним винятком є досить стислий нарис А. І. Дробинського, адресований учням VI класів⁸.

У другій половині XVI ст. основну масу книжкової продукції Франції випускали друкарні-мануфактури, капіталістичний розвиток яких досяг досить високого рівня. Сталися зміни і в становищі самих друкарів. Якщо в 30—40-і роки число ліонських та паризьких найманих робітників у книгодрукуванні й книготоргівлі досягало 4 тис. чол., то в 50-ті роки, у зв'язку із зростанням цієї галузі виробництва та зросталою питомою вагою друкарень-мануфактур, число робітників значно збільшилося. Крім старих професій — відбивальників, складачів, що пройшли учнівство, з'явилася категорія ненавчених — *alloué*, які використовувалися на ділянках, що вимагали тільки фізичних зусиль⁹. Їх поява, безперечно, свідчила про успіхи розподілу праці й подальше капіталістичне перетворення книгодрукування. Отже відтоді книговиробництву, як і іншим мануфактурам, стала властивою категорія «так званих ненавчених робітників, яких суворо виключало ремісниче виробництво»¹⁰. Наявність ненавчених посилювала конкуренцію серед робітників та сприяла зниженню заробітної плати всіх трудівників друкарень. Водночас виникла ще одна група — слуги-учні — хлопці, які ставали на «послуги й учнівство». Таке формулювання доти не зустрічалось в діалогів про приймання учнів (*mise en serviteur et apprenti*)¹¹. Слуги-учні, як правило, виконували тяжку фізичну працю й отримували надто низьку плату — 1,5—6 ліврів на рік, крім харчів і житла. Подекуди, особливо у книготоргівців, їх забезпечували тільки харчуванням і житлом¹².

⁵ М. А. Молдавская. Зарождение капитализма в книгопечатном производстве во Франции в первой половине XVI века.—Средние века, вып. VII, Изд-во АН СССР, М., 1955; К вопросу о положении народных масс Франции в XVI веке.—Материалы научной конференции кафедр исторических наук, Харьков — Донецк, 1968.

⁶ H. Hauser. Les suites d'une grève au XVI siècle (1542—1572).—Revue internationale de sociologie, Paris, 1898, N 5.

⁷ D. T. Pottinger. The french book trade in the ancien regime. 1500—1791. Harvard University press Cambridge, Massachusetts, 1958.

⁸ А. И. Дробинский. Трик — забастовка французских печатников в XVI в.—Книга для чтения по истории средних веков под ред. С. Д. Сказкина, т. III, М., 1953.

⁹ E. Coquery. Recueil, t. II, стор. 130, 133, 146—147, 180—181, 217, 234—235, 354, 378, 388, 405, 467, 635; J. Vaudrier. Bibliographie., t. II, стор. 442.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 336.

¹¹ E. Coquery. Recueil, t. II, стор. 196, 199, 210, 214, 216, 226, 227, 231, 288, 300, 303, 319, 330, 349, 366, 378, 397, 399, 407, 408, 425, 435, 436, 459, 473, 493, 497, 499, 500, 528, 543, 552, 554; J. Vaudrier, s IV, стор. 316—317.

¹² E. Coquery. Recueil., стор. 210, 214, 330, 407, 473, 499.

У другій половині XVI ст. значно погіршилися умови життя й праці всіх трудівників книговиробництва й суміжних із ним галузей. Виснажлива праця тривала 17—18 годин на добу. Стан ліонців був особливо тяжким внаслідок наявності вільного, нецехового ремесла, що сприяло розвиткові капіталістичної експлуатації.

Наймали робітників, як і раніше, на строк від одного до трьох років¹³. Заробітну плату видавали по-різному: щотижня, раз на місяць, наприкінці року. Крім харчування й житла, що за умовами договору отримували всі, плата за працю була різною: здебільшого 10—14 ліврів на рік, інколи всього 2,5 ліврів і тільки подекуди — аж 40. Як і до того, найвище цінувалася праця складача. Найменше заробляли допоміжні, некваліфіковані робітники. Деяке значення мали особливості умов наймання. Декотрі, очевидно, сімейні, не отримували житла; інші, крім житла й харчів, користувалися пранням та іншими побутовими послугами. Всіх штрафували за професійні помилки¹⁴. Знаючи про безгрошів'я своїх робітників, хазяїн нерідко позичав їм невеликі суми, чим ще більше посилював їхню залежність від себе. Борги були звичайним явищем серед друкарів¹⁵. Сімейні мали незадовільні житлові умови, дорого платили за квартиру, ледь животіли.

Друкарі були вихідцями з демократичного середовища — селян, дрібних ремісників. Чималий прошарок становили вже спадкові працівники. Дехто з них мав нерухоме майно — клопоть землі, город або садок, будинок¹⁶. Деяка частина придбавала покволом необхідне устаткування, щоб згодом стати самостійним майстром. Адже у робітника «завжди була надія придбати собі майстерню»¹⁷. Проте тільки декотрі могли здійснити її.

Цікаві дані дає порівняння заробітної плати друкарів та робітників інших професій у Парижі. Так, бондар отримував на рік 3 ліври та пару черевиків, столяр — 12 ліврів, пекар — 14, винар — 5 ліврів і пару черевиків, сукновал — 8, золотильник табакерок — 8, прислужниця — близько 2¹⁸. Усі вони отримували харчування й житло. Отже, оплата праці друкарів була трохи вищою.

Щодо учнів, то для них нічого не змінилося порівняно з попереднім часом. Якщо переважну більшість слуг-учнів становили дорослі працездатні юнаки віком від 17 до 25 років, то в учні йшли діти й підлітки. Як правило, хазяїн тільки годував учня й утримував у своєму домі, інколи давав йому одяг та взуття і дуже рідко платив невеличкі суми¹⁹. Умови життя учнів були тяжкі. Вони обслуговували робітників та родину майстра, прибирали майстерню, виконували безліч дрібних доручень. Обов'язки навчання хазяїн фактично перекладав на робітників. У договорах про учнівство замість попередньої формули про

¹³ Невірною є думка французькою дослідника Морена, який твердив, що строк найму підмайстрів не перевищував року (J. Morin. *Essai...*, стор. 7).

¹⁴ J. Baudrier. *Bibliographie...* t. I, стор. 71.

¹⁵ *Ibid.*, t. I, стор. 222, 223, 256, 257, 324; t. II, стор. 20, 419.

¹⁶ *Ibid.*, t. I, стор. 58—59, 185; t. II, стор. 418, t. XI, стор. 521; E. Coeques. *Recueil...*, t. II, стор. 152, 272, 365, 503, 507, 584, 617; J. Pichon et J. Vicaire. *Documents pour servir à l'histoire des libraires de Paris (Bulletin du Bibliophile et du bibliothécaire, Paris, 1894, стор. 564).*

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. *Твори*, т. 2, стор. 246.

¹⁸ E. Coeques. *Recueil...*, t. II, стор. 113, 139, 214, 176, 177, 387, 456, 657.

¹⁹ *Ibid.*, t. II, стор. 137, 141, 154, 172, 175, 184, 231, 376; Ph. Renouard. *Imprimeurs*, стор. 22, 43, 44, 99, 110, 166, 247, 296; Pichonetvicaire. *Documents. Bulletins*, (1893. стор. 37, 242, 329, 532; 1894. стор. 216, 222, 341, 352, 353, 573, 577; J. Baudrier. t. I, стор. 138, 139, 185, 51, 52, 53, 94, 101, 117, 118, 158, 163, 200, 201, 210, 220, 221, 244, 253, 256, 318, 385; t. II, стор. 23, 24, 442; t. IV, стор. 206, 208, 229, 300, 315, 317; t. V, стор. 112; t. VI, стор. 40, 44; t. IX, стор. 352, t. X, стор. 171, 273, 286, 322, 356, t. XII, стор. 480.

опанування «мистецтва книгодрукування» уточнювалося, що учень повинен освоїти складальну справу або працю біля верстата²⁰. Отже не можна вважати вірним твердження Д. Поттінгера, нібито «в друкарні не було, по суті, ніякої різниці між складачем і друкарем. Підмайстер міг працювати і тим і другим, оскільки учні набували знання як з тієї, так і з іншої професії»²¹.

Розглянувши умови праці й оплати в книгодрукуванні та суміжних із ним галузях виробництва, можна дійти висновку про суттєві відмінності становища окремих груп трудівників.

В середині XVI ст. повною мірою виявилися наслідки «революції цін», що знизила реальний заробіток усіх, хто жив на зарплату. Початок 60-х років позначився масовими народними виступами по всій країні. Згубними для міської бідноти були політичні перевороти у багатьох містах і провінціях, масові вбивства й грабежі, що викликали скорочення промисловості, торгівлі, зростання безробіття. Утримання найманих армій, посилене будівництво укріплень відбивалось на міських низах збільшенням податків. Дорожнеча, нестача хліба в роки, що передували виступу друкарів, часто зазначаються в документах архівів Ліона²². Напружена обстановка посилювалася стихійними лихами — чумою, повінню, неврожаннями²³.

Яскравим проявом народного невдоволення в 70-х роках XVI ст. був страйковий рух друкарів, які вже мали деякий досвід організації й традиції боротьби. 1559 р. (9 листопада) під страхом смертної кари було заборонено будь-які збори. Муленський ордонанс (лютий 1566 р.) загрожував штрафом організаторам братств і зборів²⁴. Друкарі збиралися таємно для обговорення спільних справ — найчастіше 6 травня, в день корпоративного свята²⁵. Свою організацію вони зберігали протягом століття, незважаючи на неодноразову її заборону. Навіть емігрувавши в Женеву, ліонські друкарі домагалися через неї поліпшення свого економічного становища²⁶.

1570 р. серед ліонських друкарів розпочався страйковий рух (*tritic*), що супроводжувався сутичками з хазяями друкарень та міськими властями. Робітники «створювали різні товариства й змови», обирали ватажків, носили зброю й, домовившись між собою, залишали роботу у найбільш ненависних хазяїв, відомих своєю ненажерливістю, крутістю й жорстокістю²⁷.

Розглядаючи причини, що викликали страйковий рух, абсолютно необхідно, крім указаних вище обставин, звернути увагу на складні взаємини між власниками друкарень та книготоргівцями-видавцями. В епоху, коли «торгова гегемонія забезпечує промислову перевагу»²⁸, «в усіх сферах суспільного життя левова пайка попадає в руки посередників»²⁹.

Залежність усіх груп друкарів від видавців посилювала дуже поширена в той час торгівля підробленими ліонськими й паризькими видан-

²⁰ Baudrier, t. I, стор. 51, 200, 220, 221, 385; t. X, стор. 163, 171, 273; A. Cartier. Arrêts du Conseil de Genève sur le fait de l'imprimerie et de la librairie de 1514 à 1600, Genève, 1893, стор. 109.

²¹ D. Pottinger, Ibid, стор. 241.

²² Inventaire-sommaire, t. I, стор. 31, 40.

²³ Ibid, t. II, стор. 42.

²⁴ F. A. Isambert. Recueil, t. XIV, стор. 11, 46, 62, 188.

²⁵ Ph. Renouard. Documents, стор. 205.

²⁶ Baudrier, t. II, стор. 20; t. III, стор. 56, 115; t. IV, стор. 306.

²⁷ A. Fontanon. Jes édicts..., t. I, стор. 877.

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 709.

²⁹ Там же, стор. 701.

нями. Французькі видавці замовляли книги за кордоном, здебільшого у Швейцарії, де внаслідок ряду обставин друкування коштувало дешевше, але ціну на книги призначали, як за вітчизняні. Така практика підтримувала вітчизняне книговиробництво і стала причиною тривалої боротьби між власниками друкарень та книготоргівцями у 60—90-х роках³⁰. Водночас, намагаючись мати якнайбільше замовлень від видавців, власники друкарень знижували собівартість продукції шляхом посилення експлуатації робітників та зниження плати за їх працю.

Ці дії хазяїв і були безпосередньою причиною страйку. Однак рух набув такого розмаху, що тільки власними силами ліонський консулат не міг його придушити і 24 квітня 1571 р. просив уряд регламентувати друкарську справу, щоб «відновити її попередній квітучий стан»³¹. До прохання додавалися вимоги власників друкарень Ліона й Парижа.

Незабаром (у травні) в Гейоні було підписано едикт, спрямований проти робітників та їхніх організацій³². Під загрозою тюремного ув'язнення та вигнання їм заборонялося обирати ватажків, мати прапори й хоругви, збиратися більш як по п'ятеро поза домівками й майстернями. Така сама кара встановлювалася за участь у вуличних заворушеннях та за носіння зброї. Піддавалися осуду будь-які свята, крім церковних. Робітникам заборонялося страйкувати на знак протесту з приводу звільнення своїх товаришів або солідаризації з тими, хто залишив роботу.

Власникам рекомендувалося наймати лише тих, хто має посвідчення від попереднього хазяїна. Це ставило робітника в цілковиту залежність від сваволі наймача, який здобув найширші права звільнювати з різних причин — від «незадовільного виконання своїх обов'язків» до «богохульства». Встановлювався новий вид оплати — залежно від обсягу виконуваної за день роботи. На трудівників накладалися штрафи за виробничі помилки, перерви, прогули, їх били за зіпсований з їх вини матеріал.

Посилаючись на приклади друкарень у Німеччині, Італії, Фландрії, едикт звільняв хазяїв від обов'язку годувати своїх робітників (§ 11), дозволивши тільки збільшити плату за домовленістю, давав право «брати стільки учнів, скільки заманеться». Учніство оголошувалося обов'язковим, і ніхто не міг відкрити друкарню, не пройшовши учнівства «належним чином» (§§ 19, 20).

Отже, на книгодрукування накладалися шори цехової регламентації. Оскільки заробітна плата значно знижувалася внаслідок названих заходів, едикт зобов'язував зменшити продажну ціну на книги.

На угоду підприємців, робітники, за цим документом, мали працювати на гірших, ніж доти, умовах і за меншу плату.

4 вересня 1571 р. едикт був попередньо розглянутий паризьким парламентом, потім, відповідно до існуючого порядку, зареєстрований, а 17 вересня «під звуки сурм» обнародований на міській площі³³. Один з тогочасних документів так характеризує реакцію робітників на нього: «Висловлюючи свою ненависть до едикту, підмайстри-друкарі, озброївшись, влаштовували недозволені зборища...»³⁴. Особливий гнів робітників викликав королівський друкар Фредерик Морель, у майстерні

³⁰ A. Fontanon, *Jes édits*, t. I, 1610, Paris, стор. 877.

³¹ *Inventaire-sommaire*, t. I, стор. 46.

³² A. Fontanon, *Jes édits...*, 1585, t. I, стор. 876—879.

³³ Там же, стор. 879.

³⁴ Там же.

якого було надруковано ненависний закон³⁵. Хазяї так і не домоглися запровадження едикту в життя. Для його реєстрації й оголошення в Ліоні був потрібен спеціальний лист уряду (22 вересня) до консулату³⁶.

Протягом останніх місяців 1571 р. та першого півріччя 1572 р. розмах руху був значним, хоча, можливо, *très* охопив не всі друкарні. Власники ліонських друкарень направили урядові «Пам'ятну записку про книгодрукування» з проханням про допомогу³⁷. З документа видно, що робітники мали своїх ватажків (названо тільки Жульєна Муше), спільну касу, звідки ті, що потребували допомоги, отримували по 5—6 су. В «Записці» зафіксовано факт, доти не відомий: робітники ламали обладнання друкарень.

Ліонські робітники звернулися із скаргою до судових інстанцій, довели справу до паризького парламенту. 15 березня 1572 р. ліонський консулат отримав повідомлення про виклик на суд паризького парламенту багатьох власників друкарень та книготоргівців³⁸. На суді (19 березня) хазяї заявили, що вони «зовсім непричетні до видання й обнародування едикту, хоч за це їх і звинувачують підмайстри». Хазяї, звичайно, брехали, але те, що вони до цього вдавалися, говорить про їх страх перед гнівом робітників. На жаль, хід березневого процесу залишився не відомим. Мабуть, його рішення не задовольнило робітників, оскільки 17 червня 1572 р. ліонці разом з парижанами направили на ім'я короля «Ремонстрацію й доповідну записку підмайстрів-друкарів Парижа й Ліона проти книготоргівців, майстрів-друкарів цих міст і передмість»³⁹. Самий факт спільних дій робітників двох міст говорить про їхню згуртованість.

«Ремонстрація» безперечно була наслідком колективної творчості, вона створювалася й обговорювалася на таємних зборах. Своє звертання до уряду робітники мотивували тим, що хазяї вирвали Гейонський едикт «облудним шляхом». Особлива увага зверталася на те, що стан книгодрукування загрожує не тільки неминучим зубожінням підмайстрів, але й приведе «до зменшення, навіть знищення мистецтва книгодрукування». Цей документ — яскраве свідчення гніву робітників та їх ненависті до підприємців. Автори «Ремонстрації» з гордістю заявляли, що «справжніми друкарями» є вони, підмайстри, а хазяї, «вишукуючи всілякі криві шляхи й застосовуючи всі хитрощі для пригнічення й підлого поневолення підмайстрів», «є скоріше торгівцями, що постачають продукцію, устаткування й інструменти». Підмайстри «добувають щоденно» для хазяїв «великі багатства ціною свого поту й виняткових знань, а ще частіше — ціною своєї крові». Власники друкарень «скупі надмірно й домагаються небаченого прибутку, не менш як 150 на 100». З прикрістю писали робітники про свою «непосильну працю» та «недостойну бідність»; вони засуджували антипатріотичну практику друкування книг за кордоном та контрабандну торгівлю у Франції підробленими виданнями.

Звернення містило також певні пропозиції. Зокрема, встановити 4-річний термін для учнів, що опановували роботу біля верстата, та 5-річний — для складачів; від комісій, що видавали посвідчення про учнівство, вимагали запровадити підмайстрів, оскільки саме вони навчають учнів; для визначення заробітної плати пропонувалося створити

³⁵ J. Dumoulin. *Vie et oeuvres de Frédéric Morel, imprimeur à Paris depuis jusqu'à 1583*, Paris, стр. 54.

³⁶ H. Hauser. *Jes suites*, стр. 357.

³⁷ Оpubлікована А. Озе в «*Jes suites...*», стр. 364—365.

³⁸ Baudrier, s. I, стр. 78, 256, VII, стр. 145, 146, 300, s. X, стр. 320.

³⁹ H. Hauser. *Jes suites*, стр. 358—363.

арбітражну комісію з рівної кількості хазяїв та досвідчених підмайстрів, а також кількох шанованих обома сторонами буржуа.

В документі чітко виявилось відчуття особистої гідності його авторів, про що свідчить категорична вимога заборонити «ганебні» тілесні покарання. Робітники писали, що вони не «раби, галерники чи каторжники», а вільні особи, які добровільно займаються благородною справою, важливою для науки й літератури», і закликали захистити їх право в ім'я «цінності книгодрукування, літератури і науки». Багатозначний є анонімний підпис під документом — «Ледь животіючий» («Apeinesuis»).

Боючися, що «Ремонстрація» справить вплив, хазяї заспішили направити двору свою відповідь-пояснення — «Пам'ятну записку про книгодрукування». Цей документ, складений ліонцями, невеликий, але він відбиває точку зору також і паризьких підприємців⁴⁰. На відповіді на жодне звинувачення, підприємці запевняли, нібито багато робітників задоволені едиктом, але «бояться розкрити рота», бо купка впливових серед них бунтарів, тероризуючи всіх, змушує собі підкорятися. Тому хазяї просили власті вжити адміністративно-поліцейських заходів, перш за все скласти списки противників едикту й одразу притягти їх до відповідальності. Л.-М. Мішон надрукував цікавий документ, розшуканий ним у бібліотеці Сент-Женев'єв. Це «Промова на захист перебудови книгодрукування», виголошена адвокатом хазяїв. На жаль, Мішон не наводить повного тексту. Окремі його уривки цитує П. Шове⁴¹.

Автор «Промови» на боці «бідолашного хазяїна друкаря», що знає утисків від багатіїв-видавців і терпить сварливість та розбещеність своїх працівників, здатних через дрібниці кинути роботу. «Промова» містить грубий наклеп на робітників («безмежна ненажерливість», «раби шлунка», «нестямна розпуста»).

Між травнем 1571 р. й вереснем 1572 р., коли було підписано «Королівську декларацію про едикт щодо перебудови книгодрукування», у обох містах неодноразово відбувалися судові розгляди між групами робітників і хазяїв. Крім колективних прохань і звернень до судових інстанцій, робітники застосовували й інші засоби боротьби, завдаючи цим торгівцям і підприємцям настільки значних реальних збитків, що ті мусли відступити. Це відбулося в Декларації, випущеній 10 вересня 1572 р., але зареєстрованій у парламенті 17 квітня 1573 р.⁴² Її складено скоро після варфоломіївської ночі й аналогічної до неї ліонської вечерні⁴³. Якщо після трагічних, що потрясли всю країну, подій уряд одразу звернув увагу на таке суто соціальне питання, як конфлікт у книгодрукуванні, то це свідчить про його важливість і невідкладність.

Преамбула декларації відверто визнає, що її видано в зв'язку із зверненням ліонських та паризьких підмайстрів 17 червня 1572 р. Складено декларацію як пояснення до десяти параграфів Гейонського едикту. Деякі вимоги робітників вона задовольняла. Зокрема, визначала межі застосування праці учнів (не більше двох чоловік біля верстата), встановлювала трирічний термін учнівства, здійснювати яке ставилося в обов'язок самим майстрам.

Ці зміни дещо підвищували попит на працю робітників, а, отже, сприяли підвищенню їх заробітків. У разі вимушеного переривання роз-

⁴⁰ Оpubлікована А. Озе в «Jes suites»., стор. 364, 365.

⁴¹ J.-M. Michon. A propos les grèves, стор. 103—115; P. Chauvet. Les ouvriers..., стор. 47. Ці вчені розходяться у визначенні дати документа. Мішон вважає, що «Промова» проголошена під час одного з судових процесів у листопаді 1572 р. Шове гадає, що її складено скоро після проголошення едикту як відповідь на перші скарги робітників.

⁴² A. Fontanon, t. I, стор. 880—881.

⁴³ Inventaire-sommaire, t. I, стор. 9, 46.

початої праці хазяїн повинен був забезпечити друкарів іншою роботою. На їх користь вносилися деякі уточнення щодо порядку завершення термінових робіт до настання свят. Крім загальновідомих свят, надавалося ще два з половиною неробочі, але оплачувані дні. Один — 6 травня — проголошеного днем корпоративного свята. Його визнання стало великим моральним торжеством робітників. Про звільнення хазяї мали попереджати їх за 8 днів. Перемогою була також заборона тілесних покарань.

До § 22 вносилось суттєве доповнення про заборону друкування книг поза межами Франції під страхом конфіскації всього тиражу й грошового штрафу. Водночас хазяям надавалася повна свобода наймати тих, від кого можна чекати «більшої слухняності й більших знань», у тому числі робітників з інших міст і країн. Отже, виявлялося піклування про забезпечення видавців дешевою й слухняною робочою силою.

Дуже важливим було доповнення до § 11. «Щоб уникнути непорозуміння і суперечок», найкатегоричніше заборонялося годувати робітників. Встановлювалася плата за працю паризьких робітників — 18 ліврів на місяць. Зарплату ліонців мав визначати сенешал. Таке рішення задовольняло підприємців, які вже давно домагалися перекладення на робітників наслідків підвищення цін на продукти. Погіршувала чи поліпшувала становище робітників ця стаття? Відповісти на дане питання можна тільки здогадно. Формально це було поліпшенням, оскільки порівняно з платою за день 6 су 6 деньє (запропонованою робітникам 1539 р. й відкинутою ними), їх заробітна плата майже подвоїлася — 12 су. Проте подорожчало все за той час набагато більше. Сетьє зерна 1540 р. коштувало 2 ліври, а 1572 р. — 12. За фунт масла 1571 р. платили вдвоє більше, ніж 1537 р.⁴⁴ Отже денний заробіток друкаря у 1572 р. дорівнював, приблизно, вартості 7—8 літрів зерна (у 1 сетьє 156 літрів. За 1 лівр можна купити 12 літрів зерна, а за 12 су, приблизно, $\frac{3}{5}$ цієї кількості, тобто 7—8 літрів). Практично робітнича сім'я з 4—5 чол. мусила витратити дві третини денного заробітку на досить бідне харчування. На придбання одягу, взуття, на плату за житло та ін. залишалося зовсім мало. Звичайно, робітник ледь зводив кінець з кінцями.

Проте не можна не враховувати, що скупі хазяї економили на харчах своїх робітників. Мабуть, нова система оплати більше влаштовувала сімейних. Отримуючи на руки гроші, робітник міг вільно розпоряджатися ними, позбутися принизливої залежності від хазяїна. Все це стирало залишки патріархальних відносин, ставлячи на їх місце стосунки чисто грошові. Слід зазначити, що стосовно харчування працівників серед підприємців не було спільної думки.

Аналізуючи зміст декларації, можна дійти висновку, що далеко не всі вимоги робітників було задоволено. Проте деякі поступки було виврвано у властей. Це перший відомий випадок виступу, що закінчився перемогою, хоча й дуже обмеженою.

З'ясовуючи причини перемоги — питання, яке буржуазні автори обходять, — треба звернути увагу на те, що успіхові боротьби об'єктивно сприяло падіння авторитету королівського уряду⁴⁵. Ще важливішу роль відіграли інші обставини. В 70-ті роки в провінціях почався сепаратистський рух, що згодом призвів до тимчасового розчленування країни. В інтереси уряду не входило загострення й без того напруженого стану. До того ж, поступки він робив за рахунок підприємців та купців, а не

⁴⁴ Таблиця росту цін у XVI ст.— додаток до книги Н. Hausser. *Recherches et documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800*, Paris, 1936.

⁴⁵ Документи по історії громадянських воєн во Франції. 1561—1563, М.—Л., 1962. стор. 331, 340.

держави й пануючого класу. Можливо, одним із мотивів, що викликали появу декларації, було побоювання підірвати розвиток книгодрукування в країні, оскільки величезна роль цієї справи в релігійно-політичній пропаганді, а також користь держави від продажу книг за кордоном були безперечні.

Загалом, напередодні промислового перевороту успішний опір робітників не був рідкісним явищем. Це пояснюється властивістю самої мануфактури, де не машини, а кваліфіковані спеціалісти становили основну цінність для підприємця. Тому до їхніх вимог хазяї прислухалися⁴⁶. В досліджуваному ж випадку робітники мали і деякий досвід боротьби, набутий протягом 1539—1540 рр.

Після страйкової боротьби 1570—1572 рр. до кінця XVI ст. вже не відомо випадків значних заворушень серед друкарів.

На страйку 1570 р. позначилась незрілість робітників, що пояснювалося загальною незрілістю капіталістичних відносин у країні. В. І. Ленін, говорячи про перші страйки мануфактурного періоду, зазначав, що «у робітників того часу не було, та й бути не могло свідомості непримиренної протилежності їх інтересів усьому сучасному політичному й суспільному ладові»⁴⁷.

Весь рух загалом мав вузько економічний характер. Робітники домогалися тільки поліпшення свого матеріального становища.

Страйковий рух друкарів, що відбувався протягом XVI ст., являв собою лише зародки класової боротьби найманих робітників⁴⁸. Без урахування цього неможливо зрозуміти історію революційних традицій.

Є всі підстави розглядати страйки французьких робітників-друкарів як «самостійні рухи того класу, який був більш-менш розвинутим попередником сучасного пролетаріату»⁴⁹.

⁴⁶ А. Д. Люблинская. О некоторых особенностях мануфактурного этапа в развитии капитализма.— Средние века. М., 1965, вып. 27.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 336.

⁴⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 189—190.

⁴⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 186.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ШКОЛАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Щоб виховати справжнього патріота Батьківщини, мужнього борця за справу комунізму, потрібно з перших же днів перебування дитини в школі взятися за вивчення її внутрішнього світу, світу уявлень і почуттів, який склався в неї ще до школи. Без такого знання особистості учня не можна забезпечити успіху в досягненні мети. Всебічне пізнання того, кого виховуємо, є першим і необхідним етапом у роботі вчителя історії. Виходячи із змісту та характеру програмного матеріалу, він повинен добре розуміти, який рівень свідомості має виховати у молодого покоління, знати, в чому виявляється патріотизм школяра вже сьогодні.

Важливим складовим компонентом виховання радянського патріотизму є виховання любові до соціалістичної системи, формування стійких переконань у неминучості торжества комунізму в нашій країні. Тому в процесі вивчення вітчизняної історії велике пізнавальне й виховне значення має проведення такої роботи на уроках і в позакласний час, зміст якої розкривав би перевагу нашого ладу над капіталістичним, показував би справедливі основи побудови соціалістичного суспільства, відсутність національного і політичного гноблення, бурхливий розквіт економіки й культури радянської держави. Важливо для цього підбирати найбільш переконливі факти і приклади з життя рідного міста, села, використовувати матеріали учасників Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, ветеранів соціалістичного будівництва, новаторів і передовиків виробництва, котрі створювали могутню соціалістичну Вітчизну, жертвували особистими інтересами в ім'я суспільних.

Свої бесіди, розповіді, лекції вчитель пов'язує з демонструванням кінофільмів, з матеріалами художньої літератури, радіо, телебачення. Використовуючи всі ці засоби, викладає матеріал ґрунтовно й образно, щоб вагомо впливати на мислення і почуття дітей. Як під час уроків, так і в процесі позакласної роботи головна увага звертається на висвітлення всесвітньо-історичного значення революційного, бойового і трудового подвигу, здійсненого радянським народом, який вперше в історії знищив владу поміщиків і капіталістів, показав шлях до щастя всім народам — побудував соціалізм.

Розповіді про подвиги героїв Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн залишають глибокий слід у свідомості учнів, котрі відчують себе ніби учасниками історичних подій, переконуються, що їх повсякденне життя має зв'язок з цими подіями. Кращі вчителі історії прагнуть до того, щоб серця підлітків і юнаків завжди були сповнені глибокої шани перед іменами тих, хто віддав своє життя за їх щастя. Ці почуття збагачують духовний світ учнів, викликають впевненість у святості тих ідеалів, за які герої віддали своє життя.

Завдання вчителя полягає і в тому, щоб кожний учень якомога більше проявив свої патріотичні почуття в конкретних вчинках. Учителі історії Чернігівських середніх шкіл № 3, 16, 20, а також Чемерської, Седнівської сільських, використовуючи засоби педагогічного впливу, вміло підводять учнів до розуміння ними величного подвигу старших поколінь, виховують у школярів почуття гордості за свій народ, народ, який породив хоробрих. Серед героїв — колишні піонери і комсомольці, ровесники сучасної учнівської юні.

Коли вчителька історії Чернігівської середньої школи № 20 Т. Т. Атрощенко розповіла учням IX класу про подвиги п'яти комсомольців часів громадянської війни, що загинули від рук білогвардійців неподалік рідного міста, глибоко схвилювані юнаки і дівчата попросили її продовжувати оповідь. Вчителька розповіла про те, як перші комсомольці Чернігівщини у тяжких умовах, ламаючи опір контрреволюції, заклали основи соціалізму, своєю незомною працею прокладали шлях у нове життя. Дев'ятикласники вирішили увічнити пам'ять загиблих героїв революції, заклали алею, яку назвали Комсомольською, обладнали кімнату бойової і трудової слави, що стала священним місцем для всіх учнів школи. Тут проводяться заняття з історії, піонерські і комсомольські збори, зустрічі зі старими комуністами, героями праці.

Учні середньої школи № 16 виступають з повідомленнями, що розкривають окремі питання навчального матеріалу, а в старших класах — на конференціях, по узагальнюючих темах, наприклад: «Героїчні подвиги комсомольців у роки Великої Вітчизняної війни», «Революційна діяльність В. І. Леніна», «Трудові звершення радянського народу в будівництві комунізму». Готуючи свої виступи, учні прагнуть знайти такий матеріал, який найбільш повно і переконливо розкривав би зміст питання. Виховна цінність цієї роботи полягає в тому, що, усвідомлюючи і переживаючи своє ставлення до історичних подій, учні таким чином перевіряють власні ідейно-політичні й моральні якості, ставлять перед собою мету для майбутнього життя.

Десятикласник з великим хвилюванням розповідає про те, як молоді воїни, не боячись смерті, закривали своїм тілом амбразури ворожих дотів, як сміливі льотчики-винищувачі йшли на таран, щоб не пропустити ворожі літаки до серця рідної Вітчизни — Москви. «Отже, життя кожного героя-громадянина було нерозривно зв'язане з долею рідної Вітчизни, з майбутнім народу, — робить висновок учень. — Тепер слово Батьківщина стало для мене ще ріднішим, ближчим, дорожчим. Якщо вороги нав'яжуть нам нову війну, я не пошкодую власного життя в ім'я торжества тих священних завоювань, що їх кров'ю здобув наш народ».

Учениця розповідала про патріотичні вчинки комсомольців Краснодона. «Яка сила змушувала їх іти на вірну смерть?» — запитує учитель.

Учениця відповідає:

— Безмежна любов до соціалізму, до рідної Вітчизни. Юні підпільники перед боротьбою з фашистами мужньо поклялися мстити за смерть батьків і матерів, за зруйновані міста і села, за муки і страждання народу. І чим яскравіше молодогвардійці уявляли ті величні трудові звершення, яких домогся радянський народ у будівництві соціалізму, тим більша ненависть горіла в них до німецько-фашистських окупантів, тим сміливіше і мужніше вони боролися з ворогом, захищаючи рідну Батьківщину. Я не раз замислююся над героїчними вчинками своїх ровесників і запитую себе: чи готова я віддати своє життя за щастя Батьківщини?.. І без вагань можу сказати: впевнена, що думки і почуття мої нероздільно зв'язані з долею рідної Вітчизни. Чим більше думаю про неї, тим більше пишаюся її успіхами. Зважаючи все те, що зроблено на-

шими людьми для Батьківщини, завжди відчуваю серцем, що перебуваю в боргу перед нею, як перед рідною матір'ю.

Кращі вчителі історії звертають особливу увагу на те, щоб у патріотичних вчинках радянських людей перед учнями розкривалися перш за все ті риси, в яких втілюються народні прагнення і сподівання, щоб учні вчилися головному — вірному служінню соціалістичному суспільству. З цією метою зміст окремих уроків повинен узагальнювати не лише історичний матеріал, але й життєвий досвід учнів. Так, у Седнівській і Чермерській середніх школах вчителі історії щорічно проводять у X класі оглядовий урок на тему: «Моральне обличчя будівника комунізму». До цього заняття учні готуються завчасно: підбирають фактичний матеріал з трудових буднів нашої країни. Урок проводиться у формі бесіди. Увагу старшокласників привертають такі риси героїв нашого сьогодення, які відданість ідеям комунізму і мужність у боротьбі за справу народу, високий ідейний зміст життя, гуманізм, чесність, працьовитість, уміння поєднувати особисті інтереси з інтересами суспільства.

Виховання любові до соціалістичного ладу — це не споглядальний і не прямолінійний процес. Навпаки, активний процес створення в учнів тверезих, реальних уявлень про наші успіхи — це переконливий показ складності суспільного розвитку і разом з тим виховання впевненості в кінцевій перемозі комунізму. Треба навчити учнів самостійно знаходити закономірності розвитку нашого суспільства в лавині фактів багатостороннього життя.

Іноді боляче спостерігати, як окремі вчителі не звертають уваги на допитливість своїх учнів, не створюють на уроках проблемних ситуацій, обмежуються лише формальною передачею матеріалу підручника, чим серйозно стримують розвиток у школяра творчої самостійної думки. Не можна забувати, що все те, про що нас запитують учні — це їх індивідуальний життєвий досвід і його нам, учителям, треба «освітити», упорядкувати соціальним досвідом.

І зовсім неправильно було б намагатися вберегти молоде покоління від усякого негативного впливу шляхом створення навколо особистості учня обстановки якоїсь «ідеологічної ізоляції». Навпаки, треба протиставляти різні точки зору, активно полемізувати, вчити учнів самим розбиратися в суті тих чи інших подій, висловлювати власні судження, давати свої оцінки. Коли ж ідеї про наше соціалістичне суспільство будуть сприйматися формально, то вони аж ніяк не формуватимуть міцних політичних переконань, не розвиватимуть інтелекту. Найменше порушення звичного ритму життя — і ці ідеї вилітають з голови. Так виховується не переконаний патріот соціалістичної Вітчизни, а порожня особистість, котра легко збивається з правильного шляху.

Досвід показує, що коли вчитель вдумливо здійснює патріотичне виховання і робить це на основі стійких ідейних переконань, то учень уже в юнацькому віці підходить до розуміння подій свідомо, осмислено, прагне пізнати закономірності суспільного розвитку, самостійно розібратися в складностях історичного процесу.

І. К. МАТЮША, І. З. ОНИЩЕНКО

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ОДИН ІЗ СТАРОДАВНІХ ОБОРОННИХ РУБЕЖІВ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВЩИНИ

Об'єктом досліджень автора розвідки¹ був оборонний рубіж в межиріччях Ірпеня і Здвижа та Здвижа і Тетерева по лінії Чорногородка — Радомишль. Вибір цього рубежу не випадковий. Ще раніше було помічено, а у 1970 р. це повністю підтвердилось, що кожний вал між Здвижем і Тетеревом є прямим продовженням відповідного валу по лінії Чорногородка — Макарів, а тому повинен розглядатися як одне ціле. Крім того, починається лінія Чорногородка — Радомишль там, де закінчується постугнянсько-ірпінський вал,— біля с. Перевіз. Отже, можна було сподіватись, що пошуки дадуть важливі відомості для порівняння.

Орієнтовний напрямок валів від с. Яблунівка до урочища Соболів під Радомишлем є на картах В. Б. Антоновича² (рис. 1) та Е. Ковальчик³ (рис. 2). Щоправда, Антонович визнавав умовність своєї карти, що складена, як він пише, на основі різних уривчастих і не завжди достовірних повідомлень. Е. Ковальчик не поліпшила карту Антоновича. Використані нею німецькі воєнні карти району Тетерева і Здвижа не могли показати слідів зруйнованих валів. Ні Антонович, ні Ковальчик не знали того, що будівники валів враховували оро- та гідрографічні особливості території. Не дивно, що згадані вище автори показали вали суцільними лініями від Дніпра до Тетерева. Радянські вчені, які писали про оборонні споруди та військову справу Київської Русі (Н. Н. Воронін, В. Й. Довженок, П. О. Раппопорт), не розглядали валів, що проходили на захід р. Ірпень.

Вивчаючи оборонні рубежі по лінії Чорногородка — Радомишль, автор мав на меті створити нову, більш досконалу карту-схему валів і фортець-городищ, розкрити топографічні особливості пролягання цієї лінії, виявити і описати стан збереження та конструктивні особливості валів в цьому районі порівняно з аналогічними спорудами в межиріччі Дніпра і Ірпеня, з'ясувати особливості технології будівництва валів. Нова карта Змійових валів дозволить розкрити певну систему в побудові оборонних рубежів Київщини.

Дослідження 1970 р. дали достатній матеріал для створення достовірної карти-схеми (рис. 3) Змійових валів і городищ від Чорногородки до Радомишля. Якщо на картах Антоновича і Ковальчик показане незрозуміле нагромадження валів, то на рис. 3 гранично ясно видно систему у побудові оборонного рубежу.

Розміщення валів по лінії Чорногородка — Радомишль таке ж, як і подібних споруд над Вітою, Бобрицею, Стугною і Плиською. В той же

¹ А. С. Бугай. Змійові вали Київщини.— УІЖ, 1970, № 6.

² В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895.

³ E. Kowalczyk. Waly Zmijowe.— „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. XVII, N 2, 1969.

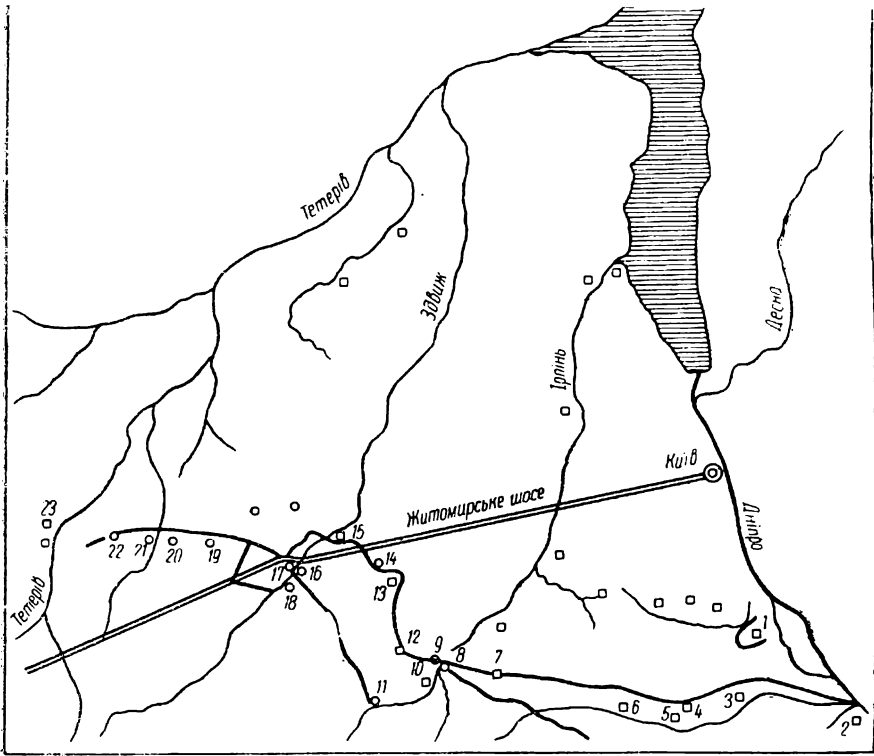


Рис. 1.

1. Ходосівка. 2. Трипілля. 3. Урочище Торч. 4. Велика Бугаївка. 5. Заріччя (кол. Ханбиків). 6. Васильків. 7. Плесецьке. 8. Перевіз. 9. Яблунівка. 10. Черногородка. 11. Соснівка. 12. Бишів. 13. Мотижин. 14. Копилів. 15. Макарів. 16. Юрів. 17. Ситняки. 18. Копійка. 19. Борівка. 20. Раковнічі. 21. Негребівка. 22. Забілоцька Гута. 23. Радомишль.

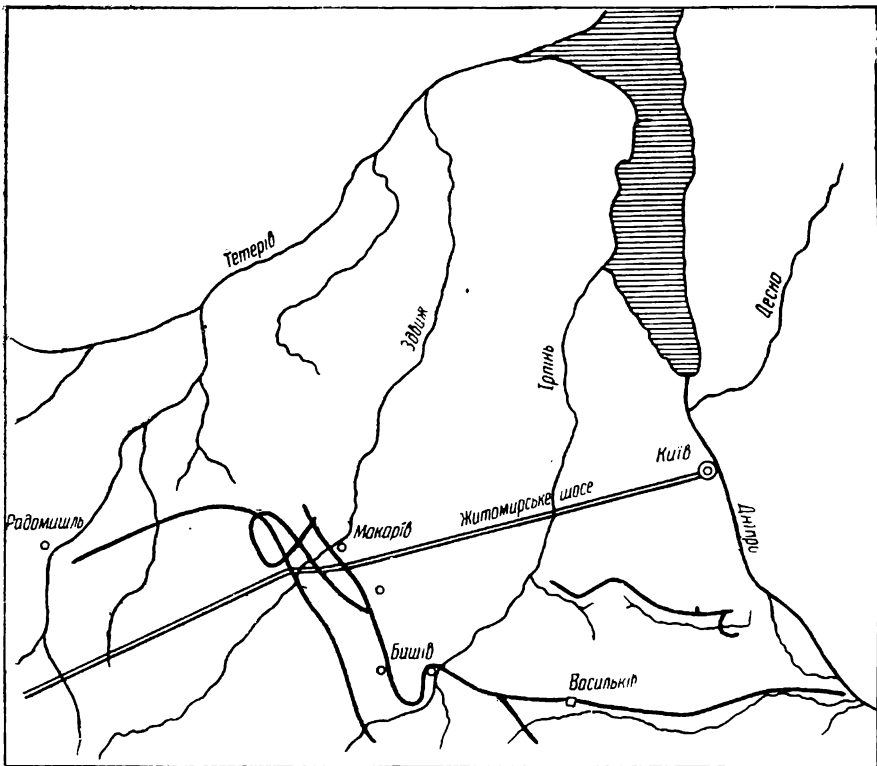


Рис. 2.

час маютья і певні особливості. Завдяки тому, що вали споруджували понад річками та заболоченими долинами, кожного разу створювався надійний рубіж з потрійною лінією перешкод: річкою або болотом, глибоким ровом і високим валом, який, можливо, завершувався і певними дерев'яними укріпленнями. До речі, Н. Воронін припускався помилки, коли писав, що тільки «...при відсутності річки із зовнішнього боку валу був викопаний рів»⁴. Між Дніпром і Тетеревом немає жодного валу без рову. Він був потрібний не тільки як додаткова перешкода, але виконав обов'язково при вибиранні ґрунту для валу.

Будівництво таких споруд в басейнах Дніпра і Ірпеня та Ірпеня і Здвижа велось насамперед по притоках, які починались близько одна від одної, а текли в протилежних напрямках і впадали в річки, що обмежували певні території зі сходу і заходу. В межиріччях Дніпра й Ірпеня такими парами річок були Віта і Бобриця та Стugna й Плиська. Вони були порівняно невеликі, але долини Віти і Стугни і почасти Бобриці були глибокими, із стрімкими берегами. Укріплені ровами і валами, вони, очевидно, були серйозною перешкодою для ворогів. У межиріччях же Стугни й Плиські одного рову і валу було недостатньо. На цій ділянці була створена складна система штучних земляних укріплень, описана ще Л. Добровольським⁵.

Річки Ірпінь, Здвиж і Тетерів створювали природний рубіж на сході, півночі і заході. Тут не було необхідності будувати додаткові укріплення. Потрібні були тільки фортеці — городища на переправах. Інакше складались умови на південних, найбільш небезпечних кордонах, які простяглися майже на 90 км.

Фізико-географічні умови на протязі такої довгої траси відзначались різноманітністю. Між Ірпенем і Здвижем протікали річки Лупа і Фоса, вздовж яких можна було побудувати вал, що перегородив би все межиріччя. Вони й визначили напрям оборонного рубежу в цьому районі. Але за Здвижем, на його лівому березі, була широка смуга суходолу, позбавлена природних перешкод. Далі, починаючи від озера Буян, річки Гульва, Кодра і Білка з широкими колись непрохідними заплавами створювали нездоланні перешкоди до самого Тетерева. Отже, напрямом траси для оборонного валу був надзвичайно сприятливий. Залишалось тільки додатково укріпити район Макарова на лівому березі Здвижа, що і було в свій час зроблено.

Річки Фоса на всьому протязі і Лупа від початку до Бишева мали хоч і широкі, але неглибокі, з розлогими берегами долини. Вони разом з болотами та ровом і валом могли являти надійну перешкоду тільки в часи повноводдя.

Траси деяких інших валів в межиріччі Ірпеня і Здвижа свідчать про те, що вони будувалися в більш посушливий період. Можливо, що саме це зменшило оборонне значення валу по Лупі і Фосі і викликало потребу в будівництві перед основною лінією оборони кількох додаткових валів. Рівень ґрунтових вод межиріччя Ірпеня і Здвижа та Здвижа і Тетерева не був однаковим. Якщо між Здвижем і Тетеревом вали закінчувалися біля колишніх озер і боліт або йшли від болота до болота, то в межиріччі Ірпеня і Здвижа вони проходили прямо по болотах. Найбільш показовим з цього погляду є вал IV-E рис. 3, який починається на південь від сучасної околиці Бишева і йде до с. Копіївки на правому березі Здвижа, а на його лівому березі тягнеться до болота поблизу с. Борівка. Частина цього валу йде східними берегами давніх озер, по-

⁴ История культуры древней Руси, М., 1948, стор. 441.

⁵ Л. Добровольский. Водораздел Ирпеня и Стугны.— Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 21, вып. III, К., 1910.

валу тепер становить близько 120 см. Така конструкція споруди виявилася ефективною, оскільки забезпечила збереження рову до наших днів.

Великий інтерес становить технологія будівництва. Вона не скрізь однакова і, мабуть, обиралася відповідно до умов тих чи інших частин траси. Не було виявлено жодного випадку, щоб в основі валу лежав чорнозем, який колись вкривав землю. Створюється враження, що він спеціально попередньо знімався. Як правило, в місцях, де вал міг легко руйнуватися ґрунтовими водами, основу його складає добре утрамбована глина. Вона настільки ущільнена, порівнюючи з глиною ґрунту, що

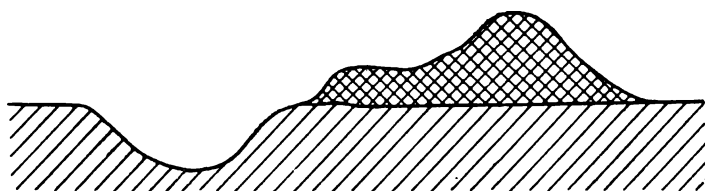


Рис. 4.

і тепер її з великими труднощами можна зруйнувати не тільки звичайною лопатою, а й тракторним плугом. У багатьох випадках основа валів складається з перепаленої глини з домішками вугілля, а подекуди і обгорілих колод. Вугілля у валах рідко залягає суцільним шаром, а перемішане з перепаленою глиною спостерігається у вигляді лінз та прошарків. Це могло статися лише внаслідок обвалювання перепаленої глини в порожнини, які утворилися після згорання дерева і доброго утрамбування всієї суміші.

Відновлення плану валів між Ірпенем та Тетеревом ускладнювалося тим, що в багатьох місцях води повністю зруйновані. Вивчення трас зниклих земляних споруд проводилося шляхом виявлення їх слідів у вигляді смуг жовтого від глини ґрунту з плямами вугілля, які помітні в багатьох місцях. Інколи сліди валів виявлялися у вигляді ровів або їх залишків, а інколи ледь помітних підвищень. Найвиразніше такі сліди помітні на полях після оранки. У тих випадках, коли поля були засіяні сільськогосподарськими культурами, в деяких місцях можна було помітити різницю в забарвленні рослин. Вздовж колишніх ровів, як правило, рослини були більш зеленими, а по трасі рову спостерігалось більше бур'янів.

Загальний план оборонного рубежу Черногогородка — Радомишль показаний на рис. 3. Вали IV-A, IV-D, IV-E і IV-K прямого зв'язку між собою не мають. Вони могли являти собою початкову систему оборони межиріч Ірпеня і Здвижа та Здвижа і Тетерева. Очевидно, вал IV-E був збудований пізніше, ніж вал IV-A. Річки і болота перед валом IV-A на той час висохли. Вал IV-K, ймовірно, теж був збудований одночасно з валом IV-E, оскільки в цей час Ірпінь міг обміліти, і на ньому з'явилися броди. Призначення валу IV-D встановити важко. Трудно сказати і про те, коли він збудований — пізніше, раніше чи одночасно з валом IV-A. Щодо валів IV-B, IV-C і IV-F, то вони збудовані пізніше від валів IV-D і IV-E. Ще пізніше збудована лінія IV-V, яка перетинала лінію IV-D. З того, що в місці перетину не видно намагань пов'язати новий вал з раніше існуючим, видно, що на час будівництва валу IV-B північна вітка валу IV-D уже втратила своє значення, можливо, у зв'язку з наявністю нового укріплення IV-C.

Слід відзначити деяку нерівномірність оборонної смуги. Між Черногогородкою і Ляховою горою, при впадінні р. Лупи в Ірпінь, проходить один вал, між річкою Лупою і с. Соснівкою ширина оборонної смуги — близько 4 км, на лінії Мотижин — Фасова — 12 км, а під Макаровим і далі — 6—7 км. Привертає увагу і те, що між Ірпенем і Житомирським шосе в оборонній смузі — три вали, а від шосе до р. Здвижа і далі — чотири.

Усі ці особливості оборонної смуги не випадкові. Наявність одного валу над Ірпенем, від Черногогородки до Ляхової гори, забезпечувала захист берега в місцях можливих переправ, від прориву в тил оборонної смуги. Система з трьох валів у районі Соснівки, яка займала смугу шириною в 4 км, мабуть, була достатньою, бо прикривалася ще двома річками, які впадали тут в Ірпінь. Розширення смуги до 12 км по лінії Мотижин — Фасова пояснюється тим, що між валами IV-A, IV-B знаходяться широкі болота обабіч р. Фоси. Наявність аж чотирьох валів на правому та лівому берегах Здвижа від с. Копіївки до м. Макарова обумовлювалась відсутністю тут достатніх природних перешкод. Поблизу сс. Борівки та Ніжиловичів система з чотирьох валів закінчується.

На території від с. Борівки до урочища Соболів, під Радомишлем, знайдено лише три короткі вали: перший — IV-Ea, довжиною близько 200 м біля с. Раковичі; другий — IV-Eв, довжиною 2,5 км тягнеться від с. Негребівки до с. Забілоцька Гута; третій — IV-Eс, вдвічі довший за перший, починається на західній околиці с. Забілоцька Гута і доходить до урочища Соболів. Крім того, на західній околиці с. Ніжиловичі, де бере початок р. Гульва, до лісу іде один вал IV-Да. На відстані 100—150 м на південь паралельно названому збудовано другий вал. Обидва вони на початку з'єднані поперечним валом і йдуть до болота між сс. Комарівкою та Борівкою. Довжина кожного з них, починаючи від поперечного валу, понад 2 км. Територію між ними місцеве населення так і називає міжваллям.

Розглядаючи карту Змізових валів по лінії Черногогородка — Радомишль, робимо висновок, що вали, по закінченні будівництва останнього з них, являли собою систему глибоко ешелонованої оборони.

Оборонні рубежі між сс. Трипілля і Перевіз та між Черногогородкою і Радомишлем будувалися так, щоб захистити з півдня і південного заходу території, обмежені з інших боків річками Дніпром, Ірпенем, Здвижем і Тетеревом. Це дає підставу думати, що і в інших місцях, де вали показані без зв'язку з природними рубежами, насправді міг бути і, мабуть, все таки був зв'язок. Так будувалися вали на південь від Стугни, біля Переяслава-Хмельницького, на Сулі, між Кодимою і Синюхою тощо.

У тісному зв'язку із Змізовими валами в межиріччях Ірпеня і Здвижа та Здвижа і Тетерева, як видно з рис. 3, знаходяться городища в Черногогородці, Бишеві, Мотижині і Радомишлі. Крім того, в с. Соснівці, на схід від валу IV-E, виявлені залишки городища, яке, можливо, і мав на увазі Л. П. Похилевич, коли писав: «Друге городище знаходиться в 6 верстах від містечка (Бишева.— А. Б.), в напрямку до р. Ірпеня; воно має вид прямокутника довжиною 1 версту, шириною 200 сажнів, 1400 сажнів по периметру; обнесене валом і ровом»⁶. Ймовірно, що на місці теперішнього с. Юрів було ще одне укріплене поселення. Отже, між Ірпенем і Здвижем городища були розміщені вздовж валів приблизно в 8—10 км одне від одного. Сфери впливу кожного городища мали радіус щонайбільше в 5 км, а це дозволяло гарнізонам двох сусідніх горо-

⁶ Л. Похилевич. Уезды Киевской и Радомысльской. К., 1887.

дищ не більше як за годину, прибути в будь-яке місце, якщо там виникала небезпека.

У межиріччі Здвижа і Тетерева, крім городищ в Макарові, Радомишлі та древньому Микгородку, інших укріплених пунктів не виявлено.

Привертають увагу і такі обставини: городища в Чорногородці, Мотижині, Макарові і Радомишлі розташовані з внутрішнього боку оборонної смуги, кожне на відстані близько 1 км від неї. Отже, гарнізони мали доволі оперативного простору. Городище в Бишеві було на внутрішній лінії валів, що теж дозволяло його захисникам забезпечувати оборону своєї ділянки. Щодо городищ в сс. Соснівка та Юрів, то вони, очевидно, відігравали роль форпостів.

Про особливе значення таких городищ, як Соснівське, Бишівське, Макарівське свідчить наявність великих спостережних курганів. Поблизу Соснівки він зруйнований, але навпроти с. Лупського, під Бишевим, височить і зараз. Два великі кургани є під Макаровим. На вершину найбільшого з них вела спеціальна дорога, залишки якої видно ще й зараз. Вал IV-A огинав його із заходу. Отже, цей курган існував ще до будівництва валу.

Майже всі городища Київщини приписуються князю Володимирі і його наступникам. Але ж в літописах прямо говориться, що Володимир, вказуючи на недостатність міст біля Києва, почав ставити їх по Остру, Сулі, Стугні і т. д. До великокнязівських і навіть пізніших часів звичайно відносяться і городища в Чорногородці, Бишеві, Мотижині, Макарові, Радомишлі. Проте зв'язок цих городищ із оборонним рубежем Чорногородка — Радомишль, побудованим, мабуть, в значній частині раніше від часів великого князювання, такий тісний, що виникають великі сумніви в справедливості поширених поглядів на час їх заснування. Звичайно, ці поселення могли використовуватися і в часи існування Київської держави, але будівництво їх, або, принаймні, значної частини їх, швидше всього відбулося в більш давні часи.

Через недосконалість карти Антоновича багато дослідників не змогли виявити і показати тієї системи, за якою будувалася оборона Київщини. Ще в 1909 р. Б. Стеллецький писав: «Дійсно, вдивляючись в карту околиць Києва і відновлюючи історію минулих часів, мимоволі приходимо до того висновку, що наші предки в питаннях оборони країни володіли не аби-яким мистецтвом»⁷. Але далі він все ж зауважує: «Ймовірніше, що прийнята система оборони не була вироблена теоретичними міркуваннями і не з'явилася відразу в готовому вигляді стрункого плану, а довгий досвід і насущна потреба в укріпленні того чи іншого пункту висували свідомість у їх необхідності»⁸. Аналогічні міркування знаходимо і у Л. П. Добровольського⁹. Сумніви Б. Стеллецького та Л. Добровольського поділяють і сучасні історики¹⁰.

Оборонні споруди Київщини дійсно виникли не одночасно. Але для вирішення питання про «ніби планомірне створення біля Києва колишніх фортифікаційних споруд... майже таких, як системи сучасних нам фортець...», як писав Л. Добровольський, слід в першу чергу встановити історію будівництва мережі існуючих валів і городищ. При цьому, мабуть, треба виходити з того, що в давні часи кордони суспільних організацій ототожнювалися з оборонними рубежами. За ними була нічийна

⁷ Б. С. Стеллецький. Белгородка, К., 1909.

⁸ Там же, стор. 2.

⁹ Л. Добровольський. К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева. Военно-исторический вестник, 1912, Кн. 1-я, стор. 175.

¹⁰ П. А. Раппопорт. К вопросу о системе обороны Киевской земли.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 3, 1954.

земля. Кордони могли залишатися незмінними тривалий час, а інколи переміщалися внаслідок приєднання нових територій, і тоді будувалася нова оборонна лінія, а попередня ставала резервною. Могло бути й так, що під тиском ззовні вони пересувалися в глибину території, і по ньому будувався новий оборонний рубіж, а старий втрачав своє значення. Не виключено, що в «київському трикутнику» один рубіж будувався на кордоні, скажімо, по р. Стугні, а другий, резервний, по р. Віті. Припустити ж, що одночасно будувалися вали по Росі, Красній, Стугні, Віті та далеко на захід за Ірпенем і Здвижем, мабуть, було б справді неправомірно. Сукупність валів і городищ на Київщині, ймовірно, всього, становить не єдину систему, а суму кількох систем, створених у різні часи.

Б. Стеллецький, Л. Добровольський і нарешті П. Раппопорт писали про оборонні рубежі і споруди тільки в трикутнику, обмеженому Дніпром, Ірпенем і Стугною. Про оборонні рубежі районів Здвижа і Тетерева вони, як і інші історики (Н. Н. Воронін, В. Й. Довженок), не згадували зовсім, не маючи у своєму розпорядженні достатніх матеріалів. Не дивно, що П. Раппопорт, говорячи про територію, обмежену Дніпром, Ірпенем і Стугною, робить висновок: «Тому розв'язувати на цій невеликій ділянці питання про принципи організації оборони Київської землі неможливо... Проте уточнення розміщення староруських городищ в найближчих околицях Києва, без сумніву, дасть матеріали, які допоможуть в дальшому підійти до розв'язання цих дуже важливих питань історії російського військового мистецтва»¹¹.

Постановка питання у названих авторів має дві хиби. По-перше, Київщина у них розглядається як щось стале, відносно чого треба аналізувати і всю сукупність оборонних споруд, виявлених на ній. По-друге, говорячи про Київщину, вони мають на увазі тільки територію, обмежену Дніпром, Ірпенем і Стугною, хоч до неї, безперечно, належать і землі на захід від Ірпеня і на південь від Стугни.

Щоб судити про наявність у будівників валів попередніх планів оборони своєї землі і про ступінь досконалості створених ними систем, доцільно розглядати кожну лінію оборони окремо. Це полегшить завдання, зробіть його більш конкретним. Тільки за цих умов взагалі можна сподіватися на правильне вирішення проблеми в цілому.

Розглядаючи карту Змійових валів по лініях Трипілля — Васильків — Хлепча — Плесецьке — Перевіз та Чорногородка — Соснівка — Бишів — Мотижин — Макарів — Радомишль, можна помітити, що, по-перше, на Ірпіні кінець постугнянського валу не співпадає з початком рубежу Чорногородка — Радомишль, який не переривається на р. Здвиж, по-друге, на р. Ірпін' є ряд городищ в сс. Звонкове, Білогородка, в урочищах Клепачі і Холм, які охороняли переправи через річку і шляхи в середину «київського трикутника». В той час фортеці в сс. Чорногородка, Гостомель і Демидове, мабуть, захищали лівий берег від небезпеки з правого берега. На такі ж думки наводить і те, що укріплені городища в межиріччі Ірпеня і Тетерева, а також лінії Чорногородка—Радомишль відмічаються, головним чином, на лівих берегах цих річок. На лівобережжі Здвижа, крім Макарова, городища є в селах Андріївка, Приборськ. На лівобережжі Тетерева, крім городищ у Радомишлі і Микгородку, вони є в Іванкові, Ораному. На правих берегах Здвижа і Тетерева поселення не згадуються зовсім. Все це наводить на думку, що території між Ірпенем і Здвижем та між Здвижем і Тетеревом становили частину якоїсь більшої території.

¹¹ П. А. Раппопорт. К вопросу о системе обороны Киевской земли.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 3, 1954.

Привертають увагу такі обставини. Схеми оборони межиріччя Дніпра й Ірпеня та Ірпеня і Тетерева свідчать про певну незалежність цих територій, а близькість і схожість конструкцій валів та самих схем захисту — про наявність багатьох спільних елементів в житті населення цих земель. Побудова ліній оборони на обох територіях для захисту вказує на наявність спільного ворога.

П. О. Раппопорт вважає, що «ділянка території, обмежена Дніпром, Ірпенем і Стугною, ні в період існування єдиної Київської держави, ні в часи феодалної роздрібненості не являла собою в політичному відношенні самостійної території»¹². Можна доповнити цю думку. Історична наука не знає і того, щоб в часи Київської Русі чи пізніше територія від Ірпеня до Тетерева і далі розташована на північний захід від лінії Чорногородка — Радомишль і обмежена цими річками, чи сама по собі чи разом з «київським трикутником» становила самостійну територію.

Важко погодитися з тим, ніби оборонна лінія Чорногородка — Радомишль була не прикордонною, а внутрішньою. Ця лінія була дуже могутньою і будувалася довго і, очевидно, в різні часи відігравала різну роль. Те, що про це немає записів в літописах та хроніках, свідчить про давність споруд.

Певним завершенням роботи по вивченню Змійових валів в межиріччях Ірпеня і Здвижа та Здвижа і Тетерева буде встановлення часу їх будівництва. Важливим засобом для цього є виявлене в валах вугілля. Радіовуглецевий аналіз його дозволить нарешті відповісти на запитання, коли будувалися вали, а значить, і на запитання, коли існувала та суспільна організація, яка могла здійснити таке велетенське будівництво.

На основі аналізу схеми оборонних споруд по лінії Чорногородка — Радомишль вперше зроблені висновки про відносний час будівництва окремих валів і незалежність рубежів між Ірпенем і Тетеревом та Трипіллям і с. Перевіз на Ірпіні.

Тепер є всі підстави відзначити велику воєнну майстерність і високий рівень культури будівників Змійових валів — синів того народу, який був господарем земель Київщини.

Київська Русь піднялася не на пустому місці. Вона мала гідних попередників, які заклали міцні основи слов'янської державності задовго до приходу варягів.

А. С. БУГАЙ

¹² П. А. Раппопорт. К вопросу о системе обороны Киевской земли.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 3, 1954, стор. 26.

Наш календар



ВІД ФЕОДАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ

(До 50-річчя Монгольської
Народної Республіки)

Минуло піввіку відтоді, як у липні 1921 р. у Монголії перемогла народна революція, що відкрила перед країною перспективу соціалістичного розвитку. Величезні зміни відбулися за цей час на монгольській землі. Обравши некапіталістичний шлях розвитку, під керівництвом народно-революційної партії і завдяки братній допомозі Радянського Союзу монгольський народ за короткий історичний строк розв'язав завдання, які за капіталізмом розв'язував би протягом кількох століть.

Нині, коли країни, що визволилися, шукають шляхи ефективного вирішення таких невідкладних проблем, як подолання споконвічної відсталості, ліквідація злиднів, прискорення суспільного прогресу, великого значення набуває досвід некапіталістичного розвитку МНР, як і народів Радянського Сходу. На мітингу монголо-радянської дружби в Улан-Баторі у січні 1966 р. Л. І. Брежнев говорив: «Успіхи народної Монголії мають велике і принципове значення для світового соціалізму. Ваш досвід підтвердив на практиці ленінське передбачення про можливість переходу до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку. Він доводить, що в наш час країна, яка завоювала незалежність, яким би не був рівень її економічного розвитку, може стати на шлях соціалізму і, спираючись на підтримку дружніх соціалістичних держав, успішно може будувати нове життя»¹.

Дореволюційна Монголія була феодално-колоніальною країною — однією з найвідсталіших на Сході. Вона не мала промисловості, сучасного транспорту, розвиненого землеробства, власної грошової системи. Панувало примітивне кочове скотарство. Основні класи — світські та духовні феодалі і арати-кріпаки. Аратські господарства мали переважно натуральний характер. Понад половина поголів'я худоби перебувала в руках феодалів, які становили 8% населення країни.

Одна з особливостей дореволюційної Монголії — засилля ламаїстської церкви. У країні, де проживало близько 1 млн. чол., було понад 120 тис. монахів, що жили за рахунок народних мас². Ламаїзм відіграв реакційну роль в історії цієї держави. Проповіддю пасивності і найрізноманітнішими заборонами він сковував розвиток продуктивних сил.

Монгольський народ пригноблювали не лише місцеві феодалі, але й маньчжурська династія, що панувала в Китаї, а також іноземний торгово-лихварський капітал. Внаслідок цього становище трудящих було надзвичайно тяжким. Голод і хвороби стали невід'ємними супутниками аратів. Народна освіта і охорона здоров'я майже не існували. В країні налічувалося 0,7% письменних, в основному лам³.

Неодноразово народні маси піднімалися на боротьбу за своє визволення. Особливо вона посилилася під впливом революційного руху в Росії. Після повалення в 1911 р. у Китаї маньчжурської династії збройне повстання аратів завершилося проголошенням автономії Зовнішньої Монголії (назва країни, що займала територію сучасної МНР). Але результатами перемоги народу скористалася феодално-теократична верхівка, яка створила уряд, очолюваний верховним ієрархом ламаїстської церкви — богдо-гегеном. У 1918 р. китайські мілітаристи вдерлися на територію Монголії, а в листопаді 1919 р. ліквідували її автономію.

Реальну перспективу національного і соціального визволення відкрила перед монгольським народом Велика Жовтнева соціалістична революція. Під її впливом у країні виникло могутнє революційне піднесення, почали поширюватися марксистські ідеї, пробуджувалася класова самосвідомість аратів. Велику роль у цьому процесі відіграли російські робітники та службовці, що перебували в Урзі (нині Улан-Батор). Наприкінці 1919 р. Сухе-Батор і Чойбалсан створили в Урзі два підпільних гуртки, в результаті об'єднання яких (влітку 1920 р.) виникла єдина революційна організація, що незабаром встановила зв'язок з далекосхідним секретаріатом Комінтерну в Іркутську⁴.

¹ «Радянська Україна», 16 січня 1966 р.

² А. Катеринич. Десятилетия, равные векам, М., 1966, стор. 4.

³ Б. Е. Низоцев. По Монголии, М., 1966, стор. 16.

⁴ С. Лувсан. 40 лет Монгольской революции.— 40 лет Народной Монголии, М., 1961, стор. 4.

1—3 березня 1921 р. у Кяхті на I з'їзді було організаційно оформлено партію, обрано її Центральний Комітет, прийнято рішення про створення народної армії та підготовку збройного повстання для завоювання влади. За своїм класовим складом Монгольська народна партія була аратською (селянською). Проте, як відзначається в Тезах ЦК МНРП «50 років Монгольської народної революції», в ході керівництва будівництвом народної Монголії МНРП виросла і зміцніла на ідейно-організаційних принципах пролетарської партії. МНРП, яка виникла як революційно-демократична партія трудових аратів і орієнтувалася на ідеологію робітничого класу, в ході боротьби за будівництво нового суспільства перетворилася в послідовно революційну партію марксистсько-ленінського типу⁵.

13 березня 1921 р. на нараді представників партії, партизанських загонів і аратства було створено Тимчасовий народний уряд. 18 березня частини народної армії під командуванням військового міністра і головнокомандуючого збройними силами Сухе-Батора визволили від китайських мілітаристів м. Маймачен. Так почалася народна революція. Тимчасовий народний уряд звернувся до Радянської Росії з проханням подати військову допомогу в боротьбі проти білогвардійських банд барона Унгерна, що сприяло швидкому розгрому останніх. 6 липня 1921 р. була визволена столиця Монголії Урга, а 10 липня сформовано постійний народний уряд Монголії. 11 липня на масовому мітингу, що відбувся на центральній площі столиці, Сухе-Батор проголосив незалежність країни. Враховуючи відсталість держави, релігійність значної частини населення, ЦК Монгольської народної партії вирішив тимчасово зберегти титул монарха за богдо-гегеном, обмеживши його діяльність церковними справами. До 1924 р. країна офіційно вважалася конституційною монархією.

Боротьба монгольського народу, відзначалася в прийнятій XV з'їздом МНРП (1966 р.) Програмі партії, завершилася успішно завдяки допомозі і підтримці з боку робітничого класу Радянської Росії і тісним контактам з світовим революційним рухом. Народна революція, що стала невід'ємною частиною світового революційного процесу, означала корінний поворот в історії монгольського народу. В результаті ліквідації колоніального режиму і створення незалежної народної держави Монголія відпала від світової системи капіталізму і примкнула до нового, народженого Жовтнем світу — світу соціалізму⁶.

Монгольська народно-революційна партія, що очолила боротьбу народних мас з відсталістю, злиднями, колоніалізмом та феодалізмом, за некапіталістичний розвиток країни, керувалася марксистсько-ленінським вченням, зокрема вказівками В. І. Леніна, які він дав у бесіді з монгольськими революціонерами у листопаді 1921 р. Аналізуючи характер і перспективи монгольської революції, Володимир Ілліч поставив тоді питання про можливість некапіталістичного розвитку МНР за умов існування партії монгольських аратів. Особливу увагу він звертав на створення і зміцнення в країні кооперації, яка полегшить перехід аратства на шлях будівництва соціалізму. В. І. Ленін також зазначав, що некапіталістична економіка може бути створена лише в результаті діяльності революційної партії та держави⁷. Важливе значення для керівництва МНРП мали поради Володимира Ілліча щодо створення селянських рад, необхідності творчого застосування ідей наукового комунізму в конкретних історичних умовах відсталих країн.

Відразу ж після перемоги народної революції між МНР і Радянською Росією встановилися найтісніші взаємовідносини. Вперше в історії людства у міждержавному масштабі втілилися в життя принципи соціалістичного інтернаціоналізму. Це знайшло відображення в договорі, укладеному між МНР і РРФСР 5 листопада 1921 р., — першому рівноправному міжнародному договорі в історії Монголії. Вирішальне значення радянсько-монгольських взаємовідносин для незалежного існування і розвитку народної Монголії розкрив перший секретар ЦК МНРП Ю. Цеденбал. Міцний союз і щира багаторічна дружба монгольського і радянського народів, писав він, безкорислива всебічна допомога Країні Рад стали необхідною умовою і одним з вирішальних факторів втілення в життя у МНР ленінського вчення про можливість переходу раніше відсталих народів до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку⁸.

Після перемоги революції Монгольська народно-революційна партія і уряд приступили до демократизації державного управління, поступово ліквідації політичної та економічної бази феодалізму, витіснення з економіки іноземного торгово-лихварського капіталу. Протягом 1921—1924 рр. проведено докорінну реорганізацію місцевих органів влади, яка перейшла до рук хуралів трудящих аратів. Одночасно хурали як органи держави народної демократії виконували функції диктатури трудового народу. 1924 р., після смерті богдо-гегена, Монголія була проголошена народною

⁵ «Правда», 9 травня 1971 р.

⁶ Матеріали XV з'їзду МНРП, М., 1966, стор. 92—93.

⁷ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 44, стор. 232, 233.

⁸ Ю. Цеденбал. Ленинские идеи пролетарского интернационализма — боевое знамя коммунистов. — «Проблемы мира и социализма», 1970, № 4, стор. 63.

республікою. Того ж року прийнято Конституцію, яка позбавляла феодалів, вище духовенство та осіб, що використовували найману працю, політичних і виборчих прав, вводила загальне виборче право для трудящих, закріпила систему народних хуралів.

Для досягнення економічної незалежності Монголії необхідно було витіснити торгово-лихварський капітал із внутрішнього та зовнішнього ринків. З цією метою у грудні 1921 р. створено Монгольський Центральний народний кооператив (Монцен-кооп). Якщо 1921 р. він контролював 0,1% товарообігу, а 1924 р.—близько 4%, то вже 1925 р.— майже 25%.

Зміцненню економічного становища держави значно сприяло створення національної банківської системи і впорядкування грошового обігу. 1924 р. при допомозі Радянського Союзу відкрито Монгольський торгово-промисловий банк, а наступного року уряд випустив національну валюту—тугрик, який на початку 1928 р. став єдиною законною валютою в Монголії. 1930 р. встановлено державну монополію зовнішньої торгівлі і заборонено приватні валютні комерційні перекази за кордон⁹.

У Монголії не відразу ліквідувалася економічна база феодалізму, але поступово підірвалися його осі, що поліпшувало матеріальне становище аратів-скотарів. Так, 1922 р. було скасоване кріпосне право, 1925 р.—стан шабінарів—монастирських кріпаків, а 1923 р. прийнято закон про запровадження обов'язкового для всіх станів прогресивно-майнового податку¹⁰.

Здійснені в перші роки народної влади заходи щодо демократизації державного ладу, обмеження влади феодалів, витіснення іноземного торгово-лихварського капіталу створили умови для поглиблення монгольської революції. III з'їзд МНРП (1924 р.) накреслив генеральну лінію партії—розвиток країни по некапіталістичному шляху. Втіленню його рішень в життя перешкождали феодалі та капіталістичні елементи, що народжувалися. Виразниками їх інтересів у рядах партії стали праві опортуністи, які виступали проти дружби з Радянським Союзом, орієнтуючись на імперіалістичні держави, перекручували основні положення марксизму-ленінізму, принципи соціалістичного інтернаціоналізму. Проте на VII з'їзді МНРП (1928 р.) вони були повністю розгромлені¹¹.

З середини 20-х років партія і уряд перейшли від політики обмеження феодалів до їх ліквідації як класу. В 1929—1931 рр. була конфіскована худоба більше ніж у 1,5 тис. великих світських феодалів і розподілена серед бідняків. Однак необхідно було ще підірвати позиції ламаїстської церкви. Боротьба проти неї ускладнювалася тим, що духовенство мало значний вплив на маси. Тому спочатку уряд передав аратам для випасу худоби, що належала монастирям. Вище ламство було обкладено прогресивним прибутковим податком і податком за звільнення від несення військової служби. Водночас партія та уряд вживали заходів для ізоляції реакційної верхівки духовенства від нижчих і середніх верств лам. В результаті агітаційно-масової роботи, а також матеріальної підтримки лам, які перейшли у світський стан, почався їх масовий вихід з монастирів. Якщо 1924 р. було 112,7 тис. лам (тобто 36% чоловіків), то 1940 р. їх залишилося 2,6 тис. (0,7%)¹². Наприкінці 30-х років завершилася ліквідація монастирів—найбільших феодальних власників.

Однією з основних умов некапіталістичного шляху розвитку країни було створення і розвиток соціалістичного укладу в народному господарстві. В Монголії він не міг стати провідною силою тільки в результаті експропріації, адже до революції у ній не було промисловості, банків, залізниць, націоналізація яких дала б змогу державі встановити командні позиції в економіці. Перші промислові підприємства з'явилися в МНР у 20-х роках. З моменту свого виникнення монгольська промисловість була соціалістичною. Велику роль в її створенні відіграла матеріально-технічна допомога Радянського Союзу. Одночасно формувався робітничий клас. Якщо 1928 р. у країні було лише 300 робітників, то 1940 р.—понад 13 тис.¹³ Індустріалізація МНР мала важливе економічне і соціально-політичне значення, тому що сприяла розвитку продуктивних сил, дала змогу технічно переоснастити сільське господарство й всі інші галузі економіки, змінила соціальну структуру суспільства—сформувалася національний робітничий клас, виріс культурний і політичний рівень народу. Це сприяло успішному подоланню феодальних і патріархально-родових пережитків, а також будівництву соціалізму.

⁹ А. В. Меликсетов. Развитие социалистической экономики Монгольской Народной Республики.— 40 лет Народной Монголии, стор. 83.

¹⁰ В. И. Титков. Монгольская народно-революционная партия—руководитель и организатор трудящихся МНР в борьбе за построение социализма.— 40 лет Народной Монголии, стор. 43—45.

¹¹ Ю. Цеденбал. Революционная партия и общественные преобразования.— «Проблемы мира и социализма», 1966, № 2, стор. 3.

¹² М. С. Джунусов. Об историческом опыте строительства социализма в ранее отсталых странах, М., 1958, стор. 169.

¹³ А. Катеринич. Назв. праця, стор. 12.

Після здійснення індустріалізації в МНР стало можливим поступове соціалістичне перетворення сільського господарства. Важливу роль у проведенні економічної політики на селі відіграли державні сільськогосподарські підприємства — держгоспи і машинно-тваринницькі станції. Спочатку їх значення полягало у пропаганді колективної праці, переваг великого механізованого соціалістичного господарства над дрібним особистим аратським. 1937 р. почали створюватися машинно-сінокісні станції (МСС), які за договорами заготовляли сіно для аратських господарств і відіграли велику роль у розвитку тваринництва. Для розширення сфери обслуговування бідняцьких дворів при МСС були відкриті машинно-прокатні пункти, перетворені пізніше на кінно-сінокісні станції (КСС).

Передача бідноті конфіскованої у феодалів худоби сприяла виникненню в країні кооперативного руху, зокрема його найпростіших форм: спільний випад худоби, спільне перевезення вантажів, колективна заготівля кормів тощо. Однак внаслідок помилок, допущених на початку 30-х років «лівими» елементами, кооперативному руху аратських мас було завдано великої шкоди. Надзвичайний пленум ЦК і ЦКК МНРП (червень 1932 р.) викрив і рішуче засудив перегини та викривлення партійної лінії. IX з'їзд МНРП (1934 р.) зобов'язав комуністів всебічно підтримувати трудову активність аратів, пропагувати створення найпростіших аратських товариств для спільного виконання невідкладних і трудових робіт у тваринництві¹⁴. Політика партії сприяла поступовому збільшенню та зміцненню аратських виробничих об'єднань (АВО), які стали господарствами напівсоціалістичного типу.

Одночасно з перетвореннями в галузі економіки відбувалися величезні зміни в культурному житті населення. В країні відкривалися школи, ліквідовувалася неписьменність серед дорослих, спеціальні училища і технікуми готували кваліфіковані кадри для народного господарства.

В результаті здійснення всіх цих заходів до 1940 р. істотно змінилася економічна структура МНР: зникли феодалні господарства, було витіснено іноземний капітал; основними соціально-економічними укладами стали: соціалістичний (державно-кооперативні господарства) і дрібнотоварний (господарства аратів). Змінилася також класова структура суспільства. Клас світських і духовних феодалів було ліквідовано, а основна маса лам почала займатися продуктивною працею. Розкріпачені арати-скотарі стали вільними товаровиробниками. Сформувався національний робітничий клас і виросла народна інтелігенція. У країні створився союз робітничого класу і трудового аратства — політична основа народно-демократичного ладу. Революційно-демократична держава трудового народу Монголії, яка була однією з форм диктатури пролетаріату і селянства, поступово переросла в диктатуру робітничого класу. Завдяки кількісному зростанню останнього МНРП перетворювалася на партію робітників і аратів, а її марксистсько-ленінську політику підтримували широкі народні маси.

Отже, до 1940 р. в МНР завершився етап некапіталістичного розвитку, під час якого були створені матеріально-технічні і соціально-політичні передумови для будівництва соціалізму. X з'їзд МНРП (1940 р.) визначив основне завдання партії — побудова основ соціалізму. Антифеодальна, антиімперіалістична, демократична революція в Монголії переросла в соціалістичну.

На новому етапі перед монгольським народом постало завдання — вдосконалювати і розвивати продуктивні сили і завершити соціалістичну реконструкцію народного господарства. В умовах Монголії соціалістична перебудова економіки була зв'язана насамперед з кооперуванням аратів. Кооперування індивідуальних аратських господарств, зазначалося в Програмі МНРП (1966 р.), одне з найважливіх і найскладніших завдань соціалістичного будівництва. Проте воно було завершено наприкінці 50-х років, коли більшість аратів-скотарів добровільно вступила в сільськогосподарські об'єднання. Причому кооперування здійснювалося без розкуркулювання експлуаторських елементів села, які добровільно стали членами сільськогосподарських кооперативів¹⁵.

Нині в сільськогосподарських об'єднаннях (СГО) працює 55% населення країни, їхні земельні угіддя займають 90,3% території. В СГО зосереджено понад 90% поголів'я худоби. Вони дають понад 80% м'яса, 70% вовни, майже 50% молока¹⁶. Неухильно зміцнюється матеріально-технічна база сільського господарства. На один держгосп тепер в середньому припадає 141 трактор (у 15-сильному обчисленні), 36 комбайнів і 26 автомашин, а на СГО — 15 тракторів і 9 автомашин¹⁷.

Із завершенням кооперування аратських господарств була остаточно подолана багатокладність економіки. В народному господарстві перемогли соціалістичні виробничі відносини, а соціалістична власність на засоби виробництва стала економічною

¹⁴ Б. Балжинням. Опыт кооперирования сельского хозяйства в Монгольской Народной Республике.— «Проблемы мира и социализма», 1966, № 7, стор. 15.

¹⁵ Материалы XV съезда МНРП, стор. 97—98.

¹⁶ Ц. Дугэрсурэн. В авангарде монгольского народа. — «Проблемы мира и социализма», 1971, № 2, стор. 44.

¹⁷ Ю. Цеденбал. Испытанный авангард монгольского народа.— «Коммунист», 1971, № 3, стор. 111.

базою суспільства. Колективізація змінила природу селянства, яке порвало з дрібною власністю і стало на шлях кооперативно-колгоспного, соціалістичного виробництва. Оскільки переважна частина населення МНР — селянство, переведення його на шлях колективізації означало перемогу соціалізму. В результаті здійснення культурної революції соціалістична ідеологія стала основою духовного життя монгольського народу.

1966 р. XV з'їзд МНРП прийняв нову Програму — програму завершення соціалістичного будівництва в країні. Для забезпечення повної перемоги соціалізму, зазначається в Тезах ЦК МНРП «50 років Монгольської народної революції», насамперед необхідно перетворити МНР в індустріально-аграрну країну¹⁸. Величезний крок у цьому напрямі був зроблений в роки четвертої п'ятирічки. За 1966—1970 рр. з допомогою Радянського Союзу в МНР споруджено майже 400 заводів, фабрик, великих цехів, установок та інших важливих об'єктів, побудовано понад 500 тис. м² житлової площі, промислове виробництво зросло в 1,5 раза¹⁹. У цій допомозі є частка й Української РСР. Так, з нашої республіки до братньої Монголії надходило хімічне, підйомно-транспортне, насосно-компресорне, електротехнічне та енергетичне устаткування, а також устаткування для харчової і поліграфічної промисловості, деревообробного комбінату, ТЕЦ, шерстемийної фабрики, будинку зв'язку, машинно-тваринницької станції, млинокомбінату, прилади і засоби автоматизації, сільськогосподарські машини, прокат чорних металів, сталін труби, кабель, нафтопродукти, будівельні матеріали, продукція хімічної промисловості, цукор, кондитерські вироби, овочеві консерви. В свою чергу, Україна імпортувала з Монголії вовну, шкіру, хром тощо²⁰.

За 50 років з відсталої аратської Монголія перетворилася в аграрно-індустріальну країну. Тепер частка промисловості у сукупній валовій продукції сільського господарства і промисловості становить майже 60%²¹. В МНР нині в середньому на 10 тис. чол. у 2 рази більше студентів, ніж у Франції, у 2,4 раза, ніж Італії, майже у 6 разів більше, ніж у Туреччині²².

Величезних успіхів досяг монгольський народ під керівництвом МНРП при братерській підтримці та безкорисливій допомозі Радянського Союзу. Вони свідчать про торжество обраного МНР курсу на перехід від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм, — курсу, який накреслив великий Ленін і який послідовно проводила в життя Монгольська народно-революційна партія.

В. І. НЕЧАЙ

¹⁸ «Правда», 9 травня 1971 р.

¹⁹ «Правда», 15 січня 1971 р.

²⁰ С. Ж у р б а. Планомірний розвиток економічного співробітництва і господарська консолідація країн РЕВ, К., 1970, стор. 161.

²¹ Ю. Це д е н б а л. Испытанный авангард монгольского народа.— «Коммунист», 1971, № 3, стор. 110.

²² Д. Г а м б о ж а е в. Важный фактор развития МНР.— «Международная жизнь», 1967, № 9, стор. 57.

В ЛАВАХ БЕЗСМЕРТНИХ

(До 60-річчя від дня народження
М. І. Кузнецова)

В роки Великої Вітчизняної війни на Ровенщині в різний час дислокувалися партизанські загони В. А. Бегми, С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, Д. М. Медведєва та ін. Бійцем партизанського загону особливого призначення і був М. І. Кузнецов, який навіював жах на весь гарнізон гітлерівців, тримаючи їх у постійній лихоманці неспокою.

Микола Іванович Кузнецов народився 27 липня 1911 р. в невеликому уральському селі Зирянка (нині Свердловської обл.) в родині селянина. Під час навчання в Тюменському сільськогосподарському й Талицькому лісному технікумах він багато працює над собою, поринає в громадсько-політичне життя, вивчає німецьку мову. Гартував себе й фізично: вчився влучно стріляти, ходити на лижах, плавати, читати карти і плани, орієнтуватися на місцевості, запам'ятовувати власні спостереження.

1927 р. Микола вступає до ВЛКСМ й бере активну участь в колективізації села. Чотири роки він працював у Кудимкарі техніком-таксатором, а в 1932 р. вступає на заочний відділ Уральського політехнічного інституту ім. С. М. Кірова.

У 1934 р. Кузнецов переїхав до Свердловська, де працює статистиком у тресті «Свердліс», на Верх-Ісетському заводі, а в 1935 р. переходить на «Уралмаш», 1936 рік ознаменувався в його біографії закінченням інституту (молодий дипломант блискуче захистився на німецькій мові). В 1938 році Кузнецов переїздить до Москви, де повністю віддає себе роботі за спеціальністю.

З першого дня віроломного нападу німецько-фашистських полчищ на нашу Вітчизну Кузнецов просить на фронт.

В 1942 р. він вступає до лав КПРС і стає бійцем партизанського загону спеціального призначення полковника Д. М. Медведєва. 25 серпня 1942 р. безстрашний розвідник приземлився з парашутом у лісах Західної України. Тут, у Ровно, розпочалася діяльність офіцера-розвідника. В мундирі фашистського обер-лейтенанта 230 піхотного полку 76 піхотної дивізії Пауля Вільгельма Зібберта він здійснив ряд легендарних подвигів, вписавши яскраву сторінку в історію боротьби з фашизмом.

Відомо, що місто Ровно гітлерівці перетворили в своєрідну «столицю»: тут перебував із своєю свитою гауляйтер України, кат слов'янських народів Еріх Кох, рейхскомісаріат України, різні служби бандерівців та інших зрадників, які по-собачому вислужувалися перед фашистами. В цьому вовчому лігві Кузнецов здобув надзвичайно цінні відомості про озброєння й наміри фашистського командування: виявив ставку Гітлера під Вінницею, одержав і переслав у партизанський загін деякі види нового озброєння, довідався про намір фашистської розвідки зірвати Тегеранську конференцію трьох великих держав і знищити її учасників, а під час прийому в самого Еріха Коха дізнався про підготовку фашистського командування до битви в районі Курська й Орла.

Викликає подив виключна хоробрість Кузнецова при знищенні ним гітлерівської еліти. Від його влучних куль загинули імперський радник фінансів генерал Ганс Гель і його ад'ютант, заступник Еріха Коха із загальних питань генерал Герман Кнут, начальник відділу при рейхскомісаріаті України Гітель, два інші генерали; в центрі міста, неподалік резиденції Коха, протитанкова граната безстрашного розвідника рознесла урядового президента генерала Пауля Даргеля. Гітлерівці були приголомшені, довідавшись, що 15 жовтня 1943 р. серед білого дня був викрадений із своєї квартири «майстер смерті», командуючий каральними військами на Україні генерал фон Ільген. Цю блискучу операцію здійснив Кузнецов разом з безстрашними помічниками Яном Камінським, Миколою Струтинським, Мечиславом Степанським, Лідією Лісовською та ін. Від руки Кузнецова пішов у могилу й головний суддя на Україні обер-фюрер СС Альфред Функе. Безстрашний партизан полював за самим Еріхом Кохом, але здійснити цей акт правосуддя не пощастило: боячись партизанської кулі, гітлерівський гауляйтер здебільшого відсиджувався в своїх пруських маєтках, а в Ровно бував лише наїздами.

Під ударами Радянської Армії фашистські війська панічно залишали місто. Серед них був і гауптман Пауль Зібберт. По прибутті у Львів він проник в оперний театр, де відбувалася важлива нарада гітлерівців; 31 січня 1944 р. застрелив підполковника Петерса, а 13 лютого 1944 р. віце-губернатора Галичини Отто Бауера, чиновника Шнайдера та майора польової жандармерії Кантера. Повертаючись зі Львова із своїми бойовими товаришами Я. Камінським та І. Беловим, Кузнецов застрелив ще старшого гестапівця, офіцера та його ад'ютанта, котрі хотіли оглянути автомашину розвідників.

Запаливши машину, герої пішли в ліси. Тут, пробираючись до лінії фронту, мали сутички з націоналістичними бандитами. А 9 березня 1944 р. в нерівному бою під селом Бортани Бродівського району на Львівщині Кузнецов і його вірні бойові побратими Я. Камінський та І. Белов загинули. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 листопада 1944 р. Миколі Івановичу Кузнецову за зразкове виконання спеціальних завдань у тилу ворога та виявлену при цьому особливу відвагу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни останки розвідника перенесено до Львова й перезахоронено на Пагорбі Слави. В Ровно й Львові Кузнецову встановлені пам'ятники, його ім'ям названі колгоспи, радгоспи, школи, вулиці, площі в Ровенській, Львівській та Свердловській областях. На «Уралмаші» створено кімнати-музеї безсмертного партизана, в музеях Ровно й Львові експонуються його особисті речі.

Легендарні подвиги безстрашного радянського патріота відображено в літературі та мистецтві.

Життя героя, його великі подвиги свідчать про непохитну дружбу народів СРСР, про постійну безкорисну допомогу братньої Росії трудящим нашої республіки. Вони сприяють військово-патріотичному вихованню молодого покоління, вчать шанувати завоювання Великого Жовтня, що їх відстоювали в жорстоких боях з ворогом безстрашні радянські люди — люди з живих легенд.

П. Я. ЛЕЩЕНКО

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИКА НА УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

Серед історичних видань значне місце посідає періодика, одна з найоперативніших друкованих органів. Поняття «історична періодика» охоплює не лише історичні часописи, а й серії видань ювілейних, наукові записки, збірники праць, що виходили через певні проміжки часу, в певні строки, під однією назвою — видання різних наукових закладів, товариств і т. д.

Про дожовтневу вітчизняну періодику існує досить солідна література, складено і наукову бібліографію до неї¹. Проте, крім окремих статей з історії російської журналістики та розділів у монографіях² і ряду невеликих праць, історичній періодиці ще не приділено достатньої уваги. Збірники наукових товариств, акти археологічних комісій, записки, так звані літописи, різні дослідження чекають на свого дослідника. Опубліковані в них документи, мемуари, листи, щоденники, акти перетворюють журнали в справжню скарбницю джерел з багатьох періодів вітчизняної історії. Вони вже давно вимагають систематизації і заслуговують на ретельне вивчення з боку історіографів та джерелознавців.

Велика Жовтнева соціалістична революція ознаменувала нову епоху в розвитку історичної науки. Відбулися корінні зміни і у видавничій справі. Вже через кілька років після революції з'явилися різноманітні видання журнального типу, значне місце серед яких займала історична періодика. Слід зазначити, що у підзаголовках журналів з переважаючою історичною тематикою зауважувалось, що то видання громадсько-політичні, суспільно-історичні, літературно-наукові і т. д. Новостворені журнали першої половини 20-х років ХХ ст. відрізнялися від своїх історичних попередників. Видання з громадянської історії, соціально-політичні, історико-революційні, політичні свідчили про нові форми і методи роботи науковців, про великий дух неповторного новаторства. Іспартівські журнали були значними віхами в процесі розвитку історичної періодици в країні соціалізму. Характерна риса нової періодици — увага до публікації великої кількості документальних джерел. В журналах з'явилися навіть рубрики, що регулярно вміщували матеріали з історії розвитку народного господарства, розвитку продуктивних сил країни, документи про революційний рух, класову боротьбу, досягнення передової суспільної думки, здобутки культури на різних етапах історичного розвитку країни.

Наукові журнали зайняли значне місце в розвитку молоді радянської історіографії. Вони не тільки перетворилися на своєрідні літописи, але й відіграли чи не провідну роль у становленні історичної науки. Журнали своєчасно фіксували на своїх сторінках досягнення історичної науки нового суспільства, що дозволяє детально простежити як за процесом становлення і розвитку української радянської історичної періодици, так і всієї історичної науки та окремих її напрямків.

Завдяки широті профілю історичних журналів, їх багатопроBLEMності, вони заслуговують на виключну увагу як з боку науковців-бібліографів, так і вчених-фахівців.

Успіх у розвитку історичної науки можливий лише за таких умов, коли вчені, використовуючи кращі традиції минулого, враховуючи хибні, недоліки в роботі своїх попередників, здійснюють тісний зв'язок минулого з сучасним, досконало досліджують різні етапи історії. В процесі розвитку науки саме журнали та інші види періодичних видань покликані першими довести до відома громадської думки досягнення вчених у дослідженні обраних тем. Реакція наукового оточення, інтерес до проблематики, оцінка зробленого, плани на майбутнє, дискусії з певних проблем — все це зно-

¹ Н. М. Лисовский. Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг., Пг., 1915; Русская периодическая печать. 1702—1899 гг., Справочник, М., 1959; Русская периодическая печать. 1895—1917, М., 1957; Л. Н. Беляева и др. Библиография периодических изданий России 1901—1916, т. 1—4, Л., 1958—1961 та ін.

² С. С. Дмитриев, В. А. Федоров, В. И. Бовыкин. История СССР периода капитализма, М., 1961, стор. 216.

ву таки з'ясовується завдяки періодичним виданням, оскільки в інформаційних замітках, рецензіях та оглядах, хроніці, листах до редакції повною мірою відбивається наукове життя республіки.

Поява перших періодичних видань з історії викликала до них неабиякий інтерес з боку як науковців, так і широких кіл громадськості. Про значний громадський резонанс свідчать перші рецензії на журнали, що з'явилися у пресі. Численні замітки, рецензії, огляди незабаром стали постійним явищем. Це, по-суті, були перші історіографічні дослідження, спроби визначити місце журналів у загальному розвитку науки, з'ясувати їх цінність. Суміжні, близькі за профілем видання відтоді нерідко в спеціальних підбірках сповіщали про вихід у світ нових журналів. Детальні розбори матеріалів або груп їх з кількох номерів вже розглядаються науковою критикою як достойний уваги захід, спрямований на поліпшення видання, на якість опублікованих у ньому праць. Серед рецензій були й такі, які в значній мірі впливали на подальший розвиток як історичної науки, так і самої періодики. Можна назвати чимало рецензій, що в свій час справили значний вплив на роботу ряду редколегій журналів. Серед них огляди в «Историке-марксисте» за 1927 р.³, рецензії на добірки матеріалів певної тематики, зокрема по робітничому класу⁴, рецензії, присвячені виключно помилкам, що їх допускали певні журнали⁵ і т. д.

Оскільки час існування деяких видань був не досить довговічним, вони нерідко в пізніші роки випадали з уваги науковців і, невиправдано забуті, могли лише удостоїтись згадки в бібліографічних працях або ж окремих дослідженнях.

Звичайно, журнали та інші періодичні видання з історії, що виходили на Україні, не обмежувались виключно національною тематикою. Досліджувалася античність, питання сходознавства, проблеми середньовічної історії і т. д. Сучасність, її історія займала в журналах значне, а в деяких і провідне місце. Періодика вперше піднімала складні, досі ніким не порушувані історичні теми, намагалась висвітлити їх, що вже само по собі мало велике значення для майбутнього розвитку науки. Не завжди перші спроби виявлялись вдалими, а праці носили риси досконалості. Траплялось, що робились поспішні висновки. Не завжди автори правильно викладали і тлумачили факти, що призводило до серйозних помилок. Поміялись автори, а за ними журнали. Йшов складний процес перебудови основ у важливій суспільній науці. Навряд буде правильним чи закономірним пред'явити до видань тих часів вимоги сьогодишнього дня. Якщо взяти до уваги, що проблематика, над якою працювали молоді українські радянські історики, не вивчалась раніше, якщо зважити на те, як важко завжди робити перші кроки, то недоліки і помилки критика з повним правом може віднести до серії хвороб росту. Даючи зараз загальну, досить високу оцінку першим історичним періодичним виданням на Україні, не варто, мабуть, акцентувати уваги на випадкових помилках, на ідеологічних перекрученнях, що їх намагались протягти на сторінки журналів буржуазні націоналісти, прихильники ворожих наукових шкіл. Ці питання вимагають ретельного вивчення всього комплексу журнальних матеріалів. Автори даної статті ставлять за мету привернути увагу науковців до розробки одного з актуальних питань вітчизняної історіографії.

Перші історико-партійні та історико-політичні журнали на Україні досить значну увагу приділяли методології та методиці історії, хоча це були здебільшого перші кроки, які нерідко носили риси невпевненості, висновки рясніли хибними положеннями. Проте тогочасна історична періодика не лише намагалась завоювати ключові позиції, утвердитись, викликати до себе довір'я, вона почала відігравати активну роль у формуванні марксистської наукової критики. В журналах не лише знаходила відбиття науково-дослідницька робота істориків республіки, в них ставились перед науковою громадськістю питання, підказані розвитком подій, розвитком суспільно-політичного життя в країні. Отже, журнали ставали і ареною обміну думками, констататорами розвитку науково-дослідної роботи на Україні, і одноразово готували ґрунт для майбутніх серйозних досліджень, узагальнюючих праць з тих питань новітньої історії, що відзначалась важливими віхами — трьома російськими революціями. Одночасно журнали публікували матеріали, що викривали ворожу ідеологію, тронькістський ухил в історії, фальсифікаторів різних мастей. Саме в періодиці 20—30-х років з'явилися імена сьогодишніх видатних вчених, академіків, професорів — тоді початківців.

Розгляд української радянської періодики вимагає вдумливого підходу, всебічного обстеження всього її комплексу. Тільки досліджена в часі, а не відірвана від суспільних подій, періодика, зокрема історична, стає зрозумілою як суспільне явище. З'ясування негативних і позитивних її рис допоможе розібратися у величезному комплексі матеріалів. Неважко з позицій часу визначити зараз слабкі сторони журналів, складніше пояснити їх. Отже, найперша і необхідніша умова при дослідженні істо-

³ «Историк-марксист», 1927, № 7, стор. 269—277.

⁴ «История пролетариата в СССР», 1932, № 2, стор. 188—197; № 11, стор. 189—199 і т. д.

⁵ «Червоний шлях», 1923, № 9, стор. 235—236; 1924, № 6, № 8 і т. д.

ричної періодики — це оцінка її суспільної діяльності, впливу на громадськість, вичення матеріалів історично. Не треба забувати того факту, що саме на сторінках перших таких видань знайшли місце у вигляді нарисів, статей, оглядів, заміток, коментарів до публікацій ті положення, які надалі стали темами великих наукових праць, лягли в основу діяльності дослідників певного профілю.

Література, здебільшого не спеціально історична, все ж не обминала історичних журналів. Про них згадується у працях К. М. Богомолова «Советские журналы» (Л., 1958) та «Журналы в СССР» (Лекція прочитана у ВПШ при ЦК КПРС 1960), у бібліографічних збірниках «Печать УССР (1917—1932)» (Харків, 1932), дослідженні Н. Г. Веріте і А. Б. Литвина «Пресса СССР в первой пятилетке» (М.—Л., 1933), праці «Печать в СССР за 40 лет» 1917—1957 (М., 1957) та ін. Однак у названих та інших працях з цього профілю навряд чи знайдуться рядки, де б містилась хоча б загальна оцінка історичної періодики України. Зараз не варто вказувати на це, як на недолік, оскільки автори і не ставили перед собою таких завдань.

Прикро, що до останнього часу історичні журнали України, вся інша відповідна періодика залишалась поза увагою дослідників, які чомусь обминали як історію їх створення, розвитку, видання, так і уникали давати загальну оцінку їм, а також огляди вміщених в них матеріалів. Жодна праця не написана спеціально про історичні журнали Радянської України, хоча деякими з них історіографи цікавилися. Об'єктами дослідження ставали здебільшого центральні журнали, або кілька видань: написано кілька дисертацій про журнали певного періоду. Зокрема Є. І. Черняк вперше в радянській літературі дає джерелознавчий огляд журнальних матеріалів за 1928—1933 рр., Т. К. Кузнєцова розглядає та аналізує матеріали журналу «Власть Советов», Д. Д. Тараманов досліджує окреме, але значне питання з усього великого комплексу матеріалів, що містять історичні журнали 20-х років про Велику Жовтневу соціалістичну революцію на Україні.

Періодичні видання з історії, що вийшли на Україні, нараховують чимало назв. Серед них почесне місце належить виданням Українських Іспартів, зокрема органу Всеукраїнського Інституту «Літопис революції». Цей журнал став предметом розгляду дисертаційної праці на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук Н. В. Комаренко. Минулого року вийшла в світ її монографія на ту ж тему⁶. Журналу спеціально присвячено чимало статей в періодичних виданнях⁷, кілька разів складались наукові бібліографічні покажчики⁸. Відомості про журнал містять енциклопедичні видання⁹. Кілька питань, пов'язаних виключно з документами та матеріалами, опублікованими в журналі, розроблено в статтях.

Увагу до цього друкованого органу можна пояснити тим, що то був перший журнал українських істориків-марксистів. Завдання, поставлені перед цим органом, стали на ряд років програмою розвитку досліджень у галузі історії. Проблематика, порушена на його сторінках, знайшла подальшу розробку і висвітлення в інших періодичних виданнях, брошурах і монографіях. Наявність більш-менш повних комплектів журналу в бібліотеках республіки полегшувала користування всіма матеріалами відразу, що давало змогу робити висновки та узагальнення.

1931 р. видано «Систематичний каталог видань Всеукраїнської академії наук 1918—1929», в якому дається наукова бібліографія ряду праць, здійснених закладами суспільних наук. Зокрема, у каталозі докладно описано такі з них: «Вісті Всеукраїнської АН УРСР», «Етнографічний вісник», «За сто літ», «Записки історико-філологічного відділу», «Науковий збірник», «Первісне громадянство та його пержитки», «Україна», «Український археологічний збірник». Замітимо, що ці видання не дуже поширені. Немає потреби тут доводити, яку величезну цінність становлять для науковців анотовані, складені за всіма правилами бібліографічні покажчики, які періодично з'являються на сторінках сучасних журналів.

Предметом спеціального розгляду став єдиний сходознавчий журнал на Україні «Східний світ» («Червоний Схід»), орган Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства¹⁰. До нього в Харківському університеті складено бібліографічний покажчик¹¹. Про грузинську та вірменську тематику на його сторінках доповідалось на

⁶ Н. В. Комаренко. Журнал «Літопис революції». Історіографічний огляд, К., 1970.

⁷ УІЖ, 1967, № 1, стор. 137—142; стор. 130—137; № 11, стор. 127—131 та ін.

⁸ Журнал «Літопис революції». Бібліографічний указатель, Харків, 1933; Ф. С. Сарана. Журнал «Літопис революції». Покажчик змісту, № 1—57, 1922—1933 рр., К., 1957; Журнал «Літопис революції». Бібліографічний указатель, М., 1965.

⁹ Українська радянська енциклопедія, т. 8, К., 1962, стор. 226; Советская историческая энциклопедия, т. 8, М., 1965, стор. 604.

¹⁰ Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. II, К., 1969, стор. 189—199.

¹¹ Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» — «Червоний Схід» (1927—1931), Харків, 1964, 61 с.

наукових Міжреспубліканських конференціях¹². У виступах доповідачів дано високу оцінку матеріалам журналу, що свідчать про розвиток орієнталістики на Україні.

Досить значну роботу по науковій бібліографії провів «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». На його сторінках періодично публікувались покажчики до цілого ряду журналів, зокрема таких, що стали раритетами. Почав бюлетень свою потрібну справу із публікації покажчика до 57 номерів журналу «Літопис революції» (НІБ, 1957, № 3, стор. 99—128; 1957, № 4, стор. 111—146), про який вже згадувалось. У наступних номерах цього видання з'явилися добре підготовлені покажчики до журналів «Архівна справа» (НІБ, 1958, № 1 (31), стор. 111—130), «Архів Радянської України» (НІБ, 1958, № 3, стор. 148—155), «Радянський архів» (НІБ, 1958, № 2 (32), стор. 121—129). У великій нагоді науковцям став опублікований «Бюлетенем» «Покажчик статей і матеріалів з гуманітарних наук, що містяться у «Віснику Академії наук Української РСР» (1928—1959 рр.)» (НІБ, 1960, № 1, (39), стор. 78—87; № 2 (40), стор. 91—102). На жаль, у наступні роки «Бюлетень» вже не так часто публікував такі корисні бібліографічні відомості.

Багатопроблемний «Український історичний журнал» останнім часом по праву займає провідне місце в республіці серед періодичних видань з історії. Він має чимало наукових рубрик. Журнал друкує матеріали, що інформують громадськість про стан справ у історичній науці. До нього складено систематичний покажчик¹³, опубліковано рецензії у всесоюзних¹⁴ та республіканських наукових журналах. Так на сторінках періодики УРСР з'явилось понад десять статей та рецензій. Створений за рішенням ЦК КП України після XX з'їзду партії, «УІЖ» покликаний допомогти історикам ліквідувати недоліки в роботі за минулі роки, сприяти успішному розвитку історичної науки на Україні.

Про значення журналів та інших періодичних видань неодноразово говорилося у монографіях, що висвітлювали окремі питання історії. В історіографічних оглядах давались оцінки матеріалам журналів з посиланнями на цілі комплекти або окремі номери. Зараз вже важко знайти серйозну історичну працю, в якій би не було покликів на історичну періодику. Проте досі не створено наукової бібліографії всієї вітчизняної історичної періодики радянського часу, навіть не підбито підсумки за більше як піввікове її існування. Можливо, такий стан справ пояснюється тим, що деякі комплекти журналів, що виходили на Україні, вже стали бібліографічною рідкістю. Має значення і той факт, що час існування багатьох з них не такий вже і довговічний. Деякі журнали видавались протягом 2—4 років. Буває досить важко розібратися і в тому, чому саме ці видання були такі недовговічні. В даному випадку треба історіографам враховувати весь процес розвитку нашого суспільства, тоді стануть зрозумілими багато неясних питань. Мала кількість томів у комплектах, їх нестала періодичність, зміна назв або профілю, а часом взагалі не зовсім чітке визначення його не можуть бути причиною недооцінки роботи істориків республіки. Окремі недоліки не повинні вирости до величини неймовірних і закрити від нас суть і значення всієї тієї корисної, великої роботи, що була проведена нашими попередниками.

Виходячи з усього вищесказаного, зробивши підсумки історіографічного плану, автори статті провели роботу по виявленню і систематизації історичної періодики України за весь час її існування. В бібліографію ввійшли видання, що мають або суто історичний профіль, або галузевий історичний напрямок.

Складена нами наукова систематична бібліографія свідчить, що починаючи з 1918 по 1970 рік, тобто за 53 роки, на Україні вийшло в світ 70 назв журналів та видань журнального типу*. До цієї кількості не включено «Наукові праці» та «Научні труды», які доцільно розглянути в окремому дослідженні як самостійний вид історичної літератури, що видавалась за іншими принципами. Бібліографія містить такі вихідні дані про журнали, щорічники, бюлетені та інші видання журнального типу: повна назва, чий орган, місце видання.

Далі йдуть відомості про місце та роки видання, періодичність, зміни назв. Бібліографію складено в алфавітному порядку.

¹² Тезиси докладов объединенной научной сессии по истории грузино-украинских взаимоотношений, посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции, Тбилиси, 1967, стор. 31—33; Сообщения Академии наук Грузинской ССР, 1967, № 3, XLVII, стор. 752—758; «Историко-филологический журнал» (Ереван), 1967, № 4, стор. 322—325.

¹³ Український історичний журнал (1957—1966). Систематичний покажчик, К., 1968, 234 с.

¹⁴ Б. Г. Верховець, С. Ф. Найда. Об украинском журнале.— «Вопросы истории», 1959, № 2, стор. 165—181; Г. И. Подлущкий, Н. Н. Лещенко. Вопросы методики преподавания истории на страницах «Украинского исторического журнала». — «Преподавание истории в школе», 1961, № 2, стор. 103—105; рецензії в «Комуністі України» за 1961, № 4, стор. 84—89; 1968, № 11, стор. 86—88; 1970, № 6, стор. 78—87.

* Зміна в назві видання вважається за одну одиницю.

Наводяться відомості про кожне з названих видань:

- 1) протягом скількох років виходило кожне з видань;
- 2) скільки томів або номерів кожного з них побачило світ;
- 3) скільки назв періодичних видань виходило за кожний рік існування української радянської періодики.

Найбільш бурхливий розквіт видавничої справи припадає на 1924—1932 рр., а також 1947—1970 рр., коли виходило по п'ять і більше назв журналів на рік. Такий стан справ дозволяє зробити певні висновки і про розвиток історичної науки на Україні в цілому. В цих періодах є інтервали в кілька років, на кожний з яких припадає по 7—10 назв видань (1926—1931 рр. та 1952—1970 рр.). За нашими підрахунками, у досліджуваний час вийшло понад 1500 номерів * періодичних видань — ціла бібліотека.

Цікаві висновки можна зробити в цьому плані щодо кожного з видань. Замість того, що з журналів та видань журнального типу найдовше виходили і мають найбільше число томів «Архіви України» (за 24 роки 103 номери), «Бюлетень центрального архівного Управління УРСР» (відповідно — 6 і 67), «Вісник АН УРСР» (34 і 200), «Записки історико-філологічного відділу» (9 і 22), «Доповіді АН УРСР» (21 і 135), «Комуніст України» (41 і 464), «Україна» (8 і 35 номерів), «Український історичний журнал» (за 14 років 117 номерів). Однак і ті видання, що нараховують по 10 і менше номерів, заслуговують на увагу, оскільки без них важко відтворити дійсну історіографічну картину.

Назва, бібліографічні дані та роки видання **

Археологічні пам'ятники УРСР (Ін-т археології АН УРСР). Київ. 1949 — т. 1, 2; 1952 — т. 3, 4; 1955 — т. 5; 1956 — т. 6; 1958 — т. 7; 1960 — т. 8, 9; 1961 — т. 10; 1962 — т. 11, 12; 1963 — т. 13. [9. 13].

Археологія. (Ін-т археології АН УРСР). Київ. 1947 — т. 1; 1948 — т. 2; 1950 — т. 3, 4; 1951 — т. 5; 1952 — т. 6, 7; 1953 — т. 8; 1954 — т. 9; 1957 — т. 10, 11; 1961 — т. 12, 13; 1962 — т. 14; 1963 — т. 15; 1964 — т. 16, 17; 1965 — т. 18, 19; 1966 — т. 20; 1968 — т. 21; 1969 — т. 22; 1970 — т. 23, 24. [17. 24].

«Архів Радянської України». Історично-архівознавчий журнал. Харків. 1932 — № 1-2 — 6; 1933 — № 7-8. [2. 6].

«Архіви України». Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Київ. 1947—1957 — 30 номерів; 1958 — № 1/31 — 4(34); (До № 1 (31) вих. для служб. користування); 1959 — № 1—4; 1960—1970 — № 1—6. [24. 104].

«Архівна справа». Центральне архівне управління УРСР. Харків. 1926—№ 1; 1927—№ 2—4; 1928—№ 5-6—8; 1929—№ 9-10, 11; 1930—№ 1 (12)—3 (14); 1931 — № 4 (15); 1 (16) — 6 (21). «Радянський архів», об'єднавшись з Бюлетнем Центрального архівного управління УРСР, почав виходити під назвою «Архів Радянської України». [6. 19].

Архівознавчий науково-інформаційний збірник. Центральне архівне управління УРСР. Київ. 1937 — один номер. [1. 1].

Бюлетень Центрального архівного управління УРСР. Харків. 1925—№ 1—2 [з цього номера — Бюлетень Укрцентрархіву. Узаконення та розпорядження в архівних справах. 1926 — № 1 (3) — 18 (20); 1927—1930 (по 12 номерів на рік, з № 1 (21) 1927 р.— (Бюлетень Центрального архівного управління УРСР); 1931—№ 1 (69)—9-10 [7. 74].

Бюлетень Всеукраїнської комісії при ВУЦВКу по підготовці й проведенню святкування 10-річчя Жовтневої революції. Харків. 1927—№ 1. [1. 1].

Бюлетень Всеукраїнської ради політкаторжан і засланців. Харків. 1931— № 1, 2—3 [1. 2].

Бюлетень до десятих роковин Жовтневої революції. Районна спілка споживчого товариства «Райспілка». Чернігів. 1927—1 вип. [1. 1].

Бюлетень [Другий Всеукраїнський комітет незаможних селян]. Харків. 1922 — № 1—9. [1. 9].

Бюлетень [Музей Слободської України ім. Г. С. Сковороди]. Харків. 1925 — № 1 [текст укр. та рос. мовами]; 1926/1927 — № 2-3 — 4-5. [3. 4].

Бюлетень Харківського наукового товариства. Харків. 1927 — № 1, 2; 1 (3), 2-3 (4-5); 1928 — № 4-5 (6-7), 6-7 (8-9). [2. 6].

Бюлетень Етнографічної комісії Української академії наук. Київ. 1926—№ 1; 2; 1927—№ 3—6; 1928—№ 7—10; 1929—№ 11 [з № 11 — Бюлетень Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії наук]; 1930—№ 12—16. [5. 16].

* Підрахунок зроблено за порядковими номерами. Якщо один номер виходив раз у два роки, то рахується кожний рік.

** Перша цифра в дужках у кінці кожного абзацу означає скільки років виходило видання, друга — скільки вийшло одиниць цього видання.

«Вісник Академії наук УРСР». Київ. 1928—№ 1—3 [«Вісті Всеукраїнської Академії наук»]; 1929—№ 1—11-12; 1930—№ 1—6; 1931—№ 1-3—4-6; 1932—№ 1—4; 1933—№ 1; 1934—№ 1—8-9; 1935—№ 1—8-10 [з № 1 «Вісті Української Академії наук»]; 1936—№ 1-2—10 [з № 3 «Вісті Академії наук УРСР»]; 1937—№ 1—6-7; 1938—№ 1—8-9; 1939—№ 1-2—9-10; 1940—№ 1—10; 1941—№ 1—4; 1942—№ 1-2—3-4 [з № 1-2 виходив в Уфі]; 1934—№ 1-2; 1944—№ 3-4 [з № 3-4 1944 виходить у Києві]; 1945—№ 1—6; 1946—№ 1 (119)—9-10 (127-128); 1947—№ 1—8 [«Вісник Академії наук УРСР»]; 1948—№ 1-10; 1949—1958 [по 12 номерів]; 1959—№ 1—9 [об'єднався з «Доповідями АН УРСР»]; 1965—№ 1—12 [виходить як самостійне видання]; 1970—№ 1—12. [34. 292].

Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській АН. Одеса. 1924—№ 1; 1925—№ 2-3. [2. 2].

«Доповіді Академії наук УРСР». Київ. 1939—№ 1—6; 1940—№ 1—12; 1941—№ 1—3 [з № 1-2 1942 р. виходив в Уфі]; 1942—№ 1-2, 3-4; 1943—№ 1-2; 1945—1946 [по 4 номери на рік, з № 1/2 1945 р. виходив у Києві]; 1947—№ 5, 1—5; 1948—1957 [по 6 номерів на рік]; 1958—1960 [по 12 номерів на рік]. [21. 135].

«Етнографічний вісник». Етнографічна комісія Української академії наук. Київ. 1925—кн. 1; 1926—кн. 2; 1927—кн. 3-5; 1928—кн. 6, 7; 1929—кн. 8; 1930—кн. 9; 1932—кн. 10. [7. 10].

3 історії західноукраїнських земель. [Ін-т суспільних наук АН УРСР у Львові]. Київ. 1957—вип. 1, 2; 1958—вип. 3; 1960—вип. 4, 5; 1962—вип. 6-7; [6—8 вийшли під назвою «3 історії Української РСР»]; 1963—вип. 8. [5. 7].

«За сто літ». Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. Київ. 1927—кн. 1; 1928—кн. 2, 3; 1929—кн. 4. [3. 4].

«Записки Всеукраїнського археологічного комітету». [Всеукраїнська Академія наук]. Київ. 1930—т. 1. [1. 1].

Записки Етнографічного товариства. Київ. 1925—кн. 1. [1. 1].

Записки Історико-археологічного інституту Всеукраїнської Академії наук. Київ. 1934—№ 1. [1. 1].

Записки Історично-філологічного Відділу Української Академії наук. Київ. 1919—кн. 1; 1920—1922—кн. II-III; 1923—кн. IV; 1924—1925—кн. V; 1925—кн. VI; 1926—кн. VII-VIII, IX, 1927—кн. X, XI, XII, XIII-XIV, XV; 1928—кн. XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI-XXII; 1929—кн. XXIII, XXIV, XXV; 1931—кн. XXVI. [12. 22].

Записки Одеського наукового при УАН товариства. Серія історично-філологічна, соціально-історична. Одеса. 1927—№ 1, 2, 3; 1928—№ 1, 2; 1929—№ 4; 1930—№ 5. [4. 7].

Записки Одесского археологического общества [Видається з 1884 р.]. Одеса. 1919—т. 33 [«Записки Одесского общества истории и древностей»]; 1960—т. 1 (34); 1967—т. 2 (35). [3. 3].

Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії наук товариства. Полтава. 1928—вип. 2. [1. 1].

Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історично-краєзнавчої секції. Чернігів. 1931—т. 1. [1. 1].

Записки Шепетівського наукового при Українській Академії наук товариства. Шепетівка. 1929—1 вип. [1. 1].

Збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. Сектор науки. Харків. 1930—т. 10. [1. 1].

Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії, УАН. Київ. 1928—кн. 1; 1929—кн. 2. [2. 2].

Из эпохи борьбы с царизмом. Историко-революционный сборник Киевского Отделения Всесоюзного общества политкаторжан и поселенцев. Киев. 1925—кн. 3. [1. 1].

«Історик-більшовик». Ін-т історії Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських науково-дослідних інститутів. Харків. 1934—№ 1 [укр. та рос. мовами]. [1. 1].

Історичні джерела та їх використання. Ін-т історії АН УРСР. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Київ. 1964—вип. 1; 1966—вип. 2; 1968—вип. 3; 1969—вип. 4; 1970—вип. 5. [5. 5].

Історично-географічний збірник видає Комісія для складання Історично-географічного словника України. Київ. 1927—т. 1 [Зб. історично-філол. відділу, № 46]; 1928—т. 2 [Зб. історично-філол. відділу, № 46-в]; 1929—т. 3 [Зб. історично-філол. відділу, № 46-в]. [3. 3].

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Ін-т історії АН УРСР. Київ. 1968—вип. 1; 1969—вип. 2; 1970—вип. 3. [3. 3].

Історія в школі. Методичний збірник. [Науково-дослідний ін-т педагогіки]. Київ. 1949—вип. 1; 1952—вип. 2; 1953—вип. 3, 4; 1954—вип. 4; 1959—вип. 5; 1960—вип. 6. [6. 6].

Кандалный звон. Историко-революционный сборник. Одесское отделение Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. Одесса. 1925—№ 1, 2; 1926—№ 3—5; 1927—№ 6, 7. [3. 5].

Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Вид. Академічної комісії історії Києва. Київ. 1931—зб. 1. [1. 1].

«Комуніст України». Теоретичний і політичний журнал ЦК КП України. Київ.

1926—№ 1—6 [«Більшовик України», Харків]; 1927—№ 1—15 [з № 10 по 2 номери на місяць]; 1928—1932 [по 24 номери на рік]; 1933—№ 1-2—13-14 [з 5-6—шомісячний]; 1934—1940 [по 12 номерів на рік]; 1941—№ 1—5; 1946—№ 1 [листопад], 2 [грудень]; 1947—1970 [по 12 номерів, з 1950 р.— укр. та рос. мовами]; [з № 10, 1952 р.— «Комуніст України»]. [41. 486].

«Комуністичний юнацький рух». Історико-комсомольський журнал. Орган ЦК ЛКСМУ, Істпарту ЦК КП(б)У. Секція юнацького руху. Харків. 1923—№ 1 [рос. мовою «Юношеское движение»]; 1924—№ 2; 1925—№ 3-4; 1928—№ 5 [укр. мовою «Юнацький рух»]; 1930—№ 1 (6), 2 (7); 1931—№ 1 (8)—4 (11); 1932—№ 1 (12)—4 (15); [з № 1— «Комуністичний юнацький рух»]; 1933—№ 1 (16). [7. 15].

Коротке звітлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні дослідження року. Київ. 1926 за 1925 [Зб. історично-філол. відділу № 35]; 1927 за 1926 [Зб. історично-філол. відділу № 35]. [2. 2].

Краткие сообщения Института археологии, Академия наук УССР. Київ. 1952—1954— вип. 1—3 [по 1 вип. на рік]; 1955—вип. 4, 5; 1956—1957—вип. 6, 7 [по 1 вип. на рік]; 1959—вип. 8; 1960—вип. 9, 10; 1961—вип. 11; 1962—вип. 12. [10. 12].

«Летопись революции». Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине. Харьков. 1922—№ 1; 1923—№ 2—5; 1924—№ 1 (6)—4 (9). Всеукр. комиссия по изучению ист. Окт. рев. и КП; 1925—1930—по 6 номерів [з 1 (28) 1928 р. виходить укр. мовою]; 1931—№ 1-2 (46-47)—4 (49); 1932—№ 1-2—6 (55); 1933—№ 1-2 (56-57). [12. 54].

Літопис Державного Херсонського історико-археологічного музею. Херсон. 1929—вип. 9. [1. 1].

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. [Ін-т суспільних наук у Львові]. Київ. 1954—вип. 1; 1959—вип. 2; 1961—вип. 3; 1962—вип. 4; 1964—вип. 5. [5. 5].

Методика викладання історії і суспільствознавства. Республіканський науково-методичний збірник. Київ. 1965—вип. 1; 1968—вип. 2; 1970—вип. 3. [3. 3].

Нариси з історії України. Ін-т історії АН УРСР. Київ. 1937—вип. 1; 1939—вип. 2; 1940—вип. 4, 8; 1941—вип. 3; 1944—вип. 11. [5. 6].

Нариси з історії техніки і природознавства. [УРСР. Українське відділення істориків природознавства і техніки], Київ, 1962—вип. 1, 2; 1963—вип. 3, 4; 1965—вип. 5, 6 [з 5-го випуску— Республіканський міжвідомчий збірник, серія «Історія техніки і природознавства»]; 1966—вип. 7, 8; 1967—вип. 9; 1968—вип. 10; 1970—вип. 11 [7. 11].

«Наука на Україні». Орган Научн. комітета Укрглавпрофобраз. Харьков. 1922—№ 1—4; 1926—1 вип. [укр. мовою— Бюлетень Укрнауки]; 1927—№ 1, 2/4. [3. 7].

«Наука і революція». Ін-т єврейської пролетарської культури (євр. мовою). 1934—№ 1—2; 1935—№ 3-4, 2 (6); 1936—№ 3 (7)—1 (8). [3. 6].

Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Київ. 1928—I [Зб. історично-філол. відділу № 74]; 1929—II [Зб. історично-філол. відділу № 74-6]; 1931—III. [3. 3].

Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України. Харків. 1924—№ 1; 1926—№ 2-3, 4 [Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури]; 1927—№ 5—7 [«Наукові записки...»]; 1930—т. 8, вип. 1; т. 9, вип. 2. [4. 8].

Науковий збірник. Записки Українського Наукового товариства в Києві. Київ. 1924—т. XIX [Історична секція. Зб. історично-філол. відділу № 26]; 1925—т. XX; 1926—т. XXI; 1927—т. XXIV; 1928—т. XXVII; 1929—т. XXXII. [6. 6].

«Наше минуле». Журнал історії, літератури і культури. Київ. 1918—№ 1—3; 1919—1-2. [2. 4].

«Пам'ятники України». Орган Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ. 1969—№ 1-2; 1970—№ 1—4. [2. 5].

Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник Всеукраїнської Академії наук. Культурно-освітня комісія. Київ. 1926—вип. 1-2 [Зб. історично-філол. відділу № 27]; 1927—вип. 3, 1, 2-3; 1928—вип. 1, 2-3; 1929—вип. 1. [4. 6].

Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Харків. 1965—вип. 1; 1966—вип. 2, 3; 1967—вип. 4; 1968—вип. 5, 6, 7; 1969—вип. 8; 1970—вип. 9. [6. 9].

Питання наукового комунізму. Міжвідомчий науковий збірник. Київ. 1966—вип. 1; 1967—вип. 2; 1968—вип. 3, 4, 5, 6; 1969—вип. 7; 1970—вип. 8, 9. [5. 9].

Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ. 1965—вип. 1, 2; 1966—вип. 3; 1967—вип. 4, 5; 1968—вип. 6, 7; 1969—вип. 8, 9; 1970—вип. 10, 11. [6. 11].

Під прапором ленінізму. Журнал ЦК КП України. Київ. 1969—№ 1—12; 1970—№ 1—24. [2. 36].

«Пути революции». Всеукраїнський совет Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. Харьков. 1925—№ 1—3; 1926—№ 1 (4)—6 (7); 1927—№ 5-6 (8-9), 1 (10). [3. 8].

Путь революции. Социал-демократическое движение в Киеве [90-е годы], Киевский губком КП(б)У. Киев. 1923—сб. 1. [1. 1].

Студії з історії України. Науково-дослідна кафедра історії України. Київ. 1926—т. 1; 1929—т. 2; 1930—т. 3. [3. 3].

«Східний світ». Науково-громадський журнал Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Харків. 1927—№ 1 [укр. і рос. мовами]; 1928—№ 2—6; 1929—№ 1-2 (7-8)—3; 1930—№ 10-11 (1-2)—6 (15), [«Червоний схід»]; 1931—№ 1-2 (16-17). [5. 12].

«Тюрьма, каторга и ссылка». Общество бывших каторжан и ссыльных. Екатеринослав. 1924—№ 1, 2. [1. 2].

«Україна». Науковий трьохмісячник українознавства. Орган історичної секції Всеукраїнської Академії наук. Київ. 1924—№ 1-2—4; 1925—№ 1-2, 3, 4, 5, 6; 1926—№ 1, 2-3, 4, 5, 6; 1927—№ 1-2, 3, 4, 5, 6; 1928—№ 1, 2, 3, 4, 5, 6; 1929—№ 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9, 10-11, 12; 1930—№ 39—43; 1932—№ 1-2, 3. [8. 37].

Український архів. Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук. [Український археографічний збірник]. Київ. 1926—т. 1; 1927—т. 2; 1929—т. 1; 1930—т. 3; 1931—т. 2, 4. [5. 5].

«Український історичний журнал». [Ін-т історії АН УРСР, Ін-т історії партії ЦК КП України]. Київ. 1957—№ 1—3; 1958—1964 [по 6 номерів на рік]; 1965—1970 [по 12 номерів на рік]. [14. 117].

«Шлях червоноармійця». Історичний журнал червоноармійців, командирів і політпрацівників 44-ї дивізії. Житомир. 1923—вип. 1 [укр. і рос. мовами]; 1924—вип. 2 [виходив у Києві]. [2. 2].

Скільки назв періодичних видань виходило за кожний рік

1918—1	1936—3	1954—7
1919—3	1937—4	1955—6
1920—	1938—2	1956—6
1921—	1939—4	1957—8
1922—4	1940—4	1958—7
1923—5	1941—4	1959—8
1924—9	1942—2	1960—9
1925—14	1943—2	1961—7
1926—18	1944—2	1962—9
1927—23	1945—2	1963—7
1928—9	1946—3	1964—6
1929—21	1947—5	1965—8
1930—16	1948—5	1966—9
1931—13	1949—6	1967—8
1932—7	1950—5	1968—11
1933—5	1951—5	1969—12
1934—5	1952—8	1970—14
1935—3	1953—7	

М. Ф. ДМИТРІЄНКО, Т. М. ШЕЛЮХ

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

НАРИСИ ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ К., 1971, 676 с.

В боротьбі за розв'язання завдань комуністичного будівництва важливе місце належить ідеологічній роботі, покликаній вести пропаганду ідей марксизму-ленінізму, непримиренну наступальну боротьбу проти буржуазної і ревізійської ідеології.

Одним із важливих моментів посилення пропаганди марксистсько-ленінської теорії є дальша розробка і вивчення історії Комуністичної партії Радянського Союзу та її складових частин — компартій союзних республік.

Новий вагомий вклад в розвиток історико-партійної науки внесли вчені України. До найбільш важливих історичних праць, що вийшли останнім часом в республіці, належить третє видання «Нарисів історії Комуністичної партії України»*, які одержали високу оцінку в звіті ЦК КП України XXIV з'їзду Комуністичної партії України. Попереднє видання «Нарисів» вийшло у 1964 р. За час, що минув після цього в житті Комуністичної партії і радянського народу, відбулися істотні зміни.

Значно збагатилася джерельна база історії КППС та її складової частини КП України, чому значною мірою сприяло завершення видання Повного зібрання творів В. І. Леніна, опублікування нових документів і матеріалів, спогадів видатних діячів партії і радянської держави, нарисів історії десяти обласних партійних організацій, 4-х томів шеститомної історії КППС. Теорія марксизму-ленінізму збагатилася новими положеннями, висунутими в ряді документів нашої партії і міжнарод-

ного комуністичного руху, до яких в першу чергу належать Тези ЦК КППС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», матеріали Народи комуністичних і робітничих партій 1969 р.

Узагальнення нових явищ у житті трудящих республіки, використання нових теоретичних положень, документальних матеріалів і публікацій відкрили можливість більш глибокого і всебічного висвітлення найважливіших проблем історії КП України.

Третє видання «Нарисів» висвітлює історичний шлях, пройдений Комуністичною партією України від перших марксистських гуртків і груп до її XXIV з'їзду. В ньому повніше розкрито роль В. І. Леніна у розвитку революційного руху на Україні, глибше показано значення ленінської теоретичної спадщини для будівництва соціалізму і переходу до комунізму. У «Нарисах» використано ленінські праці і документи, що вперше опубліковані в Повному зібранні творів В. І. Леніна, на основі чого дано ряд нових оцінок стану економічного розвитку і революційних подій на Україні. Так, на стор. 8, зокрема, відзначається виникнення на Україні поруч з старими промисловими центрами, нових, що створювалися поблизу цукрових заводів. Одним із таких центрів, на який указує В. І. Ленін, стало містечко Сміла Київської губернії.

У книзі наводяться рядки із статті В. І. Леніна «Революційна армія і революційний уряд», в якій він називав повстання одеських робітників у червні 1905 р. поряд з переходом на бік революції броненосця «Потемкин» новим великим кроком вперед «у розвитку революційного руху проти самодержавства» (стор. 76). Вперше наводиться оцінка Володимира Ілліча барикадних боїв у Катеринославі у жовтні 1905 р. (стор. 78), про перемогу більшовиків на виборах до IV Державної думи по робітничій курії від Харківської та Катеринославської губерній (стор. 126).

У новому виданні уточнено місце і час видання на Україні одного з випусків праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», здійсненого на гектографії влітку 1894 р. в с. Комарівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії представника-

* Авторський колектив: І. Д. Назаренко, лауреат Ленінської премії, доктор філософських наук, професор (керівник); Ю. В. Бабко, кандидат історичних наук; М. Р. Доній, професор; І. І. Коломійченко, доктор історичних наук; В. Н. Котов, кандидат історичних наук; П. А. Лавров, доктор історичних наук, професор; Г. М. Мультих, професор; П. І. Павлюк, кандидат історичних наук; В. М. Самофалов, доктор історичних наук, професор; П. М. Шморгул, доктор історичних наук, професор; П. Т. Щербина, доктор історичних наук, професор; О. Т. Юрченко, професор; В. І. Юрчук, доктор історичних наук, професор.

ми революційного студентства (стор. 32), наведено цікаві факти про перевидання в Одесі у 1905 р. окремою листівкою праці Володимира Ілліча «Початок революції в Росії» і відгуки робітників на цю статтю. У «Нарисах» в цілому поглиблено дано виклад ленінських ідей і заповітів, ширше показано боротьбу Комуністичної партії України за втілення їх в життя.

Новий фактичний матеріал дав можливість більш глибоко аргументувати закономірності створення союзу робітничого класу і селянства, виникнення перших робітничих організацій, розвитку соціал-демократичного руху на Україні.

У «Нарисах» ширше висвітлено питання про перших популяризаторів марксизму на Україні, наводиться оцінка К. Марксом видатного економіста — професора Київського університету М. І. Зібера, поліпшено виклад матеріалу про особисті зв'язки революційного демократа П. А. Подолінського з Марксом і Енгельсом, про створення і стан соціал-демократичних організацій на Україні до II з'їзду РСДРП та їх інтернаціональні зв'язки з соціал-демократичними організаціями і групами інших районів Росії, про участь та позицію делегатів партійних організацій України на II з'їзді РСДРП, розповсюдження матеріалів з'їзду, зокрема, перевидання Програми РСДРП Київським, Кременчуцьким і Полтавським комітетами.

Позитивною стороною нового видання є те, що в ньому ширше показано діяльність ряду місцевих партійних організацій України, в тому числі Генічеської, Мелітопольської, Чернігівської, Полтавської, Кременчуцької в роки реакції, докладніше розповідається про діяльність більшовиків на Україні в роки нового революційного піднесення та імперіалістичної війни.

Привертають увагу матеріали з історії більшовицьких організацій України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. На основі нових джерел, в них висвітлюється стан і діяльність партійних організацій після виходу з підпілля, боротьба більшовиків проти буржуазних націоналістів і непримиренне ставлення до націоналістичних організацій.

На відміну від попередніх видань «Нарисів» в новому розглядається питання про тактику більшовиків Києва відносно Центральної ради, цитується Маніфест більшовиків, проголошений 9 серпня 1917 р., в якому вони заявили про свій вступ до Центральної ради з метою використання її трибуни для боротьби з буржуазією і націоналізмом, для згуртування «робітників і селян України під червоний прапор Інтернаціоналу для цілковитої перемоги пролетарської революції» (стор. 188).

Висвітлюється також тактична лінія більшовиків Києва щодо Центральної ради в період підготовки збройного повстання в місті у жовтні 1917 р.

Заслугою авторського колективу є те, що він глибше показав складність становища, в якому створювалася Комуністична партія України, що обумовлювалось з одного боку необхідністю збереження мирної передишки, зв'язаною з Брестським миром, а з другого — напруженою боротьбою проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції та інтервентів. У «Нарисах» написано, що створення КП(б)У, а також компартій в інших національних республіках, як складових частин єдиної РКП(б), було початком нового етапу в будівництві всієї нашої партії. Він сприяв більш успішному втіленню в життя політики Комуністичної партії і мав велике значення для перемоги над внутрішньою контрреволюцією та іноземними інтервентами, для будівництва соціалізму і комунізму.

На основі аналізу діяльності партійних організацій України показано інтернаціональний характер побудови і діяльності КПРС, розкрито значення дотримання принципів пролетарського інтернаціоналізму на всіх етапах історії КП України. Через всю книгу червоною ниткою проходить ідея вірності Компартії України цьому дуже важливому марксистсько-ленінському принципу. У «Нарисах» широко розкрито основні ідеї і вказівки В. І. Леніна, його увага до питань революційно-визвольного руху українського народу. У працях вождя дана не лише загальна марксистсько-ленінська теорія національного питання, але й конкретна платформа його розв'язання на Україні, головним пунктом якої є вказівка про вирішальне значення єдності і дружби українських робітників з пролетаріатом Росії.

Діяльність КП(б)У в проведенні ленінської національної політики і розв'язанні національного питання мала винятково велике значення для соціалістичного будівництва на Україні. Вона зробила значний революціонізуючий вплив на ту частину українських трудящих, які в силу історичних умов були на той час відірвані від своїх єдинокровних братів в Радянському Союзі.

В книзі розширено матеріал про державне будівництво на Україні, взаємодопомогу радянських народів у соціалістичному будівництві. На стор. 440 внесено слушне доповнення про широкую економічну взаємодопомогу радянських республік у боротьбі за розв'язання складних завдань створення матеріально-технічної бази соціалізму, що являє собою яскравий вияв торжества ленінської національної політики.

На конкретних фактах в «Нарисах» розкривається велика організаторська та ідейно-виховна діяльність партії по здійсненню ленінського плану побудови соціалізму.

У розділах, де висвітлюється цей період, показано вклад Української РСР в загальну справу соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, успіхи в розвитку

економіки і культури України в братній сім'ї народів СРСР. В цілому ряді місць більш чітко сформульовано положення, що характеризують роботу КП(б)У по здійсненню завдань соціалістичного будівництва в республіці. У книзі оцінки причин перегинів в колгоспному будівництві на Україні в 1930—1932 рр. приведені у відповідність з партійними документами.

На основі широкого фактичного матеріалу в «Нарисах» показано, що переможне будівництво соціалізму в республіці, як і у всій країні, проходило в складних умовах гострої класової боротьби. В зв'язку з цим великого значення набували питання боротьби за ідейну і організаційну єдність рядів партії. У колективній праці приділено цим питанням серйозну увагу. В ній більш змістовно висвітлюється процес партійного будівництва, особливо боротьба партії за зміцнення єдності своїх рядів проти троцькістів, правих опортуністів і націонал-ухильників, краще висвітлено роботу XVII з'їзду ВКП(б), поліпшено виклад матеріалу про перевірку й обмін партійних документів, завдання партії в період завершення будівництва соціалізму, необхідність посилення партійного керівництва військово-оборонною роботою.

Краще сприймається в новій редакції також матеріал про значення воз'єднання західноукраїнських земель з УРСР (стор. 464).

Важливе місце в історії радянського народу, Комуністичної партії Радянського Союзу та її бойового загону КП України посідає Велика Вітчизняна війна проти гітлерівської Німеччини. У новому виданні «Нарисів» внесено ряд змін у висвітленні цього періоду діяльності КП України. Зроблено уточнення в зв'язку з характеристикою початкового періоду війни, причин тимчасових невдач Радянських Збройних Сил в цілому, з періодизацією Великої Вітчизняної війни, ширше показано діяльність партійних організацій України в тилу у ворога, їх керівництво партизанською боротьбою проти німецько-фашистських загарбників, участь представників братніх народів СРСР у розгромі німецьких загарбників на території республіки. Читач робить висновок про те, що хід і результати війни ще раз переконливо по-

казали, що свобода і незалежність України можливі лише в єдиній сім'ї з російським та іншими народами Радянського Союзу.

Останні три розділи «Нарисів» присвячені післявоєнному періоду історії Комуністичної партії України. Авторський колектив переглянув періодизацію післявоєнної історії КП України, привів її у відповідність з загальною періодизацією історії КПРС. Це дало можливість більш правильно і повно врахувати конкретно-історичні умови діяльності і основні політичні завдання Комуністичної партії України. Певних змін зазнала і внутрішня структура розділів. Вони поповнилися новим документальним матеріалом, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг.

Майже повністю заново написаний останній, XVIII розділ «Нарисів» «Комуністична партія України в період будівництва комунізму (1959—1970 роки)». Якщо друге видання «Нарисів» закінчувалося викладом історії КП України наприкінці 1963 р., то нове доведено до святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і підготовки до XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України.

Природно, що така велика праця як «Нариси історії Комуністичної партії України» не позбавлена і окремих недоліків. В ряді розділів недостатньо відображене внутрішнє життя і практична діяльність окремих партійних організацій. Більш глибокої аргументації потребує вперше висвітлена в «Нарисах» тактика більшовиків Києва щодо Центральної ради в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Слід було показати ставлення до цієї тактики інших партійних організацій України. Потребує також дальшої розробки питання інтернаціонального значення діяльності КП України.

В цілому нове видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» є корисним і цінним виданням, яке служиме справі виховання комуністів і безпартійних у дусі революційних традицій партії і народу, в дусі безмежної відданості ідеям марксизму-ленінізму, великій справі комунізму.

А. Т. Чеканюк

С. М. ЗВЕРЄВ.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО
ЗМІЦНЕННЮ І РОЗВИТКУ
ГРОМАДСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
КОЛГОСПІВ (1951—1958 рр.).

Вид-во Київського університету,
1969, 170 с.

Вивчення шляхів розвитку колгоспного села в період побудови соціалізму та комунізму є одним з важливих завдань

радянської історичної науки і знайшло висвітлення в ряді праць. Рецензована монографія є продовженням дослідження даного питання. В ній зроблена спроба на конкретних матеріалах України проаналізувати й узагальнити роботу республіканської, обласних, районних і колгоспних партійних організацій по зміцненню й дальшому розвитку громадського господарства колгоспів у період завершення соціалістичного будівництва.

Праця розкриває марксистсько-ленінське положення про необхідність створення великого соціалістичного колективного сіль-

ського господарства після завоювання влади пролетаріатом, показує життєву силу лєнінського кооперативного плану. Особливу увагу приділено вересневому Пленуму ЦК КПРС (1953 р.), який проаналізував стан справ у ряді важливих галузей сільського господарства і розробив заходи, спрямовані на піднесення відстаючих галузей колгоспного виробництва.

В монографії розглянуто причини, що гальмували розвиток сільського господарства: порушення принципів матеріальної заінтересованості колгоспів і колгоспників та артільної форми кооперативного господарювання. Чільне місце відведено організаційній і політичній роботі партійних організацій у масах. Якщо на початку п'ятої п'ятирічки партійним впливом були охоплені ще не всі колгоспи, то після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) на постійну роботу до колгоспів та МТС з міст, обласних і районних центрів України лише за останні три місяці 1953 р. прибуло 4 550 комуністів (стор. 28). Це сприяло зміцненню, а також створенню в бригадах і на фермах парторганізацій, які стали центром організаційної та масово-політичної роботи. Значна увага приділялася ідеологічній роботі, забезпеченню колгоспів керівними кадрами та спеціалістами сільського господарства. На початку п'ятої п'ятирічки у цій справі були серйозні недоліки. Чимало спеціалістів працювало в різних управлінських установах, на підприємствах, зовсім не пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом. З 15 700 голів колгоспів мали вищу освіту лише 455, середню спеціальну — 3 070 чол. (стор. 55).

Автор дослідив діяльність Комуністичної партії України щодо зміцнення матеріально-технічної бази колгоспного виробництва, зокрема механізації, електрифікації, підготовки кадрів механізаторів і шкєфської допомоги робітникам промислових підприємств селу, показав боротьбу

партійних організацій за збільшення виробництва зернових і технічних культур, підвищення продуктивності тваринництва, впровадження передового досвіду й досягнень науки, за зростання громадського тваринництва колгоспів, збільшення грошових прибутків, неподільних фондів та поліпшення матеріального становища колгоспного селянства, не обійшов міжколгоспні зв'язки, підвищення рівня усуспільнення колгоспно-кооперативної власності тощо.

У висновках праці зазначається, що успіхи, досягнуті партією протягом 1951—1958 рр., на наступному етапі не були закріплені. Темпи розвитку сільського господарства після 1958 р. помітно знизилися, що стало результатом, як відзначав березневий Пленум ЦК КПРС (1965 р.), порушення економічних законів розвитку соціалістичного виробництва.

Монографія не позбавлена окремих недоліків. Наприклад, чимало цифрового матеріалу не завжди проаналізовано, не розкрито форм і методів у виховній роботі з колгоспними кадрами, не висвітлено ролі сільських Рад депутатів трудящих у підвищенні сільськогосподарського виробництва. А «колгоспи, — як зазначав М. І. Калінін, — найвідповідальніше підприємство сільради, немає в неї інших, більш важливих підприємств»¹.

На стор. 164 автор допустив пропуск у постанові березневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.), що змінило її зміст. Показуючи кількість комуністів, направлених у числі тридцятитисячників на село, на стор. 62 названо цифру 4307, а на стор. 137 — 4100.

Проте окремі недоліки праці аж ніяк не зменшують її цінності.

*В. П. Столяренко,
М. Т. Бортнічук,
А. О. Овсяницький*

¹ М. І. Калінін. Вопросы советского строительства, М., 1958, стор. 527.

Ю. В. БАБКО.

*ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО НА
УКРАЇНІ У 1933—1937 рр.*

*Видавництво Львівського університету,
1971, 180 с.*

Науковці Радянської України все частіше звертаються до вивчення проблем партійного будівництва, його історії. І це зрозуміло: всі корінні питання революційного перетворення країни, генеральні напрями розвитку першої в світі соціалістичної держави знаходили своє вирішення, передусім, в теоретичній і практичній діяльності Комуністичної партії.

Рецензована праця присвячена досвіду КП України в розвитку партійного бу-

дівництва в період боротьби радянського народу під керівництвом комуністів за найшвидше завершення соціалістичної реконструкції народного господарства. Вона відбувалася в складній обстановці. 30 січня 1933 р. сесія ЦВК СРСР схвалила бюджет першого року другої п'ятирічки, а в Німеччині на той час до влади прийшла фашистська партія Гітлера — партія відкритого терору, ударна сила міжнародного імперіалізму. Зростала небезпека розв'язання другої світової війни.

Важкі і величні проблеми соціалістичного будівництва, гострота і складність міжнародного становища вимагали, щоб Компартія приділяла виняткову увагу політичній, організаційській та ідеологічній роботі. У праці зроблено спробу узагаль-

нити діяльність Комуністичної партії України щодо практичного розвитку і удосконалення лєнінських норм партійного життя і принципів партійного будівництва. Як відомо, на початку досліджуваного періоду відбулися істотні зміни в методах партійного і державного керівництва, з другої половини 20-х років партія здійснила крутий поворот до розгорнутої реконструкції народного господарства, здійснення культурної революції. В ході переможного соціалістичного будівництва вона розбила опір правих і «лівих» опортуністів, націонал-ухильників та інших ворожих лєнінізмові угруповань.

У монографії зосереджено увагу на аналізі нових організаційних форм внутріпартійного життя, на показі методів, форм партійної роботи, що закономірно виникли в період завершення реконструкції народного господарства; піддається критиці культ особи Сталіна.

Позитивним у книзі є те, що написана вона на належному теоретичному рівні з додержанням гармонійних пропорцій у викладі загальнопартійних матеріалів та життя і діяльності Комуністичної партії України. У складі КП(б)У на той час було вісім обласних організацій (Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька, Чернігівська, Донецька, Молдавська), що об'єднували 96 міських та 367 районних комітетів партії, 16 592 осередки та 1632 кандидатські групи (стор. 15).

Завдання другої п'ятирічки настійно вимагали від КП України підняти рівень роботи, удосконалити форми і методи діяльності партійних організацій, конкретизувати керівництво, посилити особисту відповідальність керівників за доручену справу, поліпшити перевірку фактичного виконання.

У монографії цілком правильно наголошується, що перебудова роботи партійних організацій України, яка здійснювалась в цей період на основі рішень ЦК ВКП(б), а пізніше XVII з'їзду ВКП(б), спрямовувалась на дальше піднесення керівної ролі партії в соціалістичному будівництві в нашій країні. В процесі боротьби за індустріалізацію республіки Комуністичній партії України доводилось переборювати значні труднощі. В керівництві промисловістю в 1931—1932 рр. мали місце серйозні помилки і недоліки, що призвели до відставання вугільної і металургійної промисловості, залізничного транспорту (стор. 27).

У книзі докладно висвітлена організаторська робота партійної організації Донбасу по ліквідації прориву у вугільній промисловості. Автор наводить десятки прізвищ комуністів, які очолили великі і малі колективи шахтарів. Показано також діяльність партійних організацій по докорінному поліпшенню транспорту, металургії. Розповідається про рух ізотовців. Але зовсім не зрозуміло, чому автор не згадує про масовий рух новаторів виробництва — стахановців, що був закономірним явищем

економічного і політичного розвитку країни, результатом застосування у виробництві нової техніки та технічної озброєності людей, які оволоділи нею. Політична суть стахановського руху — це могутнє зростання самодіяльності та ініціативи мас.

Можливе міркування автора про те, що це загальновідоме і не слід про нього писати, на нашу думку, абсолютно невинноправдане. Висвітлення боротьби партійних організацій України за розв'язання головного господарського завдання другої п'ятирічки — завершення технічної реконструкції народного господарства — без стахановського руху, безперечно, негативно відбилосся на змісті монографії.

Грунтовно досліджено діяльність партійних організацій України за піднесення сільського господарства. Автор докладно розповідає про допомогу Україні з боку ЦК ВКП(б) та РНК СРСР кваліфікованими кадрами. Наводяться дані про матеріальну допомогу тракторами, автомашинами, сільськогосподарським реманентом, високосортним насінням. Спираючись на цю підтримку, партійні організації України на основі широко розгорнутої організаторської та масово-політичної роботи серед трудящих переборили труднощі становлення і зміцнення колгоспного ладу і домоглися значних успіхів у піднесенні сільського господарства. У праці розкрито форми і методи роботи партійних організацій в той час.

Багато уваги приділяється висвітленню стану і розвитку партійного будівництва на Україні після XVII з'їзду ВКП(б). Ліквідація т. з. функціональної системи дала можливість наблизити партійне керівництво до мас, активізувати внутріпартійну роботу, посилити вплив партійних організацій на виконання планів соціалістичного будівництва. Автор цілком слушно показує, що не всі зміни в структурі партійного апарату були доцільними. Це стосується, зокрема, системи виховання і розстановки кадрів, що запроваджувалась після XVII з'їзду ВКП(б). Партія оперативно усунула виявлені недоліки.

Другий розділ присвячений зміцненню рядів Комуністичної партії України на основі регулювання її складу. Широко висвітлюється чистка рядів партії (1933—1934 рр.), яка мала на меті підвищення ідеологічного рівня комуністів, політичне і організаційне зміцнення партії, посилення довіря до неї мільйонів безпартійних мас. До чистки партії широко залучались безпартійні маси робітників, трудящих селян. Все це дало можливість позбавити лави партії від людей, негідних звання комуніста.

І в наш час Комуністична партія проявляє постійну увагу до зміцнення своїх лав. У звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду підкреслюється, що найважливішою турботою партії є і надалі залишається поліпшення якісного складу своїх рядів.

Третій розділ монографії присвячений ідейно-теоретичному гартуванню комуністів. Автор наводить цікаві дані про видання творів класиків марксизму-ленінізму та їх розповсюдження, про праці науковців, що видавалися в той час. Докладно висвітлюється питання удосконалення системи партійної освіти, підготовки пропагандистів, розкривається досвід роботи в цій галузі, дещо з цього досвіду не втратило актуальності і в наші дні. У дослідженні йдеться і про підготовку партійних кадрів в спеціальних учбових закладах: Інституті Червоної професури, Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститу-

тів, Комуністичному університеті ім. Артема, радпартшколах, курсах. З невідомих міркувань автор обминає допомогу КП України в теоретичному загартуванні партійних працівників Західної України, Закарпаття — земель, що з відомих обставин входили до складу іноземних буржуазних держав. Є й інші недоліки, але вони не знижують цінності монографії, що стане в пригоді партійним працівникам, викладачам історії партії, пропагандистам і всім, хто цікавиться проблемами партійного будівництва.

В. І. Білоусов

**НАЦИОНАЛЬНОЕ
И ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОЕ
В ЖИЗНИ НАРОДА.
МАТЕРИАЛЫ
МЕЖРЕСПУБЛИКАНСКОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ.**

Выпуски I—IV, К., 1970.

Розробка теорії національних відносин, з'ясування сутності та історичного місця нації, інтернаціональних форм спільності людей, проблеми єдності національних та інтернаціональних інтересів трудящих — одне з актуальних завдань радянської науки. Дослідженням цієї проблеми й присвячується збірник «Национальное и интернациональное в жизни народа», у якому надруковано матеріали міжреспубліканської наукової конференції, що відбулася 24—27 червня 1969 р. у м. Умані.

Конференція була організована Інститутом філософії АН УРСР, Науковою радою з проблем «Пролетарський інтернаціоналізм і радянський патріотизм» при секції суспільних наук АН УРСР, Київським інститутом народного господарства ім. Д. С. Коротченка, Товариством «Знання» Української РСР та Уманським міськомом КП України. В ній взяли участь понад 150 філософів, економістів, істориків, юристів, філологів і мистецтвознавців — наукових співробітників академічних установ та викладачів вищих учбових закладів. На пленарних та секційних засіданнях учені республік прочитали 95 доповідей та повідомлень, виробили рекомендації для дальшого вивчення проблеми та посилення інтернаціонального та патріотичного виховання трудящих.

Робота конференції здобула широкий позитивний відгук з боку радянської преси та наукової громадськості. Водночас вона мала політичний резонанс за межами нашої країни, викликала неприховане роздратування наших ідейних ворогів, зокрема українських буржуазних націоналістів. За кілька днів після закінчення конфе-

ренції українська націоналістична газета «Шлях перемоги», що видається в Мюнхені (ФРН), з відвертою ненавистю писала про конференцію як про найбільш важливу «акцію» у посиленні світоглядної боротьби проти українського буржуазного націоналізму. Грубо фальсифікуючи суть назв доповідей, ця газета намагалась обдурити своїх читачів базіканням про ніби існування в нашій країні «русифікації» неросійських народів, «викорінювання» всього національного, «ігнорування» національної своєрідності народів. Ці брудні наклепи апологети антикомунізму не вперше вже використовували, щоб очорнити соціалізм, посяти ворожечу між братерськими народами Радянського Союзу. Але їх фальсифікації, пропаганду буржуазної ідеології спростовує саме життя, факти успішного комуністичного будівництва в нашій соціалістичній Батьківщині, де відбувається не «викорінювання» всього національного, «ігнорування» національної своєрідності, а розквіт радянських соціалістичних націй, їх зближення.

У збірнику матеріали конференції подаються в чотирьох випусках. Перший з них охоплює «Проблеми співвідношення національного та інтернаціонального». Про свої дослідження в цій галузі доповідали: О. А. Макаренко.— Ленінські ідеї єдності національних та інтернаціональних завдань пролетаріату і сучасність; М. І. Куліченко.— Національні та інтернаціональні процеси у розвитку соціалістичної системи; П. Г. Євдокимов.— До питання про визначення поняття «пролетарський інтернаціоналізм»; В. К. Сульженко.— Про співвідношення класового та інтернаціонального в суспільному розвитку; І. І. Серова.— Про сутність інтернаціоналізації та особливості її розвитку на сучасному етапі; І. Н. Глускін.— Деякі питання методології і методики соціологічних досліджень національних відносин у СРСР; Б. А. Мартиненко.— Методологічні питання діалектики національного та інтернаціонального; З. М. Пушкіна.— Деякі питання соці-

ально-класових основ інтернаціонального в соціалістичних націях; Ю. М. Самошенко.— Про категорії національних та інтернаціональних інтересів; Л. Т. Рудченко.— Роль інтернаціонального виховання у формуванні патріотичних переконань підрастаючого покоління; Л. Н. Дьямант.— Інтернаціоналізм як конкретний прояв вищої форми соціалістичного колективізму; І. Я. Копилов.— Національна психологія та її вплив на формування і розвиток особи; В. Н. Філатов.— Національні смаки та інтернаціональні потреби; К. Н. Хабібуллін.— Про співвідношення національного та інтернаціонального в побуті.

Досліджуючи діалектику національного та інтернаціонального в житті народу, доповідачі на конкретних фактах показують єдність шляхів розвитку та форми зближення соціалістичних націй, переконливо доводять докорінну протилежність пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму.

О. А. Макаренко цілком слушно стверджує, що історичне завдання нашої епохи полягає в тому, щоб злити воедино у боротьбі проти імперіалізму дії трьох головних революційних сил сучасності: світової системи соціалізму, міжнародного робітничого класу та національно-визвольного руху народів. Разом з тим, він відзначає, що було б помилкою розглядати єдність національних та інтернаціональних інтересів трудящих як щось статичне, безконфліктне, зрозуміле. Теорія й практика, підкреслює вчений, переконливо свідчать про те, що йдеться про діалектичну єдність національних та інтернаціональних інтересів, якій притаманні певні суперечності, що породжуються як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Співдружність соціалістичних країн є одним з найяскравіших, живих прикладів такої діалектичної єдності.

Доповідач М. І. Куліченко значну увагу приділив ролі й правильному розв'язанню національного питання в суспільному житті країн світової системи соціалізму. Він підкреслив, що на сучасному етапі першорядним завданням робітничого класу і всіх марксистсько-ленінських партій є забезпечення єдності світової соціалістичної системи, як важливого фактору прогресу ХХ ст. Ця єдність дає ясність цілей і перспектив розвитку всіх потоків світового революційного процесу, обумовлює монолітність лав міжнародного пролетаріату і його комуністичних партій в їх боротьбі проти імперіалізму.

Другий випуск включає висвітлення питань про становлення та зміцнення інтернаціональної єдності радянських народів, виховання непримирненості до буржуазного націоналізму. Тут вміщено такі дослідження: Т. Ю. Бурмістрова.— Закони розвитку соціалістичних націй та відображення в них єдності національного та інтернаціонального у житті народів СРСР; А. І. Холмогоров.— Національне та інтер-

національне у житті радянського народу — нової історичної спільності людей; Ф. Н. Горовський.— Соціалістичний тип консолідації націй і його національні та інтернаціональні основи; А. Г. Ткачук.— Національні та інтернаціональні аспекти революційного руху в армії (1917 р.); А. А. Карлов.— Утворення й розвиток Союзу РСР як державно-правової форми сполучення інтернаціональних та національних інтересів; Л. М. Глазов.— Радянська федерація — єдність національного та інтернаціонального в розвитку націй; А. Ф. Бондар.— В. І. Ленін і міжнародна робітнича допомога; Д. Б. Свечарніков.— Національні та інтернаціональні аспекти соціалістичного усупільнення власності; В. С. Анжиганов.— Особливості формування та розвитку соціалістичної свідомості у народів Сибіру; Ш. Файзієв.— Солідарність трудящих Узбекистану з революційною боротьбою робітників і селян зарубіжних країн на першому етапі загальної кризи капіталізму; П. С. Столяр.— Бойова співдружність народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни — яскраве виявлення ленінської національної політики пролетарського інтернаціоналізму; Ю. І. Афонін.— Міжреспубліканське соціалістичне змагання та його роль у зміцненні співдружності націй; Г. С. Мельянков.— Братерське співробітництво трудящих Білоруської РСР та республік Радянської Прибалтики (1958—1965 рр.); А. Земляніков.— Втілення у життя ленінських ідей з національної політики; Ю. І. Римаренко.— Про актуальні проблеми критики українського буржуазного націоналізму; М. В. Йордан.— З досвіду боротьби КПРС з буржуазним націоналізмом; С. М. Возняк.— Критика націоналістичних фальсифікацій філософської спадщини І. Франка; А. С. Павлов.— З історії боротьби ленінської партії з буржуазним націоналізмом (1921—1925 рр.); Г. Ф. Жуков.— Єдність національного та інтернаціонального в українському національному характері та ін.

У цих доповідях учені аналізують відображення єдності національного та інтернаціонального в об'єктивних законах розвитку соціалістичних націй, показують досвід втілення принципів інтернаціоналізму у життя радянських народів, зокрема в державно-правовій системі СРСР, дають ґрунтовну критику буржуазного націоналізму.

Актуальній, злободенній проблемі боротьби двох світоглядів, двох ідеологій — комуністичної та буржуазної, був присвячений змістовний виступ Ю. І. Римаренка, який на конкретних фактах викрив контрреволюційну, антинародну суть українського буржуазного націоналізму.

На конференції серйозну увагу було приділено розгляду питань про керівну роль КПРС в організації братерського співробітництва радянських народів та інтернаціонального виховання трудящих, вті-

ленню в життя ленінських принципів національної політики в період будівництва комунізму. Це відображено в таких матеріалах третього випуску збірника: П. А. Буцько, С. В. Гончаренко. — КПСР у боротьбі за втілення ленінських принципів дружби народів СРСР у період будівництва комунізму; П. М. Копитко. — Єдність конкретних форм зближення радянських соціалістичних націй; В. Є. Ткачук. — Утвердження ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму в економіці СРСР; В. В. Савін. — Роль співробітництва соціалістичних націй у створенні матеріально-технічної бази комунізму; І. І. Островерхий. — Зростання економічної спільності соціалістичних націй за умов будівництва комуністичного суспільства в СРСР; Н. К. Петрова. — Виробничі зв'язки робітничого класу СРСР з робітниками соціалістичних країн як виявлення пролетарського інтернаціоналізму; В. А. Шпилюк. — Прогрес науки як фактор інтернаціоналізації суспільного життя в СРСР; Т. М. Мельник. — Інтернаціональне та національне в діяльності Рад депутатів трудящих; В. С. Заслуженюк, А. Д. Горбул. — До питання про єдність інтернаціонального та національного у виховному процесі; С. Н. Баранович. — Актуальні проблеми військово-патріотичного та інтернаціонального виховання радянської молоді; Н. Т. Ткаченко. — Роль революційних, бойових і трудових традицій в інтернаціональному вихованні трудящих; Г. Є. Трапезніков. — Соціологічне вивчення питань інтернаціонального виховання різних категорій молоді республік Середньої Азії; Н. П. Макара. — Національні та інтернаціональні моменти в ідеологічній роботі парторганізації Закарпаття; А. Д. Горбул, Н. Т. Ткаченко. — Трудовий колектив — найважливіший фактор інтернаціонального виховання особи; В. Г. Корецький. — Єдність національних та інтернаціональних принципів в інтернаціональному вихованні трудящих у період будівництва комунізму; Я. І. Денисов. — Преса та інтернаціональне виховання трудящих (За матеріалами газет західних областей України) та ін.

**ИСТОРИЧЕСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ
(ОСНОВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ
ИСТОРИИ РОДНОГО КРАЯ).**

Пособие для студентов педвузов под редакцией профессора Н. П. Милонова. М., изд-во «Просвещение», 1969, 312 с.

На засіданні Комісії з історичної освіти, що відбулося 20 липня 1968 р. за участю представників АН СРСР, АПН СРСР, вузів і шкіл висловлювалося побажання запровадити на істафаках педінститутів вивчення краєзнавства як пред-

У четвертому випуску з питань соціалістичний інтернаціоналізм і світовий революційний процес вміщено такі доповіді та повідомлення: А. І. Доронченков. — Національне та інтернаціональне в світовій соціалістичній системі; І. П. Головаха. — Закономірності розвитку соціалістичного братерства трудящих; В. А. Супрун, Н. В. Даденко. — Соціалістичний інтернаціоналізм — основа взаємовідносин між країнами соціалізму; В. Г. Сахаров, Н. Н. Курбанов. — Братерська взаємодопомога народів — одна з основних економічних закономірностей розвитку світової соціалістичної системи; Л. Ф. Лаврова. — Міжнародне соціалістичне співробітництво — сфера виявлення громадської активності радянських трудящих; А. М. Білан. — Сполучення національних та інтернаціональних інтересів народів соціалістичних країн — необхідна умова будівництва соціалізму і комунізму; С. В. Юр'єва. — Розвиток форм співробітництва між Білорусією та соціалістичними країнами Європи та ін.

Слід відзначити, що в зазначених матеріалах цього випуску особливо увагу приділено завданням боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі та єдності дії комуністичних і робітничих партій, усіх антиімперіалістичних сил в дусі Основного документу, прийнятого міжнародною нарадою комуністичних і робітничих партій в Москві 17 червня 1969 р.

Міжреспубліканська наукова конференція з проблем «Національне та інтернаціональне в житті народу» свідчить про зростаючий інтерес наукової громадськості до розробки різних аспектів пролетарського інтернаціоналізму.

Деякі виступи, зокрема К. Н. Хабібулліна та І. Я. Копилова, містять дискусійні положення. Є й недоліки структурного характеру, повторення (особливо в четвертому випуску). Проте читач одержить потрібний, цікавий, написаний з позицій послідовного інтернаціоналізму, збірник, що викличе інтерес науковців, викладачів, пропагандистів.

Л. А. Демиденко

мета. До речі, в ряді педвузів (Кримському, Тульському та деяких інших) це робиться вже протягом кількох років. 27 лютого 1970 р. Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР затвердило новий навчальний план педагогічних інститутів із спеціальності «Історія», яким передбачається вивчення курсу «Історичне краєзнавство». У зв'язку з цим особливо значення набуває вихід у світ поки що першого узагальнюючого посібника з історичного краєзнавства для студентів педінститутів, підготовленого групою авторів за редакцією професора Н. П. Милонова.

Книга складається з 9 розділів, написаних різними авторами: перші чотири — Н. П. Мілоновим, п'ятій — Ю. Ф. Кононовим, шостий — М. І. Чорноморським, сьомий і восьмий — А. М. Разгоном, останній — А. С. Завадьє.

Перший розділ, що є, по суті, вступом, розкриває сутність і значення історичного краєзнавства, його розвиток у дореволюційний і радянський часи. Особлива увага тут приділяється шкільному історичному краєзнавству. Використання автором поряд з загальнокраєзнавчою різноманітною методичною літературою значно збагачує зміст розділу.

Другий розділ присвячений методології і методиці радянської археології, її досягненням і значенню для історичного краєзнавства. Тут подаються конкретні рекомендації щодо поліпшення викладання її основ у світлі завдань історичного краєзнавства. Навівши кілька прикладів того, як школярі часто стають «вдалим археологами», авторів слід було, однак, сказати і про ту велику шкоду, що її завдають самодіяльні шкільні експедиції і розповіді, що розкопки повинні очолюватися досвідченими археологами і вестися за спеціальним дозволом — «відкритим листом».

Проблеми, розвиток і досягнення радянської етнографії, використання її даних у школі розглядаються в наступному розділі. Особливу цінність і практичну значимість мають аналіз плану сільських поселень та матеріали про етнографічні екскурсії школярів. Якщо про заняття учнів з археології є відповідні статті й брошури, то використання етнографії у шкільному навчанні в методичній літературі майже не згадується. Посібник заповнює цю прогалину. Бажано було б тільки висвітлити методику етнографічного дослідження в місцевостях з багатонаціональним населенням, що характерно для багатьох районів нашої країни.

В окремому розділі йдеться про топонімію як джерело вивчення історії рідного краю. Автор знайомить студентів і вчителів з методологією та методикою ономастичного дослідження, зокрема з гідронімією, мікротопонімією тощо.

У розділі, присвяченому документальним краєзнавчим матеріалам дореволюційної Росії, подано ґрунтовну характеристику архівних джерел. На жаль, автор не врахував, що учителям шкіл у своїй роботі доводиться використовувати здебільшого опубліковані документи. Очевидно, слід було б приділити окрему увагу й цій групі джерел.

Шостий розділ присвячено основним видам письмових джерел з історії краю радянського періоду — працям В. І. Леніна, документам КПРС, законодавчим актам і постановам Радянського уряду, періодичної преси і т. д.

На відміну від інших розділів посібника у п'ятому й шостому виклад матеріалу не пов'язаний із школою. В них нічого

не говориться про методику ознайомлення учнів з роботою в місцевому архіві, використання документальних матеріалів з історії рідного краю на уроках, заняття історичного гуртка і т. д. Це тим більш прикро, що перед автором стояло завдання створити не скорочений варіант курсу джерелознавства, а посібник з історичного краєзнавства для студентів педінститутів, а, отже, і вчителів школи.

Структура, принципи комплектування фондів і створення експозицій, методика роботи з експонатами музеїв різних типів розглядаються в сьомому й восьмому розділах.

Заключний розділ, присвячений викладанню краєзнавства на уроках історії, написано з урахуванням вимог шкільної програми до вивчення історії рідного краю. Розглядаючи зв'язок основного й місцевого матеріалів, автор виділяє чотири прийоми використання краєзнавчих даних при викладанні історії СРСР: 1) краєзнавчий вступ до уроку чи до одного з розглядуваних на уроці питань; 2) краєзнавча конкретизація основних питань уроку; 3) краєзнавче доповнення до основного матеріалу; 4) краєзнавчий матеріал як основа для вивчення теми уроку або деяких його питань. Така класифікація є ґрунтовнішою, ніж запропонована Т. В. Івановим у книзі «Педагогічні основи шкільного краєзнавства» (Петрозаводськ, 1966). До другого виду відносяться уроки, спеціально присвячені вивченню історії краю. Цілком вірно відзначається, що рекомендована програмою тематика є орієнтовною і має відповідати особливостям історичного розвитку краю та збігу краєзнавчих тем з основним курсом. Добре було б, однак, показати, принаймні в кількох варіантах, планування історико-краєзнавчих уроків хоч би для одного класу. Кримським педінститутом, наприклад, розроблені варіанти планування уроків з історії Криму для шкіл області. Учителі обирають варіанти залежно від місцезнаходження школи і відповідних пам'яток. У розділі докладно викладаються методологічні основи уроків краєзнавства. Стосовно до окремих з них автор формулює їх цілі та завдання, розкриває методологічні варіанти проведення, зокрема використання технічних засобів навчання. Очевидно, не завадило б супроводити ці рекомендації технічними порадами щодо підготовки діафільмів і діапозитивів з історії рідного краю силами шкільного колективу.

У книзі певною мірою порушуються питання роботи шкільних краєзнавчих гуртків, проведення екскурсій тощо. Проте все це варто було узагальнити й систематизувати, висловивши думки щодо організації та методики історико-соціологічних досліджень. Слід було б також доповнити посібник ілюстраціями, схемами, таблицями, які б висвітлювали експозиції шкільних музеїв, краєзнавчих кутків, зміст відповідних журналів, стратиграфічних креслень при проведенні розкопок і т. д.

На жаль, коротка бібліографія супроводжує тільки розділи, написані професором Н. П. Мілоновим. В майбутньому, при усуненні цього недоліку, бібліографічні списки корисно доповнити краєзнавчою літературою, виданою в союзних республіках. Необхідно також щоб у змісті книги були зазначені не тільки розділи, а й параграфи. Це допоможе швидко орієнтуватися в матеріалі.

У рецензованому посібнику відобразилися всі основні теоретичні, методичні й організаційні питання історичного краєзнавства як науки і навчальної дисципліни в педагогічних інститутах. Окремі недоліки не зменшують позитивного значення цього видання.

*В. О. Волобуєв,
К. К. Когонашвілі*

*А. М. АНФИМОВ.
КРУПНОЕ ПОМЕЩИЧЬЕ ХОЗЯЙСТВО
ЕВРОПЕЙСКОЙ РОССИИ*

*(конец XIX — начало XX века),
изд-во «Мысль», М., 1969, 306 с.*

Вивчення аграрної історії нашої країни епохи капіталізму має важливе значення. Воно дає можливість дослідити характер аграрного ладу дореволюційної Росії, особливості її аграрно-капіталістичної еволюції, рівень розвитку капіталізму в сільському господарстві, співвідношення і взаємовплив різних суспільно-економічних укладів, наявність численних пережитків кріпосництва, розшарування селянства та інші явища, що обумовили розвиток, зміст, форми та напрями класової боротьби на селі і становили соціально-економічну основу визначення Комуністичною партією своєї позиції в аграрно-селянському питанні на етапах буржуазно-демократичної і соціалістичної революції.

Початок глибокої, всебічної наукової розробки проблеми поклав В. І. Ленін.

Керуючись марксистсько-ленінською теорією, радянські історики вже чимало зробили в дослідженні аграрно-селянського питання.¹ Значним вкладом є праці А. М. Анфімова, який ґрунтовно висвітлює орендні відносини в Європейській Росії на початку XX ст. та становище російського села в роки першої світової війни². Рецензована книга присвячена дослідженню великого поміщицького господарства Європейської Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Позитивним є насамперед її широка джерельна база. Крім значної кількості монографічних досліджень, нарисів і наукових статей, виданих у дореволюційній і радянській періоди, автор опрацював і використав археографічні видання, статистичні збірники, матеріали різних обстежень державними організаціями і комісіями, а також і земськими установами, періодичні видання і архіви Ради міністрів, Міністерства внутрішніх справ, Головного управління землевлаштування і землеробства, Державного дворянського земельного банку. Особливу цінність становлять матеріали Дворянського банку, в яких містяться однотипні детальні описи заставлених і Perezаствлених маєтків, що дало можливість розв'язати дуже важливе питання про переважання системи ведення поміщицького господарства як по окремих районах, так і по країні в цілому. Серед інших джерел слід відзначити архіви різних сільськогосподарських товариств, а також особисті архіви землевласників.

Досліджуючи розвиток великого поміщицького землеволодіння в колишній Європейській Росії загалом, автор на багатьох сторінках показує цей процес і в українських губерніях. Заслужовує на схвалення те, що А. М. Анфімов дає не сумарну описову картину змін у поміщицькому господарстві, а детально простежує їх закономірності на основі вивчення сукупності фактів, явищ і подій. На жаль, автор часто обмежується дещо однобічними лаконічними зауваженнями чи коментарями. Цей недолік, зокрема, стосується пояснень методики обробки масових архівних джерел.

¹ А. В. Шестаков. Капитализация сельского хозяйства России, М., 1925; Проблемы аграрной истории России периода империализма в советской историографии (1917 — начало 1930-х годов). — «Исторические записки», т. 78, М.; П. І. Лященко. Історія народного господарства СРСР, т. II, К., 1952; С. М. Дубровскій. Столыпинская земельная реформа, М., 1963; П. Н. Першин. Аграрная революция в России, книга I. От реформы к революции, М., 1966 та ін.

² А. М. Анфилов. Земельная аренда в Европейской России в начале XX века, М., 1961; його ж. Российская деревня в годы первой мировой войны, М., 1962.

Книга має чітку продуману структуру. Вона забезпечує детальний аналіз соціальної природи поміщицького землеволодіння в Росії, матеріально-виробничої бази, землекористування і системи ведення поміщицького господарства, розвитку окремих його галузей і зокрема торгово-промислового підприємництва землевласників. Окремо розглянуто і такі питання, як організація та економіка господарства, кредит, заставлення і мобілізація землі, деякі особливості аграрно-капіталістичної еволюції в Росії. При розгляді тих чи інших питань дослідник прагне намалявати картину як по всій Європейській Росії, так і по окремих її районах. При цьому він виходить здебільшого з пауючого уявлення про на-

явність одинадцяти основних районів: 1) Північного, 2) Північно-Західного, 3) Західного, 4) Прибалтійського, 5) Центрального промислового, 6) Середньовольського з Заволжям, 7) Північно-Чорноземного, 8) Південно-Чорноземного, 9) Південно-Західного, 10) Південного степового, 11) Нижньовольського з Заволжям.

Характеристику великого поміщицького господарства автор починає з аналізу приватновласницького і надільного селянського землеволодіння, тобто з основи сільськогосподарського виробництва, на якій будувалися ті чи інші аграрні відносини. При цьому А. М. Анфімов слушно виправляє помилку багатьох дослідників, які порівнювали площу надільного селянського землеволодіння з усім приватновласницьким, не враховуючи того, що воно включає не тільки поміщицькі, а й селянські приватні землі. Зробивши відповідні підрахунки, він доводить, що з загальної земельної площі в 219 млн. дес. частка поміщицького землеволодіння становила 36,2% (79,3 млн. дес.) (і це за умови, коли поміщиків серед усіх землевласників було трохи більше 1%); на Правобережжі — 44,8, а на Півдні — 47,8% (стор. 25). Ще більш разючі дані про співвідношення латифундійного землеволодіння з надільним селянським. За підрахунками автора, перші становили по відношенню до других по Європейській Росії близько половини (47,7%), на Правобережній Україні — понад три чверті (76,2%), а в Прибалтиці — навіть 141%. Отже, селянське малоземелля, як правильно зазначає автор, було зворотною стороною поміщицького багатоземелля.

Аналізуючи латифундійний характер поміщицького землеволодіння, вчений яскраво викриває фальсифікацію царськими статистиками концентрації земельних багатств у країні, які зараховували всі великі володіння до однієї групи «понад 10 тис. дес.», тоді як багато з них мали по 100 тис. і більше десятин. До того ж розмір володінь того чи іншого власника визначався не кількістю всієї належної йому землі, а розміром окремих маєтків, внаслідок чого багато великих землеволодінь не потрапляли до числа латифундійних. Наприклад, український поміщик В. П. Кочубей, який загалом мав 32,5 тис. дес. Автор встановив, що в руках 155 земельних магнатів було зосереджено понад 16 млн. дес. (стор. 31). Окремі магнати, які перебували в тісних родинних зв'язках, мали по кілька мільйонів десятин. Так, наприклад, група родичів Шувалових володіла 7,2 млн. дес., Мещерських — 2,7 млн. дес., Потоцьких — 800 тис. дес. (стор. 31). До цього слід додати, що поряд з кількісною перевагою латифундійне землеволодіння порівняно до селянського зосереджувало в собі найкращі орні землі, ліси, ріки і озера, корисні копалини, пасовиська тощо.

На великому фактичному матеріалі в книзі яскраво показано наявність досить значних пережитків становості в поміщиць-

кому землеволодінні. Охороняючи інтереси дворянства, царський уряд вживав усіх заходів до збереження його володінь. Досить ґрунтовно розглянуто в монографії і матеріально-виробничу базу поміщицького господарства, що складалася з робочої сили, тягла, сільськогосподарських знарядь і машин. У монографії правильно підкреслюється, що поміщицьке господарство, поперше, було неспроможне відвернути аграрне перенаселення села, по-друге, воно зберігало свою прибутковість в значній мірі за рахунок цього перенаселення, і, по-третє, джерело найманої праці в поміщицьких маєтках становили пригноблені селяни.

В поміщицьких господарствах тяглова сила майже повсюдно скорочувалась. Виняток становили Катеринославська, Таврійська, Херсонська, Гродненська, Полтавська та деякі інші губернії, де спостерігався більш інтенсивний розвиток капіталістичного землеробства. Але й тут приріст тягла був незначний (стор. 70). Сільськогосподарськими машинами і реманентом поміщицькі господарства були забезпечені явно недостатньо (стор. 72). Але й наявні машини (наприклад, на Правобережжі) часто не використовувались. Власники маєтків робили це для того, щоб сільськогосподарські робітники працювали в економіях на кабальних умовах. Пояснюючи причини цього явища, автор слушно вказує на наявність численного резерву дешевої робочої сили та економічну вигоду поміщика здавати свою землю в оренду за відробітки. Саме тому процес еволюції поміщицького господарства від відробіткової системи до капіталістичної відбувався дуже повільно. На основі фактичного матеріалу з фонду Дворянського поземельного банку та ряду інших джерел у книзі докладно висвітлюються особливості цього процесу по таких основних районах, як Північно-Західний, Центральний промисловий, Поволжя, Лівобережна Україна, Південний степовий, Південно-Західний, Білорусія і Прибалтика. Нечіткість висновків по ряду районів, на жаль, не завжди дає можливість встановити оцінку автора щодо переважання тієї чи іншої системи господарства в кожному районі зокрема. Правда, в монографії наведено дуже цінний і яскравий матеріал, що дає підстави більш чітко уявити певні тенденції і особливості розвитку господарства в тому чи іншому районі.

Безперечний інтерес становить аналіз систем землеробства в різних районах країни, дані про поширення в поміщицьких маєтках багатопільної системи, травосіяння, цінних зернових і технічних культур, застосування добрив, якісного насіння, зростання врожайності, ціл на роботу силу, хліб тощо. А. М. Анфімов робить слушний висновок, що, незважаючи на високу товарність поміщицького господарства, основну масу хліба на ринок постачали куркулі. Подібне становище спостерігалось і в тваринництві. Повільна капіталістична ево-

люція поміщицьких латифундій за прусським шляхом, на відміну від Німеччини, не забезпечувала його прогресу (стор. 237). Цікаві факти і висновки знайде читач у розділі про лісове господарство, де правильно вказується на повсюдне хижацьке знищення поміщиками лісів, що припинилось лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Характеризуючи торгово-промислове підприємництво поміщиків, автор на великому фактичному матеріалі яскраво показує його роль у розвитку горілчаної і цукрової промисловості, в утворенні і діяльності різних акціонерних об'єднань у галузі виробництва, реалізації сільськогосподарської продукції, постачанні сільськогосподарськими машинами, добривами, насінням та ін. В монографії підкреслюється, що, перебудовуючи сільське господарство на капіталістичний лад, поміщики бодночас ставали власниками промислових закладів, торговлями, учасниками акціонерних об'єднань, держателями цінних паперів тощо. Відповідно до цього змінювалась і психологія поміщика, який з кріпосника поступово перетворювався в ділка-капіталіста. Але цей процес відбувався надзвичайно повільними темпами.

У книзі докладно розглядаються причини й наслідки поширення в Росії абсентеїзму, тобто самоосушення власників маєтків від ведення господарства і передоручення його орендарям або управителям, які дбали не про удосконалення землеробства, а про власну наживу. Значна увага приділяється розгляду й таких питань, як рента й прибуток в латифундіях, господарський паразитизм їх власників, непро-

дуктивні витрати, кредит, віддавання в заставу землі.

Грунтуючись на вченні В. І. Леніна, А. М. Анфімов у монографії доводить, що коли в Німеччині вже остаточно визначився прусський шлях розвитку аграрного капіталізму, то в Росії ще йшла боротьба за той чи інший шлях буржуазного розвитку.

Слід зауважити, що не всі положення достатньо аргументовані, чимало питань лише поставлено і вимагають дальшої розробки. Стосується це переважання відробіткової чи капіталістичної системи ведення господарства як в окремих районах, так і в країні загалом. З ряду питань автор висловив свої припущення і не претендує на остаточне їх розв'язання. Є й спірні положення та думки, що, напевно, викличуть нові дискусії й заперечення. Проте безспірним є те, що рецензована монографія є ґрунтовною капітальною працею, що заслуговує на високу позитивну оцінку. У ній яскраво розкривається реакційна роль поміщицьких латифундій, що гальмували дальший розвиток продуктивних сил, були «джерелом гноблення, варварства, безкочних форм татарщини в російському житті»³ і становили основну вісь, навколо якої розгорталася аграрна революція на селі. Добре зробив автор, додавши список найбільших землевласників (вказавши розміри їх володінь) Росії кінця XIX — початку XX ст., а також іменний покажчик.

М. Н. Лещенко,
Л. В. Олійник.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 71.

Е. И. ДРУЖИНИНА.

ЮЖНАЯ УКРАИНА 1800—1825 гг.,

М., 1970, 382 с.

Монографія О. І. Дружиніної є підсумком її багаторічної роботи по вивченню соціально-економічних відносин та генезису капіталізму в сільському господарстві Південної України першої чверті XIX ст. Автор зосереджує увагу на питаннях розподілу праці між центральними районами й окраїнами Росії та взаємовпливу економіки північного Причорномор'я і Європейської Росії в 1800—1825 рр., коли землі, що складають зараз південь УРСР, уже сформувалися як у національному, так і в соціальному відношенні.

О. І. Дружиніна старанно проаналізувала літературу, особливо іноземну, та велику кількість джерел, багато з яких вперше використані для всебічного висвітлення проблеми колонізації, розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, промисловості, а також поширення торгівлі в межах Південної України першої чверті XIX ст.

Основним фактичним матеріалом книжки стали звіти губернаторів та звіти по іноземних колоніях, які в основному вірно відображали динаміку економічного розвитку окремих губерній. Не менш ретельно автор вивчила й такі документи, як «Економічні примітки Генерального управління», «Матеріали обстеження стану колонії», зробила аналіз законодавства, відомого листування та приватних фондів (Бутурліних, Воронцових, Мордвінових та ін.), вперше в літературі використала важливі відомості «Статистичного опису Херсонської губернії». О. І. Дружиніна залучила до своєї праці також матеріали, створені вченими-мандрівниками. Все це дало змогу на ґрунті ленінського вчення про окраїни та «американський» шлях розвитку конкретно показати історію Південної України, висвітлити основні проблеми росту її продуктивних сил, глибоко осмислити процес виникнення капіталізму в сільському господарстві.

В книжці узагальнено відомості про географічне середовище Південної України: ґрунт, клімат, флору і фауну, підкреслено, що в умовах колонізації знищувались ліси, отже мінявся й клімат, звід-

си — забезпечення водою ставало першочерговою проблемою для поселенців.

В третьому розділі праці вперше показана загальна картина складного процесу колонізації Південної України в 1800—1825 рр. Автор доводить, що за рахунок стихійних та організованих переселень на степових просторах у той час осіло багато людей. Поселенцями першої групи були втікачі від кріпосницького гніту (селяни, ремісники, купці), другої — переважно козаки і ті, хто утворював військові поселення. Прибулі різнилися між собою не лише соціальним та правовим становищем, з й національним. Крім українців та росіян, на півдні України селилися болгары, молдаване, євреї, німці та інші. Дослідниця обгрунтовано доводить, що найзначнішу роль в освоєнні краю відіграли дрібні виробники — селяни, козаки, міщани. Багатьом пришельцям довелося вести жорстоку боротьбу за свою волю. І ті, хто вижив, зуміли її певною мірою зберегти — 93,7% сільського населення складали непокріпачені селяни, серед яких була й значна група «поміщицьких підданих». Багато втікачів з України і Росії (260 тис.) жило на лівому березі Дніпра по річках Єгорлик, Кучурган, Барабой та Куяльник. Хоч вони в 1792 р. були записані за молдавськими боярами та урядовцями, проте в кріпацтво відразу ще не потрапили, хоч свобода цих людей офіційно вже була обмежена указами від 12 грудня 1796 р., за якими кожен мав залишатися там, де його застала ревізія. Царський уряд також був зацікавлений у збереженні якомога більшої кількості державних «підданих», наслідком чого і був указ 1802 р. про заборону покріпачення «іноземних вихідців» (стор. 86). Цей захід Олександра I викликав зливу скарг від інших поселенців, тих, на яких він не поширювався. Лише по Тираспільському повіту на боротьбу піднялися 15 тис. селян (стор. 86), що й примусило царя від 20 березня 1803 р. прийняти закріпачення на землях між Бугом і Дністром. Віднині поміщикам не дозволялося розпоряджатися особою селянина й свавільно встановлювати для них повинності (стор. 89). Нововведення обумовили загострення боротьби між органами влади й місцевими поміщиками (стор. 89).

Згадані епізоди, на нашу думку, яскраво свідчать про вплив класової боротьби на прийняття окремих урядових законів. Автор показує, що на території Південної України в першій чверті XIX століття відбувалася постійна і тривала селянська боротьба, яскраво виражена в скаргах, втечах і повстаннях. В ній народ відстоював особисту свободу й нові умови господарювання.

Дослідниця приходить до обгрунтованого висновку, що своєрідність розвитку Південної України визначила і характер управління, що з поширенням кордонів та з зростанням населення ускладнювалася його організація. Вже в 1802 р. з Новоро-

дніської губернії було створено три: Катеринославську, Миколаївську і Таврійську. Зростання міст Одеси, Херсона, Таганрога й Феодосії спричинилося до виникнення градоначальств, адміністрація яких повинна була особливо турбуватися про торгівлю, кораблебудівництво. Бессарабію виділили в окрему адміністративну одиницю і створили управління по «іноземних колоніях». Військові поселення, що займали більше мільйона десятин землі Південної України, підкорялися військовому міністерству.

Гострою проблемою для адміністрації краю став сам процес його колонізації, бо поміщики нерідко переманювали державних «підданих», або приписували «фіктивні душі». Наведено цікавий матеріал про дії царського уряду щодо перерозподілу землі, яку він роздавав переважно спеціальними розпорядженнями в кількості від 500 до 35 тис. десятин (стор. 181) та вів боротьбу проти продажу її поміщикам. Аналізуючи дії адміністрації, автор приходить до висновку, що основна мета уряду полягала в тому, щоб затримати новоселів у Новоросії і на Кавказі. В книзі подана характеристика вищої адміністрації краю, висловлюється думка про те, що її дії, зокрема в особі А. Е. Рішельє, були спрямовані на організацію колоній та створення фермерського землеволодіння, старання ж Воронцова — на те, щоб заснувати великі поміщицькі господарства, що базувалися б на найманій праці (стор. 202). Та основною метою усіх цих заходів було все те ж заселення краю.

Розглядаючи об'єктивні зміни в розвитку продуктивних сил Південної України, автор переконливо показує провідну роль сільського господарства, де скотарство переважало над землеробством. Ідеться про поміщицькі кінські «заводи» та невеликі скотарські у купців і селян. О. І. Дружиніна доводить, що, незважаючи на значну загибель худоби від епізоотій, брудної води й нестачі корму, спеки, а також від сніжних завірюх, чисельність її на Катеринославщині помітно зростала — як в іноземних колоністів, так і в решті населення. Важливим досягненням була поява голландської та угорських порід. У Херсонській губернії скотарство набувало ще більшої переваги. На заводах були різні породи коней: турецька, англійська, датська, польська, неаполітанська, німецька, арабська. Їх вирощували не стільки для сільського господарства, скільки для продажу.

Автор підкреслює, що в землеробстві краю переважала перелогова система. Вирощували пшеницю, просо, жито, гречку, ячмінь, овес не лише для власного споживання, а й для продажу (стор. 213). Дещо вдосконалювалися знаряддя праці. Врожайність становила від сам-2 до сам-7. У сприятливі роки селяни збували хліб у чорноморських портах. На Катеринославщині одержували врожаї значно вищі, ніж у Херсонській губернії.

Дослідниця висуває цікаву думку про те, що Бузьке козацтво не було зв'язане ні з феодальною власністю на землю, ні з системою кріпацької експлуатації (стор. 224), що в Таврійській губернії було багато вільних земель, які використовувалися під пасовиська «всіма бажаючими» (стор. 223). Тут татари займалися вівчарством, погайці коневодством, казахи розводили верблюдів. У поселеннях росіян та українців велике значення надавалось тонкорунному вівчарству. З ростом населення збільшувалася питома вага землеробства. Важливу роль відігравало садівництво, особливо розведення винограду.

В VI розділі О. І. Дружиніна детально досліджує розвиток промисловості краю, де переважала переробка сільськогосподарської сировини як поміщицьких, так і селянських господарств. Витоплювали сало, дубили шкіру, виготовляли одяг, взуття. З мануфактур найбільшою була суконна в Катеринославі, що мала детальний розподіл праці. Лише в 1809 р. на ній було вироблено 45—48 тис. аршинів сукна. Вказується, що хоч ця мануфактура була великою, проте за соціальною структурою вона не відрізнялася від інших, казенних, які базувалися на примусовій праці (стор. 275). Буржуазна тенденція тут проявлялася, на думку автора, лише в розподілі праці, а не в оплаті грішми (стор. 276), бо, мовляв, не було договору. Вважаємо, це не зовсім вірним, бо договір — теж деякою мірою формальний бік справи, і відтворення робочої сили по суті йшло не натуральним шляхом, а за рахунок грошей. Останнє вже не вкладалося в рамки феодальних відносин.

О. І. Дружиніна наводить нові матеріали про інші суконні мануфактури — «фабрики» поміщиків Прозоровського (в Чаплях) і Брискорі (в слободі Тарасівка). В книжці подано важливі відомості про промислові заклади, що виготовляли мило, сало, горілку і де працювали наймити (сировину власники купували). Серед подарів різних підприємств автор називає міщанина Посного (стор. 284), котрий мав бавовняну фабрику, що її обслуговували вільнонаймані робітники. Автор висвітлює стан добування вугілля, солі, залізної руди, показує, що для промисловості Південної України першої чверті XIX ст. було

характерним дрібне виробництво, хоча поряд виникли такі великі підприємства як Катеринославська суконна мануфактура та Луганський ливарний завод. У Херсонській губернії більшість підприємств виникла протягом другого десятиліття, зокрема свічкові та салотопні заводи, виробництво ж сукна не виходило за рамки домашньої промисловості. В Таврійській губернії основою для створення мануфактур стали численні майстерні ремісників.

Автор детально розглянула і найважливіші аспекти розвитку торгівлі, зокрема, довела, що особливого поширення тоді набули ярмарки, куди приїжджали купці з різних російських міст. Асортимент товарів, як це ґрунтовно показано в монографії, усе збільшувався. Їх обіг свідчив про поглиблення суспільного поділу праці між центром та окраїнами. Неухильно зростала чорноморська торгівля, хоча тому й заважали складні міжнародні обставини. Вже на 1805 р. чорноморський експорт складав 10,2% загальноросійського, зокрема пшениці в 1805 р. — 43,3%, в 1817 — 69,2%, в 1822 — 96% (стор. 339). Торгівля прискорювала розвиток сільського господарства Південної України.

В книжці наведені певні матеріали про феодальну власність на землю. На нашу думку, цьому складному питанню треба було приділити більше уваги і подати в конкретно-історичному плані, відповідно до елементів американського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві Південної України. Деякі дані потребують більш широких узагальнень. І кінче необхідно було порівняти основні напрямки соціально-економічного розвитку краю з аналогічними процесами на Лівобережній та Правобережній Україні. До речі, на стор. 4 автор пише, що для останньої характерними рисами були «розвинута феодальна орена і національно-релігійний антагонізм між польськими поміщиками та українськими селянами». Звичайно, це так, але й тут основними були протиріччя класові.

В цілому книжка О. І. Дружиніної — безперечно важливий і цінний вклад у дослідження проблеми генезису капіталізму на Україні в першій чверті XIX ст.

*І. О. Гуржій,
В. О. Маркіна*

В. МЕЛЬНИК.
ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ В УСНІХ
НАРОДНИХ ПЕРЕКАЗАХ
ТА ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ,

*Вид-во Львівського ун-ту,
Львів, 1970, 227 с.*

Використовуючи таке своєрідне джерело, як фольклор, історик дістає можливість не тільки поповнити недостатню кількість письмових відомостей, а й про-

стежити, як народ сприймав і оцінював ті чи інші події, відчуті настрої та прагнення трудящих мас.

Появу рецензованої монографії слід втати не лише тому, що в ній широко використаний фольклор, як і в попередніх дослідженнях автора¹, а й тому, що вона

¹ В. Мельник. Народ про свою історію, К., 1966; його ж. Фольклор як історичне джерело, Львів, 1967; його ж. Історична правдивість фольклору, Львів, 1968.

присвячена історії Закарпаття, населення якого пройшло довгий і тяжкий шлях боротьби за своє соціальне і національне визволення.

У вступі обгрунтовується значення та доцільність вивчення соціально-політичної історії на основі фольклорних матеріалів, дається аналіз джерел та використаної літератури.

У першому розділі розглядаються питання історії Закарпаття до XVIII ст. Автор цілком правильно робить висновок, що землеробсько-скотарське населення жило тут уже в VI ст. Порівняльне вивчення обрядів, звичаїв та фольклору наштовхнуло дослідника на думку, що слов'янське населення Закарпаття становило етнічну і політичну спільність. На доказ цього він наводить імена дохристиянських богів східнослов'янських племен (Перун, Велес, Дажбог, Стрибог, Хорос), згадки про які зберіг український фольклор Закарпаття.

На основі даних переказів, підтверджених літописними відомостями, в розділі досить детально відтворено картину вторгнення угорських племен, які, пограбувавши населення, посунули далі на захід. Територія ж краю залишалася в складі Київської Русі до 1031 р. Відтоді аж до 1945 р. населення Закарпаття жило відірвано від матері-Вітчизни, за винятком 1283—1321 рр., коли край, як досить переконливо довів автор, був складовою частиною Галицько-Волинського князівства.

Народна пам'ять зберегла чимало переказів, легенд, пісень про спорудження угорськими феодалами на загарбаних землях великих замків, що лягало тяжким тягарем на плечі трудового люду. Посилення соціально-економічного і національного гніту зумовило зростання боротьби трудящих проти експлуататорів. Це також знайшло відображення в народній творчості.

На основі багатого фольклорного матеріалу В. Мельник показав, що на початку визвольної війни угорців (1703—1711 рр.) проти габсбурзької монархії місцеве українське трудове населення широко підтримувало Ференца Ракоція II, але як тільки маси переконалися, що він захищає інтереси панівних класів, відійшли від нього. Так, у переказі «Про Ракоція» невідомі автори радять майбутнім поколінням не вірити панам, а тим більше — панам-чужинцям.

У другому розділі (XVIII — початок XX ст.) дослідник на фоні важкого становища трудящих мас показує розгортання антифеодальної боротьби, детально зупиняється на діяльності опришківських загонів: Івана Рішка, Олексія Довбуша, Іванів (батька і сина) Беців.

Перебуваючи у складі Угорщини, закарпатці проявляли живий інтерес до загальноукраїнських, загальноросійських та всеєвропейських подій. Так, у місцевому фольклорі знайшли відображення битва під Хотином 1739 р., російсько-турецька війна 1787—1791 рр., розгром армії Наполеона російськими військами у 1812—1813 рр., буржуазна революція 1848—1849 рр. тощо.

У фольклорі українців Закарпаття відбилися зміни в економічному та суспільному житті трудящих кінця XVIII — початку XX ст., коли тяжке економічне становище вимушувало селян Верховини йти на заробітки в угорські низинні райони, емігрувати в країни Європи та Америки.

Фольклорні твори не тільки зафіксували важливі події і факти першої світової війни, але й визначили ставлення народу до війни взагалі, до воюючих сторін зокрема. 1916 р. дістала соціальне поширення в Закарпатті коломийка, в якій говорилось:

Ой у Відні й Будапешті,
Пани в карти грають,
А бідняки з Верховини
Кровцю проливають (стор. 149).

У третьому розділі на основі фольклорних джерел висвітлено події на Закарпатті після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Дослідник показує боротьбу трудящих краю, керіваних комуністами, за соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною, події другої світової війни, партизанський рух, визвольну місію Радянської Армії. На жаль, успіхи післявоєнного соціалістичного будівництва не зовсім повно відбито.

Недоліком праці є досить вільне використання віршів і пісень, складених певними авторами. Особливо часто це трапляється, коли йдеться про події 1917—1950 рр. Навряд чи потрібне полемізування з приводу того, що опришківський рух краще називати «легінським» (стор. 98—103). У книзі мають місце неточні формулювання, окремі мовні й стилістичні недоречності. Немає потреби вживати такі слова: «...на Закарпатті жило плем'я...», «...плем'я білих хорватів...», «...свята хліборобського року...», «...полупартизанський рух...» тощо.

Незважаючи на вказані недоліки, рецензоване дослідження свідчить про широкі можливості використання народного фольклору для висвітлення важливих подій минулого, а тому є серйозним внеском в українську історичну науку.

М. П. Тиводар

* * *

Народна творчість Закарпаття ґрунтовно почала вивчатися після воз'єднання з Радянською Україною. Спираючись на марксистсько-ленінське вчення, дослідники

звернули особливу увагу на соціальний зміст фольклору у всіх його жанрах.

Рецензована монографія, яка значною мірою доповнює попередні книги В. М. Мель-

ника, є першою в радянській історіографії спробою показати історію Закарпаття на основі пісень, легенд і переказів.

У підрозділі «Народна творчість про етнічні, культурні й політичні зв'язки Закарпаття з давньоруською державою — Київською Руссю і Галицько-Волинським князівством» автор робить цілий ряд припущень та своєрідних висновків. Зокрема, на основі аналізу обрядової творчості стверджує, що ще задовго до прийняття християнства на Закарпатті жило плем'я, яке за своїми обрядами, звичаями й віруваннями було близьке до східноруських племен, перекоплено доводить етногенез місцевого населення не лише на Закарпатті, але й далеко на схід у низинних районах навколо м. Пряшева. Наочно показуючи, як народна творчість зафіксувала соціально-економічні відносини і тяжке становище трудящих Закарпаття в епоху феодалізму, дослідник цілими сторінками фольклорних «документів» ілюструє будівництво Мукачівського, Хустського, Королівського, Маковицького, Ужгородського замків; на основі вивчення архівних джерел з історії розвитку феодально-кріпосницьких відносин на Закарпатті простежує шляхи збільшення відробіткових повинностей кріпосних селян. Ці шляхи збігаються з тими, які відобразив народ у своїх фольклорних творах.

Базуючи свої висновки й узагальнення на численних письмових і народно-поетичних джерелах, автор книги доводить, що «перші селянські виступи на Закарпатті припадають на середину XV ст. і були пов'язані з останнім етапом антифеодального революційного руху чеських гуситів...» (стор. 52—53).

Панщина знайшла своє відображення в багатьох жанрах закарпатського фолькло-

ру, але найбільше — в піснях і переказах. Розглядаючи цілий ряд останніх, зокрема «Як русини за панщини жили», історик доводить, що економічні утиски та пов'язані з ними кривди були основною причиною загострення класових суперечностей після визвольної війни 1703—1711 рр. Окремі перекази відтворюють достовірну картину тогочасного становища кріпосного селянства Закарпаття, підтверджену письмовими джерелами.

Великий розділ праці показує, як саме народна творчість Закарпаття відбила боротьбу трудящих краю за своє соціальне і національне визволення в післявоєнну епоху (20—30-ті роки XX ст.) возз'єднання краю з Радянською Україною та соціалістичне і комуністичне будівництво. Автор підкреслює, що нові історичні умови на Закарпатті породили нові твори. Основну увагу він звертає на ті усно-поетичні зразки, в яких знайшло свій вияв усвідомлення трудящими Закарпаття того, що вони є громадянами Країни Рад:

По-радянськи заживемо, як
радянські люди,
Окупантів розпроклятих вже повік
не буде (стор. 191).

На відміну від буржуазних вчених, В. Мельник розглядає історію Закарпаття як органічну частину загальноукраїнського історичного процесу.

Це монографічне дослідження заповнило деякі прогалини в історичній науці і значно збагатило фольклористику. Книга стане в нагоді не тільки науковцям, дослідникам, а й учителям-історикам, краєзнавцям та широким колам читачів.

В. А. Качкан

С. И. СИДЕЛЬНИКОВ.
БОЛГАРСКИЙ РЕВОЛЮЦИОННЫЙ
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
(1869—1872 гг.),

Изд-во Харьковского университета,
Харьков, 1970, 176 с.

Протягом багатьох років професор Харківського університету С. І. Сидельников вивчав історію братнього болгарського народу, і зокрема питання національно-визвольного руху в Болгарії в XIX ст. Перу вченого належить чимало праць про революційну діяльність таких видатних діячів визвольного руху Болгарії, як Георгій Раківський, Любен Каравелов, Василь Левський, а також узагальнюючі розвідки з цього питання¹.

¹ Докладно про праці С. І. Сидельникова див. «Историки-слависты СССР». Библиографический справочник, Харьков, 1969, стор. 80—81.

У своїй монографії «Болгарський революційний Центральний Комітет» С. І. Сидельников дослідив національно-визвольний рух болгарського народу в 60-х — на початку 70-х років минулого століття. Він показав процес поступового посилення революційної течії в ньому, що привело до виникнення і поширення ідеї створення масової революційної організації, здатної очолити боротьбу народних мас за свободу і незалежність. На основі всебічного аналізу діяльності різних напрямів у революційному таборі вчений простежив процеси виділення і зміцнення революційно-демократичної течії В. Левського — Х. Ботева, що відігравала вирішальну роль у створенні керівного центру революційного руху.

У ході вивчення історії виникнення і діяльності Болгарського революційного Центрального Комітету (БРЦК) автор виконав величезну роботу соціологічного характеру по виявленню учасників революційного руху не тільки в болгарських містах і селах, але також і у Румунії, Росії,

Сербії та Чехії, де були болгарські емігранти. Це дало змогу зовсім по-новому оцінити чисельний і соціальний склад болгарської революційної організації, що діяла під керівництвом В. Левського і Л. Каравелова. Слід відзначити серйозну документальну базу книги С. І. Сідельникова.

У першому розділі книги докладно висвітлюється зародження і розвиток революційної ідеології в національно-визвольному русі болгарського народу, основні форми боротьби трудящих мас проти турецького панування до кінця 50-х років XIX ст., характеризується програма визволення Болгарії, висунута революціонерами 60-х років, а також розповідається про перші спроби створення єдиного революційного центру для керівництва національно-визвольною боротьбою.

Тяжкий турецький воєнно-феодалний гніт, що встановився в Болгарії наприкінці XIV ст., затримував економічний і культурний розвиток країни. Все це не могло не викликати невдоволення трудящих мас. Воно виливалося в стихійні народні виступи — героїчну боротьбу гайдуцьких загонів, селянські повстання, участь болгарських добровольців та гайдуцьких загонів у російсько-турецьких війнах. Такий стан національно-визвольного руху був характерним до кінця 50-х років минулого століття.

Перша спроба внести організованість у стихійність боротьби болгарського народу була зроблена Г. Раковським, який висунув ідею збройного повстання як одного з найважливіших засобів боротьби за визволення багатостраждальної батьківщини від п'ятивікового турецького панування, створення єдиного керівного центру революційного руху. Йому також належить ініціатива створення керівного центру революційного руху. Здійснили це його наступники й учні — В. Левський, Х. Ботев і Л. Каравелов. Вони розробили революційно-демократичну програму визволення болгарського народу і створили наприкінці 1869 р. за межами Болгарії справді народну, революційну політичну партію — Перший болгарський революційний центральний комітет (БРЦК).

Другий розділ монографії С. І. Сідельникова, присвячений характеристиці завершального етапу болгаро-грецької церковної боротьби та змін позицій буржуазії у національно-визвольному русі болгарського народу, висвітлення зміцнення революційної течії в цьому русі та діяльності болгарської революційної еміграції в Румунії.

Василь Левський наприкінці 1870 — на початку 1871 р. заснував БРЦК у Болгарії, розробив його статут та програму й спільно з видатними діячами болгарського

національно-визвольного руху Христо Івановим Големією, Ангелом Кинчевим, Марином Лукановим та іншими створив у країні густу мережу революційних комітетів. До травня 1873 р. налічувалось 108 Окремих болгарських революційних комітетів, в 90 населених пунктах існували революційні групи або вели роботу окремі патріоти.

У квітні-травні 1872 р. відбувся Бухарестський з'їзд революціонерів, на якому було прийнято програму й статут організації й створено керівний орган — Бухарестський БРЦК, головою якого було обрано Л. Каравелова. Цей керівний орган протягом всієї своєї діяльності провадив непримиренну ідейну боротьбу з різними буржуазними групами як всередині Болгарії, так і в еміграції. Після загибелі В. Левського ідейна боротьба всередині БРЦК загострилася і привела до того, що на Бухарестській нараді революціонерів у травні 1873 р. тимчасово взяла верх опортуністичні елементи і комітет припинив своє існування.

Найбільший інтерес у книзі С. І. Сідельникова викликають третій і четвертий розділи, де з надзвичайною науковою сумлінністю і скрупульозністю досліджуються питання виникнення і діяльності революційного центру в Бухаресті та внутрішньої революційної організації всередині Болгарії і керівного центру у м. Ловеч, всебічно аналізується програма визволення болгарського народу, розроблена Василем Левським, наводяться стислі, але надзвичайно аргументовані дані про кількість, чисельність, соціальний склад і діяльність Окремих болгарських революційних комітетів та революційних груп. Базуючись на міцній основі різноманітних джерел, автор робить висновок, що «Болгарський революційний центральний комітет був революційно-демократичною народною партією, яка відображала інтереси широких мас селянства, міської та сільської бідноти, міської дрібної буржуазії і дрібнобуржуазної інтелігенції. Тісний зв'язок БРЦК з народом дав йому можливість в умовах глибокого підпілля і постійних переслідувань з боку турецьких властей підготувати і очолити масове збройне повстання квітня 1876 року» (стор. 174).

Монографічне дослідження С. І. Сідельникова має велику наукову цінність, бо воно розширює коло наших знань про героїчну боротьбу братнього болгарського народу проти поневолювачів. Ця книга своєю постановкою цілого ряду питань, і критичним аналізом виявлених документів і праць попередників, і методом висвітлення подій, явищ і процесів є значним кроком вперед як у радянській, так і в болгарській історіографії.

І. М. Кулинич

ЯК «НЕВДЯЧНЕ» КОЗАЦТВО
ВИСТУПАЛО ПРОТИ
«ІНТЕЛІГЕНТНИХ» ПРОВІДНИКІВ...

Український народ справедливо пишається своїм славним минулим, одну з найбільш яскравих сторінок якого становлять бойові подвиги козацтва. Провадячи дослідження в цьому напрямі, радянська історіографія виховує молоде покоління на прикладі героїчної визвольної боротьби наших предків.

Велику зацікавленість у козацьких сюжетах виявляють і буржуазно-націоналістичні історики. Тут особливо часто вдаються вони до спроб тенденційного висвітлення минулого нашого народу.

Книжка Івана Рибчина¹ з теорії виникнення та історії українського козацтва є типовим прикладом такої тенденційності, замаскованої наукоподібною формою викладу, туманною «філософською» фразеологією та екскурсами в психологію людини, зачерпнними з творів філософів ідеалістичного напрямку.

Певно, Рибчин дбав при цьому не стільки про дослідження психології козацтва, скільки про вплив на психіку українського читача в еміграції — сподівався своєю словесною еквілібристикою приголомшити просту людину, що звикла поважати науку.

За змістом книжку можна розділити на дві частини: а) «Соціопсихічно-динамічна» теорія формування українського козацтва; б) історія козаччини. Найразючіші «відкриття» робить автор у першій частині, де напускає туману з приводу «геопсихічного (психології землі! — М. К.) впливу степу на формування характеру української людини». Виявляється, що «монотонний краєвид степу сприяє накопиченню енергії для майбутньої активності, виникає голод пристрастей та афектів» (стор. 9; тут і далі підкреслення авт.—М. К.). Під час довгого перебування в степу, пише Рибчин, емоції наростають, а у відповідну хвилину «вибухають з великою силою». При цьому, за переконаннями автора, розумові аргументи важать дуже і дуже мало. Далі Рибчин доходить висновку, начебто саме лише життя в степу викликає непереборне бажання «зустрітися і звести жорстокий бій з ворогами, сусідами у степовій смузі» (стор. 10). Отже, «геопсихічна теорія» Рибчина зводиться до того, що населення степів у своєму житті керується інстинктами, а не розумом. І з позицій цієї, так би мовити, теорії Рибчин розглядає виникнення та історію українського козацтва.

Останніми роками в західній історичній науці поширилася мода на психологічний аналіз історичного процесу, отже, Рибчин не оригінальний у своїх «теоретичних по-

будовах». Слід сказати, що радянські вчені визнають певну роль психологічних факторів в історії (звичайно, розуміючи їх діаметрально протилежно від Рибчина); прикладом цього є вихід у світ 1971 р. збірника статей «Історія психологія». Відзначимо, що вкрай небезпечно говорити про психологію народу чи маси в цілому: вона різна в різних суспільних верствах.

Рибчин, вважаючи себе істориком, не мав права не враховувати економічні й соціальні фактори в історичному процесі. Однак він свідомо залишає їх поза викладом. Гноблення й закріпачення народу, посилення феодалної експлуатації в XIV—XV ст., протест гноблених, що виявився у формуванні козацтва, Рибчин згадує лише мимохідь, і то відносить на адресу панів і шляхти виключно польського чи литовського походження.

Свою концепцію формування козацтва як стану автор пишно називає «соціопсихічно-динамічною теорією», хоч далі й робить приписку, що вона є «доповненням теорії М. Грушевського». Рибчин подає теоретичну побудову М. Грушевського щодо формування українського козацтва як найвище досягнення історичної думки минулого, з чим, зрозуміло, ми не можемо погодитися, хоч і визнаємо, що Грушевський увів до наукового обігу величезний фактичний матеріал з даної проблеми. Втім, автор водночас і критикує Грушевського... за віщо? Треба думати, це заслугове на більш докладний розгляд.

Рибчину не подобається те, що Грушевський бачить у козацтві наслідок одвічної боротьби осілого хліборобського народу проти грабівницьких орд степу. Закладає йому також у перебільшенні ролі соціальних та економічних чинників, що викликали формування козацтва, ще — в даремному (на думку Рибчина) визнанні козаків суспільною верствою. Сам Рибчин взагалі не хоче визнавати цього поняття. Він зверхньо картає Грушевського за те, що останній «не взяв до уваги соціопсихічного чинника».

Які ж «соціопсихічні чинники» діяли в процесі генезису козацтва? Перш за все, тлумачить Рибчин, перевага афектів і пристрастей над розумом; по-друге, почуття ненависті до ворога й любові до рідних; нарешті — «принада безмежних степів і динаміка первісного степового краєвиду» (стор. 28). І, як уже згадувалося, ані слова про соціально-економічні фактори, серед яких на першому місці розвиток феодалних відносин, посилення експлуатації народу панамі; звідси й утеча в степи як реакція на соціальне та національне гноблення.

У Рибчина козацтво виглядає суцільною й монолітною масою, як за походженням, так і за станом. Йі він дає свій поділ: юрба і провідники.

Елементи розуму, «раціонального світо-розуміння і світогляду», як пише Рибчин, у козацькій масі нетривкі, бо та керує-

¹ Іван Рибчин. Динаміка українського козацтва, Мюнхен, 1970, стор. 112.

ться «радше емоціями і афектами». Носіями цього «раціонального світорозуміння» він вважає «провідників». До народних низів автор ставиться неприхильно, серед «головних властивостей козацького характеру» називає «непоміркованість у напитках», «хитрість і підступність» та інші вигадані ним вади (стор. 30—31). Українське козацтво Рибчин зображує як темну і жорстоку масу. Він дозволяє собі понаклепницькому твердити: «Можна сказати, що невдач, катастроф і трагічних зворотів в політиці козацтва треба шукати в тому, що масі дозволялось надто багато свободи і свавілля, що її підносили до висоти ідола» (стор. 37).

Далі автор дорікає січовим отаманам, що ті «дуже часто потуралли масі», і пише, нібито вона як цілість нездатна мати «загальну волю» й ухвалювати рішення — «завжди мусить бути провідник, який завдяки своїй духовній вишості... дає їй накази і організує» (стор. 38).

Торкаючись конфліктів між козацькою верхівкою та рядовим козацтвом, Рибчин, не вагаючись, стає на бік першої. Він обмовляє простих січовиків, твердячи, що козацька маса під впливом емоцій та «чужих під національним і соціальним поглядом авторитетів... зраджувала власних козацьких провідників, видавала їх у руки польської шляхти на певну смерть і сама їх убивала» (стор. 53). В ті часи, безперечно, мали місце й такі епізоди. Але не менше було й інших, коли козацька верхівка зраджувала інтереси рядового козацтва. Отже, тут слід виходити перш за все з конкретних умов соціально-економічного життя й інших факторів. Та Рибчин, запліплений упередженістю щодо народних мас і власними «соціопсихічними теоріями», не думає цього робити.

Автор любить аж ніяк не всіх козацьких провідників, а залежно від того, в який бік спрямовували вони широкі маси козацтва. Якщо на Захід — добре, на Схід — погано. Він захищає Сіркові та іншим вірним народові козацьким ватажкам у тім, що вони «в демагогічний спосіб впливали на козацьку чернь, штовхаючи її до спротиву державотворчим планам Виговського» (так іменує Рибчин зрадницький план цього гетьмана розірвати Переяславську угоду й піддатися під владу польського короля.— М. К.). Далі він пише: «Розумові аргументи інтелігентних груп козацьких старшин і великої частини цивільної інтелігенції були безсилі супроти засліпленої ...юрби» (стор. 85). В розумінні Рибчина «інтелігентами» серед козацької верхівки і духовенства були лише ті, хто намагався всупереч народній волі приєднати Україну до Польщі. Своєрідна, щоб не сказати більше, інтерпретація поняття «інтелігенція»!

Без будь-яких аргументів Рибчин силкується скомпрометувати рядове козацтво в цілому, твердячи, що «майбутня слава була для них спонуюкою до виявів хоро-

рості». Іншим же чинником козацьких дій проти ворога «було заспокоїти жадо-бу пімсти» (стор. 33). Ні словом не згадує він про самовіддані подвиги козацтва в битвах за волю і незалежність України, в боротьбі пригнобленого народу супроти хижого панства, у звільненні багатьох тисяч бранців з турецько-татарської неволі.

Окремого розгляду потребує розділ книжки Рибчина «Походи козаків проти Московії та їхнє ставлення до Москви». У ньому автор, повторюючи старі націоналістичні вигадки, твердить, нібито «вже в часах занепаду Київської Русі (XII—XIII ст.— М. К.) мешканці України відчували(!?), що жителі північних, тобто московських земель, були їм чужі мовою, народним характером, звичаями і побутом» (стор. 44). Далі він провокаційно пише, начебто з часом ворожнеча між українцями і росіянами поглибилась і триває по сьогоднішній день (стор. 45).

Кількома сторінками далі Рибчин потрапляє у незручне становище. а саме, коли йому доведеться пояснювати, чому український народ (за його облудним запевненням, сповнений ворожнечі до росіян) своєю абсолютною більшістю висловився за возз'єднання з Росією.

Особливо багато зусиль докладає автор, щоб скомпрометувати в очах читачів вільвольну війну 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького, а також постать самого гетьмана. Вірний своїй позитивній зневажливому ставленню до трудового населення, Рибчин твердить, що «українська шляхта... була мозком повстання». Та зовсім не згадує про справжні рушійні сили цього повстання — широкі народні маси.

Очорнити особу Хмельницького — заподадливе прагнення автора. Викликають обурення вже перші рядки його характеристики гетьмана: «Завдяки вихованню в єзуїтській колегії Хмельницький належав до поміркованих козаків» (стор. 55). Рибчин зважається навіть твердити, ніби з вірно-підданчих почуттів до монарха Речі Посполитої Хмельницький у травні 1648 р. три місяці простояв під Білою Церквою, хоч «міг ударити на серце Польщі Варшаву з блискучим успіхом». Автор пише, що в той час гетьман «не виявив себе здатним виконати велике історичне завдання, перед яким поставила його судба» (стор. 59). Та глибокі дослідження істориків, котрі ґрунтовно вивчали хід подій того часу, довели, що тримісячна перерва в бойових діях козацтва проти польського панства в 1648 р. була вимушеною, оскільки після перемоги під Корсунем татари подалися в Крим, а козацьке військо було недосить численне й організоване, щоб розтрощити Річ Посполиту, яка мала тоді ще досить людських ресурсів. Та Рибчин не хоче брати до уваги висновки дослідників. Навіть не називаючи їх, він нехтує всім, що розходиться з його твердженнями.

Автор витягає на світ зайложену ще буржуазною історіографією XIX ст. дум-

ку, нібито гетьман розпочав свою боротьбу з польськими та литовськими феодалами виключно через особисту образу, заподіяну йому Чаплінським. Рибчин неодноразово і настирливо підкреслює, що «в гетьмана емоційні переживання, ненависть і взагалі ресантимент (почуття.— М. К.) перемагали раціональні аргументи» (стор. 61).

Проте весь комплекс джерел часів вільної війни малює гетьмана як розсудливу і далекоглядну людину, котра могла критично оцінювати власні дії і тонко передбачати майбутнє.

Автор по-блужнівському обвинувачує Хмельницького, ніби той віддавав у ясир татарам як платню за допомогу проти Польщі «численні тисячі українських людей», хоч із джерел відомо, що татари захоплювали в полон українське населення Півдня, де в гетьмана не було досить сил, щоб цьому перешкодити. Рибчин навіть договорюється до того, що в Хмельницького була «безмірна амбіція... прагнення великої слави» (стор. 80).

Чим же розгнівав автора рецензованої книги славний син України? Виявляється тим, що «не прислухався до голосу розуму і діяв у відповідності з афектами, тому й не прийняв умов миру з Польщею напередодні воз'єднання, що, мовляв, давало Хмельницькому можливість «розбудувати українську державу на зразок західноєвропейських держав» (стор. 61). Ось у чому справа! Рибчин уявляє собі існування української держави лише під владою іноземних (у даному разі — польських) окупантів — і це він називає наслідуванням «західноєвропейського зразка!»

Розповідь про Переяславську Раду і обставини воз'єднання автор починає із закідів Хмельницькому та його оточенню... в запобіганні перед російським царем і зраді ним інтересів маси. Як же пояснює Рибчин воз'єднання українського народу з російським 1654 р.? Адже воно не вкладається в його фальшиву тезу щодо споконвічної ненависті між українцями і росіянами. Виявляється, слова «православний цар» — це для набожних українських козаків «немов якась таємна магична сила, якій вони не могли опертися» (стор. 73). Нема потреби серйозно розглядати ці «містичні» аргументи. Важливо інше: навіть історики типу Рибчина змушені визнати факт непереможного прагнення найширших мас українського народу до воз'єднання з російським.

Зрадника українського народу Івана Виговського, котрий ледве не накинув на шию Україні польсько-шляхетське ярмо,

автор зараховує до інтелігентів і взагалі підносить до небес. Він співчутливо пише, що, «на думку Виговського, козацька Україна могла існувати лише в злуці з Польщею і Литвою» (стор. 83). Не дивно, отже, чому Рибчин відверто жалкує, що супроти Виговського виступили Сірко та інші патріотичні ватажки козацтва, і таким чином не знайшла собі підтримки «західноєвропейська орієнтація гетьмана (Виговського.— М. К.) з його штабом... Козацька чернь і народні маси були збаламучені численними промосковськими елементами» — тим самим автор рецензованої книжки визнає, що проти Виговського пішла основна маса козацтва і всього українського народу. Рибчин бідкається з приводу того, що зрадницькі дії Виговського були «безсилі проти засліпленої віковою ненавистю (до татар і поляків.— М. К.) юрби» (стор. 85).

Автор прохопився словом, відкривши дійсний стан почуттів широких верств українського народу. Не росіян, своїх братів, ненавидів він, а польських і татарських феодалів, які розорювали Україну, винищували її людність, гнобили в економічному, політичному й національному відношенні.

Рибчин вихваляє «раціональну, розумну політику турецької центральної влади на Україні за часів Дорошенка» (1665—1676 рр.). І це тоді, коли пам'ять про страшне винищення українського населення турками, закликаними Дорошенком, на віки збереглася в народі. Симптоматичним для Рибчина є кінцевий фрагмент характеристики цього гетьмана: «Причини невдачі і поразки навіть такого світлого провідника, як Петро Дорошенко, ...можна додати у психології юрби — черні і рабській підкореності» її ідеї воз'єднання (стор. 91).

Іван Рибчин залишався вірним собі від початку до кінця книжки. Осуд народу, зневага до нього, зображення козацтва як дикої і кривавої юрби, що керується не розумом, а тваринними інстинктами — такий лейтмотив цієї наклепницької монографії. Автор протиставляє масам «світлих» та «інтелігентних» провідників, які, при ближчому розгляді, зовсім не рахувалися з інтересами низів, всіляко силкується заплямувати світлу пам'ять справді народних ватажків: Наливайка, Хмельницького, Сірка. Звіди цілком ясно, що книжка Рибчина далека від науки і служить завданням сьогоднішньої антирадянської буржуазно-націоналістичної пропаганди.

М. Ф. Котляр

Хроніка та інформація

НАГОРОДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ

За заслуги в науковій розробці історії Комуністичної партії і пропаганди теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму Президія Верховної Ради СРСР Указом від 14 травня 1971 року нагородила Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС орденом Трудового Червоного Прапора.

У зв'язку з цією подією, 17 травня в залі засідань Інституту історії партії відбувся урочистий мітинг колективу.

Мітинг відкрила заступник секретаря парт-організації Інституту Т. Т. Гриценко, яка надала слово директору Інституту, лауреату Ленінської премії, доктору філософських

наук, професору І. Д. Назаренку. У своєму виступі він палко подякував Партію та Уряд за високу нагороду і закликав співробітників Інституту і далі збагачувати історикопартійну науку новими важливими працями, всемірно допомагати партії в ідеологічній роботі, в боротьбі проти антикомунізму, ревізійнізму і реформізму.

На мітингу виступили також науковці Інституту О. Т. Юрченко, М. І. Пригодій, В. К. Василенко. Від імені ректорату і партбюро Вищої партійної школи при ЦК КП України широко поздоровив колектив Інституту історії партії В. А. Чирко і від Інституту історії Академії наук УРСР І. І. Слинько.

Л. Д. Ярошенко

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ПІДСУМКАМ РОБОТИ XXIV З'ЇЗДУ КПРС

6 травня цього року в Інституті історії партії ЦК КП України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулася наукова сесія, присвячена підсумкам роботи XXIV з'їзду КПРС і завданням вчених-суспільствознавців по виконанню його рішень. В її роботі взяли участь викладачі і наукові співробітники Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, Вищої партійної школи при ЦК КП України, вчені Інституту АН УРСР.

Наукову сесію відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук І. Д. Назаренко.

З доповіддю «XXIV з'їзд КПРС про дальше зростання керівної ролі партії» виступив лауреат Державної премії УРСР, заступник директора Інституту, професор Г. М. Мултих, який підкреслив, що минуле п'ятиріччя було періодом дальшого зростання нашої великої ленінської партії, зміцнення її зв'язків з народом, підвищення її керівної ролі в усьому житті радянського суспільства.

«Питання соціально-політичного розвитку радянського суспільства в дев'ятій п'ятирічці» було темою доповіді завідую-

чого сектором наукового комунізму, кандидата філософських наук В. В. Косолапова.

З доповіддю «Програма захисту миру, згуртування всіх антиімперіалістичних сил, зміцнення єдності світового комуністичного руху в документах і рішеннях XXIV з'їзду партії» виступив кандидат історичних наук І. Ф. Курас.

Дальші успіхи комуністичного будівництва нерозривно пов'язані з ідейно-виховною роботою серед трудящих, з розгортанням всіх форм ідеологічної роботи, підвищенням культурного рівня народу, формуванні нової людини. Про це в своєму виступі говорив кандидат історичних наук В. М. Нем'ятій.

Підвищенню ефективності суспільного виробництва на основі науково-технічного прогресу і повнішого використання всіх резервів присвятив свій виступ В. М. Юровський.

Про деякі питання покращання системи підготовки і перепідготовки керівних кадрів говорив у своєму виступі кандидат філософських наук Б. В. Попов.

Т. Т. Гриценко

В РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ РАДІ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

27 квітня 1971 р. відбувся пленум Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і КП України, який обговорив постанову Політбюро ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. «Про дальший розвиток досліджень в галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки». З доповіддю виступив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, доктор історичних наук В. Ю. Маланчук.

— Постанова, прийнята напередодні XXIV з'їзду КПРС,— сказав він,— є свідченням уваги, яку проявляє Політбюро ЦК КП України до історичної науки, зокрема, до історії партії.

У республіці на початку 1960 р. серед істориків партії у вузах України працювало 399 кандидатів наук, а нині — 606 доцентів, кандидатів наук, в тому числі 44 професора і докторів наук. Якщо за попередні 10 років (1950—1959 рр.) вийшло 32 історико-партійні праці і захищено 298 кандидатських дисертацій, то за останнє десятиріччя (1960—1969 рр.) відповідно 130—398 і 34 докторських дисертацій, видано багато збірників документів, спогадів активних діячів КП України. Лише до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна науковцями видано 18 праць, присвячених знаменній даті.

Доповідач зазначив, що деякі опубліковані праці і захищені дисертації, написані без належного марксистсько-ленінського аналізу, однобічно, без теоретичних висновків. Щодо тематики робіт, включених до плану кафедр республіки на 1970—1975 рр., то вона не відповідає зростим вимогам. В них мало узагальнюючих праць з головних проблем історії КПРС і КП України.

Першочерговим завданням кафедр республіки є розробка перспективного плану, в якому необхідно передбачати створення фундаментальних праць з історії КПРС і КП України, узагальнюючих монографій про втілення на Україні ленінської програми в галузі економічного, політичного, культурного і національного будівництва,

про зростання ролі партії в суспільно-політичному житті республіки.

В. Ю. Маланчук порушив ряд питань щодо поліпшення роботи Республіканської координаційної ради.

В обговоренні доповіді взяли участь керівники секцій Ради доктор історичних наук, професор В. І. Юрчук, доктор історичних наук, професор М. В. Черненко, доктор історичних наук, професор В. М. Самофалов, завідувачі опорними кафедрами історії КПРС доктор історичних наук, професор О. С. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор М. Ф. Хорошайлов, доктор історичних наук, професор Ф. С. Павлов, член секції Ради, доцент М. Я. Варшавчик та заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України, професор Г. М. Мултих.

Пленум ухвалив постанову Політбюро ЦК КП України прийняти до неухильного керівництва та виконання. Він розробив заходи дальшого поліпшення координації наукових досліджень в галузі історії партії. Кафедрам історії КПРС вузів УРСР запропоновано при складанні перспективних планів наукових досліджень на 1971—1975 рр. врахувати рішення XXIV з'їзду КПРС і КП України та інші партійні документи.

З метою вдосконалення діяльності Координаційної ради та її секцій встановити чіткі строки подання кафедрами історії партії вузів матеріалів на затвердження тематики наукових досліджень та їх розгляд на секціях і Президії; створити в складі Ради секцію історіографії та джерелознавства; практикувати розгляд на засіданнях Ради методологічних і науково-методичних питань, а також проведення наукових конференцій і нарад з важливих проблем історико-партійної науки; посилити зв'язок координаційної ради з проблемною радою з історії соціалістичного, комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР та відповідними радами з інших суспільних наук.

Т. М. Коляк

ВЕЧІР ДРУЖБИ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 50-РІЧЧЮ ЗАСНУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

14 травня 1971 р. минуло 50 років від дня створення Комуністичної партії Чехословаччини. Цю знаменну дату в історії революційного руху Чехословаччини відзначив весь радянський народ.

В приміщенні Вищої партійної школи при ЦК КП України 12 травня відбувся вечір дружби, присвячений славному ювілею братньої Компартії. Його організатори

Київський міськом КП України, Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК КП України, Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Українське відділення товариства радянсько-чехословацької дружби. Вечір відкрив перший секретар Київського

міськкому КП України О. П. Ботвин. Він тепло привітав присутніх на вечорі Генерального консула ЧСРС у Києві Яна Малковича та інших чехословацьких друзів.

З доповіддю про півстолітній героїчний шлях виступив директор Інституту історії партії ЦК КП України, лауреат Ленінської премії, професор І. Д. Назаренко. Доповідач відмітив, що 50-річчя КПЧ — це визначне свято чехословацького народу. Комуністична партія Чехословаччини виникла в період могутнього піднесення революційного руху в усьому світі, викликаного Великим Жовтнем. Велику допомогу чехословацьким революціонерам в становленні КПЧ подали В. І. Ленін та Комуністичний Інтернаціонал. Створення Компартії стало поворотним пунктом в розвитку робітничого руху Чехословаччини, в історії всієї країни. Після перемоги соціалістичної революції в лютому 1948 р. під керівництвом Компартії в країні були здійснені докорінні соціально-економічні перетворення, досягнуті великі успіхи в розвитку економіки та культури, в піднесенні добробуту народу. Про силу Компартії яскраво говорить той факт, що повним провалом в 1968—1969 рр. закінчилися спроби антисоціалістичних і антикомуністичних сил зруйнувати завоювання соціалізму, збочити народ Чехословаччини з вірного шляху. З цих випробувань Компартія вийшла ще

більш монолітною і згуртованою. Наступний XIV з'їзд КПЧ буде новим важливим етапом на шляху зміцнення позицій соціалізму в Чехословаччині. Побажанням дальших успіхів чехословацькому народові закінчив свою доповідь І. Д. Назаренко.

З словами вдячності радянському народові, Комуністичній партії Радянського Союзу за братню допомогу на вечорі виступив Генеральний консул ЧСРС у Києві Ян Малкович.

Перший секретар Київського міськкому КП України О. П. Ботвин зачитав текст телеграми делегатів Братиславської міської партійної конференції, яка надійшла на адресу Київського міськкому КП України. В ній зокрема говориться: «Великим джерелом натхнення для нашої щоденної політичної праці є матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Натхненні його рішеннями, зробимо все, щоб конкретними справами втілити в життя накреслення XIV з'їзду нашої партії і мобілізувати всі сили для дальшого розвитку соціалізму в нашій країні».

Ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України А. Т. Чеканюк оголосив текст вітальної телеграми на адресу Братиславського міського комітету Комуністичної партії Словаччини, міського національного комітету.

І. Л. Комарова

УСТАНОВЧА НАРАДА УПОРЯДНИКІВ БІБЛІОГРАФІЇ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Однією з необхідних умов розвитку науки є вивчення її історії. У цій справі важлива роль належить бібліографії, особливо ретроспективній, що охоплює літературу за великі відрізки часу.

30—31 березня 1971 р. відбулася Установча нарада упорядників бібліографії «Історія Української РСР», скликана Державною історичною бібліотекою УРСР. У ній взяли участь представники Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Одеської й Харківської наукових бібліотек, Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПКРС, Інститутів історії та археології АН УРСР, Головної редакції Української Радянської Енциклопедії, інших установ та організацій.

У вступному слові директор Державної історичної бібліотеки УРСР Л. Л. Макаренко відзначив актуальність питання підготовки багатотомної наукової бібліографії «Історія Української РСР», створення якої сприятиме дальшому поглибленому вивченню та теоретичній розробці історичних проблем.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук В. Г. Сарбей у доповіді «Традиції й перспективи розвитку бібліографії

історії України» підкреслив, що стан бібліографічної справи певною мірою характеризує загальний рівень науки, культуру дослідницької роботи, написання наукового дослідження немислиме без бібліографії.

Після огляду бібліографічних праць М. Максимовича, О. Лазаревського, І. Левницького, І. Франка, В. Іконнікова, Д. Багалія доповідач на конкретних прикладах показав, що в радянський час над історичною бібліографією почали працювати цілі бібліотеки. Серед них: Фундаментальна бібліотека суспільних наук у Москві, Державна історична бібліотека УРСР, наукові бібліотеки Києва, Харкова, Одеси і Львова.

Проте для успішного виконання дальшої роботи по складенню багатотомної бібліографії «Історія Української РСР», заявив В. Г. Сарбей, є потреба у відповідній постанові директивних органів.

Головний бібліограф Державної історичної бібліотеки УРСР Н. С. Селівачова у доповіді «Бібліографія історії Української РСР» висвітлює основні завдання дальшої роботи, принципи її побудови та заходи щодо координації зусиль окремих виконавців і упорядників.

Вона нагадала, що з питань ретроспективної бібліографії відбулася в Москві у

жовтні 1965 р. Всесоюзна нарада, яка прийняла «Положення про ретроспективну загальну бібліографію творів друку, виданих в союзних та автономних республіках СРСР за роки радянської влади» і «Положення про ретроспективну загальну бібліографію творів друку, виданих в союзних та автономних республіках за дореволюційний період». 1968 р. Фундаментальна бібліотека суспільних наук ім. В. П. Волгіна видала «Положення про ретроспективну бібліографію». Ці положення є дуже цінним посібником для бібліотек.

Загальний обсяг майбутньої бібліографії «Історія Української РСР» намічено підготувати у чотирьох томах з охопленням літератури з початку книгодрукування по 1967 р. включно, виданої на сучасній території Радянського Союзу українською й російською мовами.

Облік літератури за 1968, 1969, 1970 та наступні роки Державна історична бібліотека вміщуватиме в бібліографічних щорічниках. Опрацювання іноземних джерел (латинською, польською, німецькою, французькою та ін. мовами) від початку книгодрукування по 1916 рік включно взяла на себе Львівська наукова бібліотека АН УРСР.

Розвиток наукової бібліографії історії України, сказала на закінчення доповіді Н. С. Селівачова, можливий лише за умови спільної роботи великих бібліотек і наукових установ.

Старший науковий співробітник Українського музею етнографії та художнього промислу АН УРСР, кандидат історичних наук Я. Р. Дашкевич (Львів) у своїй

доповіді зробив огляд бібліографічних праць українського історика М. Кордуби, зокрема зупинився на його рукописній картотечі «Бібліографія історії України», що зберігається в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові і висловився за використання її при складанні бібліографії історії Української РСР.

Н. М. Шеліхова (головний бібліограф Державної історичної бібліотеки УРСР) і Ф. К. Сарана (завредакцією бібліографії Головної редакції Української Радянської Енциклопедії) у своїх виступах зупинились на питаннях організаційного характеру, методики складання бібліографії й створенні Координаційного комітету, який керуватиме всією роботою, а також редакційної колегії, що розв'язуватиме спірні питання. Про готовність своїх бібліотек взяти участь в підготовці ґрунтовної бібліографії заявили С. В. Сороковська (зав. відділом бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР) і Г. А. Каширін (зав. відділом бібліографії Одеської наукової бібліотеки ім. О. М. Горького).

У доповідях і виступах підкреслювалось, що створення наукової бібліографії «Історія Української РСР» є однією з необхідних умов розвитку радянської української історичної науки.

Українська Радянська Соціалістична Республіка повинна мати і матиме бібліографію з історії Української РСР — це справа честі бібліографів та істориків України.

Н. С.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА І ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

29 квітня 1971 р. у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбулася наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження видатного українського письменника Василя Стефаника і всесвітньовідомого українського фольклориста і етнографа, академіка АН УРСР Володимира Гнатюка. У ній взяли участь представники наукової громадськості Львова та інших міст республіки, а також син Василя Стефаника — С. В. Стефанік.

Вступним словом конференцію відкрила директор ЦДА УРСР у Львові Н. Ф. Врадій, яка підкреслила, що життя і творчість В. Стефаника і Володимира Гнатюка були присвячені справі визволення українського народу від соціального та національного гніту. Вони хотіли бачити свій народ вільним, щасливим, об'єднаним в одній сім'ї.

Кандидат філологічних наук Ф. П. Погребенник у доповіді «Основні проблеми вивчення і видання спадщини Василя Стефаника» наголосив, що письменник разом з Іваном Франком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Ольгою Кобилянською та іншими поетами і прозаїками утверджував світову велич українського художнього слова. Доповідач розповів про здобутки українського радянського літературознавства у вивченні життя й творчості письменника (праці С. Крижанівського, В. Лесина, Н. Жук, Г. Вєрвеса та інших), а також вказав на проблеми, що потребують дослідження. Він також схарактеризував видання творів В. Стефаника і висловив думку про необхідність видрукувати повне видання художньої спадщини новеліста.

З доповіддю «Науково-теоретична спадщина Володимира Гнатюка» виступив док-

тор історичних наук, професор Львівського університету ім. І. Франка М. М. Кравець. Він зазначив, що В. Гнатюк — фольклорист і етнограф революційно-демократичного напрямку, послідовник Івана Франка. Як фольклорист і етнограф він побував майже скрізь, де живуть українці — в Закарпатській Україні, Східній Словаччині, Південній Угорщині, на Буковині і, навіть, за океаном, куди потяглися його земляки-емігранти: в Канаді, США, Латинській Америці. Це було однією з причин того, що В. Гнатюк став в українській науці найвидатнішим фольклористом і етнографом.

Завідуючий відділом ЦДІА УРСР у Львові О. А. Купчинський у доповіді «Василь Стефаник та Володимир Гнатюк в документальних матеріалах львівських архівів» проаналізував архівні джерела, що стосуються життя й діяльності визначних земляків. Він вказав, що в архівах Львова виявлено близько 200 джерел, що певною мірою розкривають життєвий і творчий шлях Василя Стефаника, і майже 2 тис. — Володимира Гнатюка. Архів готує до видання збірник документів і матеріалів «Володимир Гнатюк».

Бібліограф Львівської державної наукової бібліотеки АН УРСР М. О. Мороз у повідомленні «Володимир Гнатюк у бібліографії» перелічив дотеперішні спроби складання бібліографії Володимира Гнатюка, вказав на важливе значення для вивчення спадщини В. Гнатюка першої радянської монографії М. Т. Яценка, в якій зібрані відомості про наукову і літературну діяльність ученого. Доповідач також повідомив, що Львівська державна наукова бібліотека АН УРСР підготувала до друку новий бібліографічний покажчик про Володимира Гнатюка.

У повідомленні директора Львівського облдержархіву О. П. Куца «Василь Стефаник у бібліографії» проаналізовано бібліографічні дослідження про письменника. Доповідач висловив думку про необхідність найближчим часом видрукувати повне видання бібліографічного покажчика «Василь Стефаник», до якого увійшли б усі твори новеліста та література про нього, зокрема видана до 100-річчя від дня народження письменника.

Науковий працівник Івано-Франківського краєзнавчого музею П. І. Арсенич повідомив про виявлені документи, що стосуються життя й діяльності Василя Стефаника та Володимира Гнатюка. Це лист В. Стефаника до О. Колянковського, невідоме фото письменника серед селян та інтелігенції Снятинського повіту (1908 р.), лист В. Гнатюка (1925 р.) до українського радянського етнографа А. І. Онищука про свою наукову працю, видання творів за кордоном тощо.

Директор Етнографічно-меморіального музею академіка АН УРСР Володимира Гнатюка в с. Велеснів (Тернопільська область) О. С. Черемшинський розповів про організацію музею та про заходи, що здійснюються в селі у зв'язку з відзначенням ювілеїв В. Гнатюка та В. Стефаника. Учні 8-го класу Велеснівської восьмирічної школи Л. Провальна і М. Куземко прочитали присвячені Володимиру Гнатюку вірші тернопільського поета В. Вихруща.

Учасники конференції з великим інтересом оглянули виставку «Життя й творчість Василя Стефаника та Володимира Гнатюка в документах і матеріалах Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові».

П. І. Захарчишин

РЕЗЮМЕ

В. С. Бебко.— XXIV съезд КПСС об актуальных вопросах экономической политики партии. Пользуясь материалами XXIV съезда КПСС, автор рассказывает об основных направлениях политики Коммунистической партии в области экономики, о воплощении ее в жизнь.

В. В. Лапин.— Человек и природная среда (к вопросу о социогенной форме движения).— Статья представляет собой попытку рассмотрения общества как динамической саморегулирующейся системы, находящейся в неразрывном взаимодействии с материальной средой. Форма движения, в которой происходит перераспределение энергетических, организационных и информационных уровней между обществом и средой определена как социогенная, то есть создающая, творящая социальную форму. В соответствии с этим рассматривается и история общества.

В. А. Горбик.— Антирабочая политика правящих кругов современной Англии.— В статье рассматриваются основные проблемы социальной политики английских правительств послевоенного периода, раскрывается ее антирабочая направленность, разоблачается миф буржуазной пропаганды о существовании в стране классовой гармонии, рассказывается об обострении классовой борьбы трудящихся на современном этапе.

Н. И. Миронец.— Художественная литература как источник изучения истории. В статье поднимается вопрос о месте художественной литературы среди прочих исторических источников, говорится о соображениях, высказываемых по этому поводу современными отечественными историографами. Подчеркивается значение художественной литературы для изучения истории нашего общества и делается попытка показа основных ее особенностей в этом плане.

SUMMARIES

V. S. Bebko.— The XXIV Congress of the C. P. S. U. on the Urgent Problems of the Party Economic Policy.— Using the data of the XXIV Congress of the C. P. S. U., the author tells of the main trends in the Communist Party's policy in the field of economics, its realization into life.

V. V. Lapin. Man and natural Environment (On the Problem of Sociogenic Form of Motion) — The article is an attempt to consider society as a dynamic self-control system which is in an indissoluble interaction with the material environment. The form of motion in which the redistribution of energetic organization and information levels between society and environment takes place is determined as sociogenic, i. e. creating a social form. History of society is also considered in conformity with this.

V. A. Gorbik.— Anti-Labour Policy of Ruling Circles in Modern England.— The article deals with the main problems of social policy of English governments of the post-war period. The author reveals its anti-labour tendency, unmasks the myth of bourgeois propaganda on the existence of class harmony in the country, tells of the aggravation of class struggle of working people at present.

N. I. Mironets.— Fiction As a Source for Studying History.— The author raises the problem on the place of fiction among other historical sources, considerations advanced apropos of this by modern home historiographers. The significance of fiction for studying history of our society is emphasized and an attempt is made to show its main peculiarities in this aspect.

Н О В І К Н И Г И

БІДЗІЛЯ В. І. — Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери, вид-во «Наукова думка», К., 1971, 183 с.

БІЛИМ М. Н. — На видноколі — завтрашній день, вид-во «Донбасс», Донецьк, 1971, 104 с.

БОЄВ Ю. — Паризька Комуна і сучасність. Політвидав України, 1971, 116 с.

БОНДАРЬ Н. Н. — Прошлое Канева и его окрестностей, Издательство Киевского университета, К., 1971, 110 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. — Ленінським курсом. Промови і статті (у 2-х томах). т. I, 520 с., т. II, 580 с., Політвидав України, К., 1971.

ВЕЛИЧКО М. — Ленінським шляхом електрифікації, вид-во «Молодь», К., 1971, 88 с.

ГРИНЮК П., ЧЕРНЕНКО І. — Комуністичні і робітничі партії світу. Довідник. Політвидав України, К., 1970, 328 с.

ДЕМ'ЯНЧУК С. — Жити, як заповів Ілліч, вид-во «Молодь», К., 1971, 87 с.

ЖУК П. М. — Буряний березень, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1971, 132 с.

МЕШКО І. М. — Громадсько-політичний рух і суспільна думка в Угорщині на рубежі XVIII—XIX ст. Видавництво Львівського університету, Львів, 1971, 190 с.

ПЕТЕРС И. А. — СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена, вид-во «Наукова думка», К., 1971, 190 с.

СИЗОНЕНКО Г. — «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання, вид-во «Каменярь», Львів, 1971, 176 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.